

2000 LIS 20

LUDNOŚĆ
WARSZAWY
NA
PRZEŁOMIE
XIX i XX
WIEKU

ISSN: LIS. 04

05.12.2005

LIBRARY
UNIVERSITY OF
SOUTH ALABAMA
MOBILE, ALABAMA
36688-0001

38709 HORIZON
Maria Nietyksza

LUDNOŚĆ WARSZAWY
NA PRZEŁOMIE
XIX i XX WIEKU

WARSZAWA 1971

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

Okladkę projektował

JACEK NEUGEBAUER

Redaktor

TERESA JADWIGA SIADKOWA

Redaktor techniczny

JANUSZ MALINOWSKI

Korektor

MARIA KRUSZYŃSKA

Copyright by

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

Warszawa 1971

Printed in Poland

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

Wydanie I. Nakład 810+90 egz. Ark. wyd. 15,5. Ark. druk. 16,0.
Papier druk. mgł. kl. III, 70 g. 61 × 86. Oddano do składnia 10 II
1971 r. Podpisano do druku 16 VIII 1971 r. Druk ukończono w
sierpniu 1971 r. Zam. nr 74/8 Z-2/367 Cena zł 38,-

DRUKARNIA UNIWERSYTETU IM. A. MICKIEWICZA
W POZNANIU

2/71/49983

7150 817

WSTĘP

Czynnikiem, który wywierał decydujący wpływ na przebieg zjawisk gospodarczych i społecznych w XIX i XX w. był dynamiczny rozwój przemysłu. Znaczenie procesu uprzemysłowienia sprawia, iż badania nad nim rozwijają się wielokierunkowo i w ramach różnych dyscyplin nauk humanistycznych. Uwzględniają mianowicie obok przemian ekonomicznych, zwłaszcza rozwoju samego przemysłu, także przemiany społeczne i kulturowe oraz zmiany stosunków przestrzennych, głównie w aspekcie relacji wieś — miasto. Ten ostatni zakres wiąże się z pojęciem urbanizacji, jednym z najistotniejszych zjawisk towarzyszących uprzemysłowieniu.

Również w badaniach nad procesem urbanizacji bierze się pod uwagę kilka aspektów i stosuje się różnorodne mierniki. Powszecznie stosowany jest miernik demograficzny, to jest przesuwanie się ludności ze wsi do miast i w wyniku — wzrost odsetka ludności miejskiej wśród ogółu mieszkańców. Jest to miernik precyzyjnie określający przebieg urbanizacji, aczkolwiek nie uwzględnia on faktu, iż proces ten obejmuje także wieś. W stosunku do ziem polskich ma on ponadto ten walor (ze względu na stan źródeł), że w większym stopniu niż inne mierniki pozwala na ujęcia dynamiczne.

W ogólnym procesie urbanizacji i industrializacji ziem polskich, zwłaszcza zaś Królestwa Polskiego, istotną rolę odegrała Warszawa. Jako ośrodek wielobranżowego przemysłu przeżywała burzliwy rozwój, głównie od lat 90-tych XIX w., jednocześnie stawała się centrum kształtującego się wokół niej okręgu przemysłowego. Ponadto, mimo formalnej unifikacji Królestwa Polskiego z imperium carskim po powstaniu styczniowym, zach-

wała wiele cech stołeczności. Pozostała centrum życia politycznego, ośrodkiem kulturalnym i ośrodkiem dyspozycji gospodarczej tej części zaboru rosyjskiego. Tu także mieściła się po reorganizacji władz Królestwa siedziba generał-gubernatora.

Warszawa przeżywała na przełomie stuleci okres maksymalnej dynamiki w rozwoju ludnościowym. Wzrost miasta dokonywał się w ponad 50% dzięki migracji z zewnątrz. Proces skupiania się ludności w Warszawie przebiegał w wyraźnie uchwytej współzależności z rozwojem gospodarczym samego miasta i poszczególnych rejonów Królestwa. Przekształcenia struktury demograficznej i zawodowej mieszkańców stanowią jeden z istotnych elementów przemian społecznych związanych z uprzemysłowieniem, a wynikające z nich wnioski mają znaczenie szersze, wykraczające poza wąsko pojmowane dzieje jednego miasta.

Wyodrębniony w dziejach Warszawy przełom XIX i XX w. wiąże się z periodyzacją przyjętą w syntezie historii Polski¹, w której przy uwzględnieniu kryteriów kompleksowych wydzielono okres od połowy lat 80-tych XIX stulecia do 1914 r., stosując ponadto cezurę wewnętrzną — około 1900 r. Ramy chronologiczne niniejszej pracy są bardzo zbliżone. Poszczególne elementy zjawisk ludnościowych można śledzić, w zależności od bazy źródłowej, w odniesieniu do różnych nieco odcinków czasu ograniczonych początkiem lat 80-tych XIX w. (1882 r.) i rokiem 1914.

Historiografia okresu nie jest jeszcze dostatecznie opracowana, toteż w omówieniu stanu badań ograniczono się w zasadzie do problematyki ludnościowej i dziejów miast.

Na wstępie trzeba podkreślić, że zagadnieniom industrializacji i urbanizacji dużo uwagi poświęca historiografia powszechna², w zakresie przemian struktur społecznych znaczny dorobek wnieśli zwłaszcza badacze francuscy³.

¹ *Historia Polski*, PAN, t. III, cz. 1 pod red. Żanny Kormanowej i Ireny Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1963.

² Zagadnieniom tym szczególną uwagę poświęca historiografia anglosaska. Wśród prac o podstawowym znaczeniu wymienić można angielskie wydawnictwo *The Cambridge Economic History*, t. IV, cz. 1, 2; także: *Documents of European Economic History*, vol. 1: *The process of industrialization 1750 - 1870*; przygotowywana część druga obejmuje okres 1870 - 1939.

³ Kilka nowszych prac: A. Daumard, *La bourgeoisie parisienne de 1815*

Wymienione zakresy tematyczne znajdują też odbicie w historiografii polskiej okresu sprzed drugiej wojny światowej, a przede wszystkim powojennej. Jednakże jeśli chodzi o ogólne, syntetyczne opracowania dziejów Warszawy, wymienić trzeba głównie prace dawniejsze, zwłaszcza S. Dziewulskiego i H. Radziszewskiego oraz A. Moraczewskiego⁴. Zasługuje również na uwagę szereg publikacji poświęconych zagadnieniom ludnościowym Warszawy⁵. Mają one charakter przyczynkarski i z punktu widzenia metodologicznego wymagają od współczesnego historyka ostrożnego i krytycznego podejścia.

Okres powojenny przyniósł poważny dorobek badawczy, w zakresie dziejów miast i struktur ludnościowych, zwłaszcza zaś klasy robotniczej i burżuazji. Obok monografii i mniejszych rozpraw dotyczących rozwoju przestrzennego, gospodarczego i lud-

à 1848, Paris 1963; G. Dupeux, *La société française. 1789 - 1960*, Paris 1964; Chombart de Lauwe P. i in., *La vie quotidienne des familles ouvriers*, Paris 1956; Chombart de Lauwe P. i in., *Paris et l'agglomération parisienne*, t. I, II, Paris 1952; R. Girod, *Etudes sociologiques sur les couches salariées. Ouvriers et employés*, Paris 1961; G. P. Palmade, *Capitalisme et capitalistes français au XIXe s.*, Paris 1961.

⁴ S. Dziewulski, H. Radziszewski, t. I, II, Warszawa 1913 - 1915; A. Moraczewski, *Warszawa*, Warszawa 1939, wyd. 3, także *Warszawa*, nakładem Magistratu m. st. Warszawy, Warszawa 1929.

⁵ W. Załęski, *Rys statystyki porównawczej miasta Warszawy*, cz. 1, *Statystyka zabudowań i ludności*, Warszawa 1872; W. Załęski, *Przemysł fabryczny i rzemieślniczy miasta Warszawy w okresie 26-letnim (1886 - 1891)*, „Przegląd Techniczny” 1892, z. VI, s. 114 - 117 (dane dot. liczebności robotników fabrycznych w Warszawie w latach 1866 - 1891); *Ludność miasta Warszawy*, „Ekonomista” 1874, r. IX, z. 5, s. 381, 382 (dane za lata 1872/3); J. Koncewicz, *Ludność Warszawy. Studium Statystyczne, 1877 - 1911*, Warszawa 1913, s. 122, XI (tab.); W. Trzciniński, *Ewolucja struktury zawodowej i socjalnej ludności Warszawy w okresie 1897 - 1921, jako też podział tejże ludności na warstwy społeczne podług dochodów*, Warszawa (1926), 16 s.; *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. na terenie m. st. Warszawy. Zestawienie i rozbiór krytyczny*, Prace Wydziału Statystycznego Magistratu m. st. Warszawy nr 3, Warszawa 1928. Dorobek badań okresu 20-lecia międzywojennego nad historią społeczną Warszawy omawia M. Drozdowski *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918 - 1939. Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu 1914 - 1939*, t. 5, Warszawa 1962.

nościowego⁶, ukazały się wydawnictwa źródeł do dziejów miast i okręgów przemysłowych oraz klasy robotniczej⁷, a także wielotomowe, zbiorowe studia⁸ stanowiące punkt wyjścia dla ujęć syntetycznych. Wielkie milenijne wydawnictwo *Miasta Polskie w Tysiącleciu*⁹ traktuje część dziewiętnastowieczną dość generalnie.

Warszawa kapitalistyczna nie znalazła dotychczas należnego jej miejsca w nowszych badaniach, mimo niewątpliwego ich rozwoju. Posunęła się zwłaszcza naprzód wiedza o życiu gospodarczym miasta¹⁰, w czym istotną rolę odegrało współdziałanie historyków oraz ekonomistów, geografów gospodarczych i socjologów.

⁶ Wymieniam tylko niektóre: J. Braun, *Częstochowa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1959; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego, 1815 - 1870*, t. 1, 2, Łódź 1964, 1967; A. Stasiak, *Miasto Królewska Huta. Zarys rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego w latach 1869 - 1914*, Warszawa 1962; E. Szwankowski, *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1952; I. Tur-nau, *Studia nad strukturą ludnościową polskiego Wrocławia*, Poznań 1960; J. Ziółkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960.

⁷ *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, pod red. N. Gąsiorowskiej, t. 1 - 3, Warszawa 1962 - 1968; *Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim* pod red. N. Gąsiorowskiej, t. 1 - 4, Warszawa 1957 - 1960; *Źródła do dziejów Warszawy*, t. 1, 2, Warszawa 1965 - 1966.

⁸ Między innymi: *Dziesięć wieków Poznania*, pod red. K. Malinowskiego; *Dziewięć wieków Bytomia...*, pod red. F. Ryszki; *Osiemnaście wieków Kalisza...*, t. 1 - 3; *Studia Warszawskie*, 1. Warszawa II Rzeczypospolitej, 2. Warszawa popowstaniowa 1864 - 1918.

⁹ *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. 1, 2, Wrocław 1965, 1967.

¹⁰ T. Łepkowski, *Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej*, Warszawa 1960; R. Kołodziejczyk, *Piotr Steinkeler. Kupiec i przemysłowiec. 1799 - 1854*, Warszawa 1963; S. Misztal, *Przemiany w strukturze i rozmieszczeniu przemysłu na terenie województwa warszawskiego i miasta Warszawy*, „Przegląd Geograficzny” 1958, t. XXX, z. 4, s. 587 - 618; tenże *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, t. III Warszawa 1962; I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki przemysł Warszawy i okręgu (1864 - 1918)*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. VII; J. Łukasiewicz, Z. Pu-stuła, *Warszawskie zakłady hutnicze w latach 1867 - 1899*, „Rocznik War-szawski” 1962, t. III.

W zakresie przemian struktur społecznych najpełniej podjęte zostały badania nad procesami przekształcania się społeczeństwa feudalnego w kapitalistyczne w Królestwie Polskim w okresie międzypowstaniowym. Stan i problematykę tych badań omawia W. Kula w przedmowie do pierwszego tomu studiów pt. *Społeczeństwo Królestwa Polskiego*¹¹. Prace zawarte w tym i następujących tomach wnoszą wiele nowego do naszej wiedzy o historii społecznej Warszawy, prezentują nowatorskie metody opracowywania źródeł masowych. Ostatnie lata przyniosły nowe cenne pozycje z zakresu historii społecznej omawianego okresu¹².

Z nowszych opracowań dotyczących dwudziestolecia międzywojennego wymienić należy przede wszystkim monografię J. Żarnowskiego poświęconą strukturze społecznej inteligencji w Polsce, M. Drozdowskiego — poświęconą klasie robotniczej Warszawy oraz tegoż autora rozprawę omawiającą strukturę społeczno-zawodową mieszkańców miasta¹³.

Oдноśnie interesującego nas bezpośrednio okresu pouwłaszczeniowego i przełomu stuleci, zainteresowania warszawianistów koncentrowały się wokół dziejów inteligencji, w znacznie mniejszym stopniu klasy robotniczej i burżuazji¹⁴. Rozprawy dotyczące

¹¹ *Społeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej* pod red. Witolda Kuli, t. 1, Warszawa 1965. Ukazały się też t. 2, 3 i 4, Warszawa 1966, 1968 i 1970.

¹² Z ważniejszych prac trzeba wymienić: T. Lępkowski, *Polska. Narodziny nowoczesnego narodu*, Warszawa 1967; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego (1815 - 1870)*, t. II *Klasa robotnicza*, Łódź 1967.

¹³ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918 - 1939*, Warszawa 1964; M. Drozdowski, *Klasa robotnicza Warszawy, 1918 - 1939*, Warszawa 1968; tenże: *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918 - 1939, Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914 - 1939*, t. 5, Warszawa 1962, s. 5 - 50.

¹⁴ J. Leskiewiczowa, *Warszawa i jej inteligencja po powstaniu styczniowym. 1864 - 1870*, Warszawa 1961; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy, 1905 - 1907*, Warszawa 1967; R. Kołodziejczyk, *Klasa robotnicza Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. VII; J. Żurawicka, *Z problematyki formowania się inteligencji warszawskiej i jej świadomości w końcu XIX w.*, *Studia Warszawskie*, t. 2 *Warszawa popowstaniowa, 1864 - 1918*, z. 1.

ogółu mieszkańców w aspekcie zmian składu zawodowego i głównych cech demograficznych wyszły spod pióra E. Strzeleckiego i A. Szczypiorskiego¹⁵, jednakże zarysowują one tylko problematykę nie wyczerpując jej. Wyniki badań A. Szczypiorskiego nad podziałem zawodowym ludności Warszawy w 1868/69 r. mają dla niniejszego opracowania szczególny walor, pozwalają bowiem uchwycić tendencje zmian w dłuższym okresie, poczynając od lat bezpośrednio pouwłaszczeniowych.

Tak więc przemiany ludnościowe Warszawy, w najbardziej dynamicznym okresie jej rozwoju, stanowiące dla miasta czynnik zasadniczy czekają na gruntowne i wszechstronne opracowanie. Prezentowana praca stanowić ma skromny wkład do tych badań. Stawia ona sobie za cel ukazanie procesu skupiania się ludności w Warszawie oraz głównych tendencji zmian struktury demograficznej i zawodowej jej mieszkańców. Z takiego założenia wynika dobór źródeł, mianowicie potraktowanie jako bazy podstawowej drukowanych materiałów statystycznych, przede wszystkim powszechnych spisów ludności i bieżącej ewidencji stanu i ruchu ludności.

Zakres i wartość drukowanych materiałów statystycznych w odniesieniu do Warszawy przełomu stuleci uzależnione były w znacznej mierze od organizacji i poziomu statystyki ogólnorosyjskiej. Dostarczała ona informacji skąpych, częstokroć obciążonych znacznymi błędami i trudno porównywalnych wskutek zmienności i nieujednoczenia metod ich zbierania i zestawienia. Na zacofanie statystyki demograficznej w carskiej Rosji wskazuje między innymi fakt przeprowadzenia pierwszego powszechnego spisu ludności dopiero w 1897 r., podczas gdy w większości państw Europy zaczęto systematycznie przeprowadzać spisy powszechne w pierwszej połowie XIX w., a w krajach skandynaw-

¹⁵ E. Strzelecki, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku (w świetle liczb)*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek warszawskich*, Warszawa 1961, s. 205 - 222; A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy w pierwszym okresie epoki kapitalistycznej (1864 - 1882)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1960, 8, nr 1, s. 75 - 102; A. Szczypiorski, *Imigracja do Warszawy w XIX w.*, „Studia Demograficzne”, t. 1, z. 2, Warszawa 1963, s. 67 - 86.

skich przodujących w organizacji statystyki ludnościowej — już w połowie XVIII w.

Dla Warszawy drugiej połowy XIX w. dysponujemy danymi dwóch spisów powszechnych, przeprowadzonych w latach 1882 i 1897. Trzeba zaznaczyć, że dane tych spisów nie są w pełni porównywalne, co wynika z odmiennej organizacji, założeń i sposobu opracowania. Spis 1882 r. był spisem lokalnym obejmującym tylko Warszawę w ówczesnych granicach administracyjnych, przeprowadzonym kosztem i staraniem Magistratu. Inicjatorem i kierownikiem prac przygotowawczych był Witold Załęski, pod jego też kierunkiem opracowywano wyniki opublikowane w trzech tomach w latach 1883–1886¹⁶. Obok statystyki ludności spis objął także statystykę zabudowań i mieszkań. Całość uzyskanych informacji miała stanowić podstawę prawidłowego gospodarowania.

Spis w 1897 r. natomiast był spisem ogólnorosyjskim. Objął Warszawę w granicach administracyjnych, znacznie rozszerzonych na Pradze w porównaniu z obszarem 1882 r., oraz przedmieścia. Wyniki spisu dla Warszawy opublikowano w odrębnym woluminie tomu LI¹⁷.

Biorąc pod uwagę względy terytorialne, możemy porównywać dane odnoszące się do ludności zamieszkałej w granicach administracyjnych, tj. bez przedmieść, aczkolwiek pewną trudność sprawia inkorporacja na Pradze przeprowadzona w 1889 r. Poważniejsze komplikacje powoduje jednak zmiana podziałów administracyjnych w okresie międzyspisywanych, co zmusza do grupowania cyrkulów w możliwie najbardziej zbliżone obszary i uzyskanie przybliżonego przynajmniej obrazu poszczególnych części miasta według **badanych cech ludności**.

Sprawą zasadniczą warunkującą dokonywanie porównań, jest określenie kategorii ludności uwzględnianej w spisach. W 1882 r. spisywano ludność osiadłą (z uwzględnieniem czasowo nieobecnych i pominięciem przyjezdnych). Liczby opublikowane dla roku

¹⁶ *Rezultaty spisu jednodniowego ludności m. Warszawy 1882*, cz. 1–3, Warszawa. Cz. 1 *Ludność pod względem wieku, stanu cywilnego...*, 1883; cz. 2 *Statystyka zabudowań...*, 1884; cz. 3, *Ludność według zajęć*, 1885.

¹⁷ *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielenija Rossijskoj Impierii 1897 goda*, t. LI *Warszawszaja Gubernija, Gorod Warszawa, Pietierburg 1904*.

1897 natomiast odnoszą się do ludności faktycznej tj. osiadłej, obecnej w Warszawie w momencie spisu oraz czasowo przebywających. Różnica między ludnością faktyczną i osiadłą w dniu spisu wynosiła 4 tys., co w skali ówczesnej liczby mieszkańców Warszawy można uważać za błąd dopuszczalny. Organizatorzy spisu zamierzali objąć jednocześnie ludność faktyczną, osiadłą oraz prawną czyli stałą, co w praktyce okazało się nie do wykonania.

Porównywalność danych w wysokim stopniu komplikuje, a co do niektórych cech wręcz uniemożliwia, wliczenie do ludności Warszawy w 1897 r. wojska skoszarowanego, które stanowiło element obcy, napływowy, nie związany organicznie z gospodarczym i społecznym życiem miasta. Trudność ta jednak nie upoważnia do rezygnowania z prób odtworzenia rzeczywistej struktury ludności w 1897 r. i uchwycenia ewentualnych zmian, które dokonały się w okresie międzyspisywym. Zmusza ona natomiast badacza do licznych obliczeń cząstkowych zmierzających do wyeliminowania wojska skoszarowanego lub „zlokalizowania” jego deformującego wpływu na obraz struktury ludności.

Odmienne grupowanie mieszkańców według zajęć powoduje znaczne trudności przełożenia kategorii spisowych na porównywalne kategorie analityczne. Możliwa jest jednak rekonstrukcja struktury zawodowej według zawodu obiektywnego z podziałem na czynnych i biernych zawodowo z uwzględnieniem płci i grup wieku.

Ze względu na rozpowszechniony pogląd o małej przydatności spisu 1897 r. dla badań naukowych, a nawet tendencji do jego całkowitego dyskwalifikowania, podjęto próbę szczegółowej analizy obu spisów z punktu widzenia badań nad ludnością Warszawy. Analiza ta została zamieszczona w aneksach, gdzie znalazło się także szczegółowe omówienie źródeł statystycznych dotyczących stanu i ruchu ludności miasta. Na tym miejscu ograniczono się do wskazania podstawowych serii tego typu źródeł. Były to mianowicie „Obzory goroda Warszawy” opracowywane jako aneksy do sprawozdań gubernatorów od 1867 r., prace Warszawskiego Komitetu Statystycznego, przede wszystkim zaś sprawozdania Sekcji Statystycznej Magistratu miasta Warszawy, dające materiał najpełniejszy i najbardziej wiarogodny.

Baza archiwalna, mająca dla tematu znaczenie uzupełniające została poważnie uszczuplona w wyniku dwóch wojen światowych. Najistotniejsze dla badań nad Warszawą, akta Magistratu miasta, wśród nich materiały Sekcji Statystycznej, uległy zniszczeniu. Spłonęły także księgi ludności przechowywane w Archiwum Miejskim. Akta stanu cywilnego ludności wyznań chrześcijańskich w zasadzie zachowały się, aczkolwiek dla niektórych parafii luki są dość znaczne; brakuje całkowicie akt parafii ewangelicko-reformowanej i poważnej części ewangelicko-augsburskiej. Akta stanu cywilnego ludności wyznań niechrześcijańskich (przede wszystkim bardzo ważne dotyczące Żydów), prowadzone w badanym okresie przez urzędników przy cyrkulach, znalazły się wśród zespołów rewindykowanych ze Związku Radzieckiego. Kancelaria ta obejmuje lata 1865 - 1915.

Dane statystyczne dotyczące mieszkańców Warszawy, zawarte w aktach kancelarii generał-gubernatora warszawskiego, gubernatora warszawskiego i rządu gubernialnego warszawskiego są bardzo skąpe i wycinkowe. W dwóch ostatnich zespołach są to głównie informacje o zatrudnieniu w przemyśle podawane w wykazach fabryk.

Więcej danych zawierają akta policyjne: kancelaria warszawskiego oberpolicmajstra (1823 - 1917) i Warszawskiej Policji Wykonawczej (1857 - 1916). Najpełniejsze są materiały dotyczące obcych poddanych i osób narodowości niepolskiej zamieszkałych w Warszawie. Poza tym dla niektórych lat, niekiedy odnośnie poszczególnych cyrkulów, znajdują się tu informacje dotyczące wyznań, spraw bytowych i dobroczynności, związków i stowarzyszeń zawodowych (po 1906 r.), pojedynczych zawodów, spisy wyborców do Dumy z 1912 r. Akta Policji Wykonawczej zawierają zestawienie stanu i ruchu ludności dla krótkich wycinków czasowych i dwóch zaledwie cyrkulów.

Dla badań nad klasą robotniczą akta inspekcji fabrycznej (od 1894 r.) dostarczają informacji o zatrudnieniu w poszczególnych zakładach przemysłowych z podziałem według płci i wyodrębnieniem młodocianych oraz o wysokości zarobków wymienionych kategorii **robotników**.

Poza wymienionymi na uwagę zasługują akta Zarządu Powiatowego Warszawskiego (1867 - 1918). Znajduje się w nich dość

bogaty materiał statystyczny dotyczący między innymi ludności i zabudowy gmin podwarszawskich silnie powiązanych gospodarczo z miastem i włączonych doń w 1916 r.

Poszukiwania w innych zespołach, jak na przykład Warszawska Izba Lekarska czy Warszawska Izba Skarbowa pozwalają wychwycić rozproszone materiały dotyczące na ogół wyodrębnionych grup zawodowych i wąskich odcinków czasu.

Praca niniejsza składa się z trzech części odpowiadających podstawowym zakresom problemowym. Część pierwsza omawia rozwój ludnościowy Warszawy na tle procesu urbanizacji Królestwa Polskiego. Zmierzano tu do ukazania faz i głównych czynników wzrostu liczebnego mieszkańców, źródeł i charakteru imigracji, a także do zarysowania dynamiki rozwoju poszczególnych dzielnic miasta i jego strefy podmiejskiej.

Część druga traktuje o ważniejszych elementach struktury demograficznej. Uwzględniła skład ludności według płci, wieku i stanu cywilnego w świetle spisów powszechnych oraz ruch naturalny obserwowany na podstawie rejestracji ciągłej w okresie 1882 - 1914. Ponadto omawia skład wyznaniowy i tendencje zmian w tym zakresie, jako zjawiska bardzo istotne dla szeroko rozumianych procesów ludnościowych Warszawy. Tak określona problematyka nie wyczerpuje analizy demograficznej, ale nie to jest celem tej części pracy. Ma ona scharakteryzować procesy demograficzne typowe dla epoki z uchwyceniem specyfiki ich przebiegu w środowisku wielkomiejskim, ukazać oddziaływanie ruchów migracyjnych na zjawiska demograficzne, rolę obu tych czynników w ogólnym wzroście ludności miasta i wreszcie wskazać na proporcje według cech demograficznych, które wywierają wpływ na stosunki zawodowe.

Część trzecia stanowi próbę przedstawienia przemian składu zawodowego ludności Warszawy oraz — w miarę możliwości — składu społecznego. W polu obserwacji znalazły się takie zjawiska jak, tendencje zmian i uwarunkowanie proporcji czynnych i biernych zawodowo, przesunięcia w składzie zawodowym z uwzględnieniem podziału wyznaniowego, płci i grup wieku. Skład społeczny ludności stanowi problem, który ze względu na swą wagę zasługuje na odrębne szerokie potraktowanie. Baza źródłowa przyjęta za podstawę niniejszej rozprawy pozwala jedynie

na wydobycie pewnych elementów składu społecznego, w ścisłym związku ze strukturą zawodową. Toteż zabrakło podstaw do potraktowania tego zakresu, jako samodzielnej równorzędnej części.

Do pracy załączone zostały plany z podziałami administracyjnymi Warszawy w latach 1882, 1897 i 1913, obszerne aneksy, na które składa się analiza podstawowych źródeł statystycznych, omówienie zasad grupowania kategorii zawodowych występujących w spisach w kategorii analityczne, zestawienia liczbowe, których umieszczenie w tekście nie było konieczne, bądź dlatego, że zastąpione zostały bardziej czytelnymi dla odbiorcy wykresami bądź też wykraczają stopniem szczegółowości poza zakres podejmowanej analizy.

Brak opracowań monograficznych dotyczących poszczególnych grup zawodowych czy klas i warstw społecznych nie pozwala na wyczerpujące opracowanie tematu. Z ważniejszych zasygnalizowanych tylko lub rozwiązanych częściowo kwestii należy wymienić: przeprowadzenie podziału między ludnością przemysłową a rzemieślniczą, skład inteligencji warszawskiej, jako grupy zawodowej, a przede wszystkim struktura społeczna mieszkańców Warszawy przełomu stuleci.

Niemniej jednak zbadanie struktury demograficznej i zawodowej z jak najszerszym uwzględnieniem ich aspektów społecznych, możliwych do uchwycenia w świetle wykorzystanych źródeł statystycznych, powinno stanowić ramy ogólne i punkt wyjścia dla badań nad przemianami społecznymi, kształtowaniem się poszczególnych klas i warstw społeczeństwa kapitalistycznego miasta z ich wewnętrznymi podziałami oraz towarzyszącymi tym procesom i współtworzącymi je przemianami świadomości. Badania takie wymagają już jednak oparcia na odmiennej bazie źródłowej, zwłaszcza na źródłach dotyczących faktów indywidualnych, występujących w skali masowej.

Mimo niewątpliwie bardzo jeszcze niepełnego obrazu przemian ludnościowych Warszawy na przełomie XIX i XX w., uzyskane rezultaty stanowić mogą — jak się zdaje — element do syntezy uprzemysłowienia ziem polskich.

W tym miejscu pragnę wyrazić podziękowanie prof. dr Irenie Pietrzak-Pawłowskiej, pod której kierunkiem praca została napi-

sana w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego
oraz recenzentom prof. dr Stanisławowi Herbstowi, doc. dr Ire-
neuszowi Ihnatowiczowi i doc. dr Marianowi Drozdowskiemu,
a także doc. dr Juliuszowi Łukasiewiczowi za życzliwe i cenne
uwagi.

Część I. ROZWÓJ LUDNOŚCIOWY WARSZAWY I JEJ STREFY PODMIEJSKIEJ

Warszawa na tle procesu urbanizacji Królestwa Polskiego

Drugą połowę XIX w. charakteryzował znaczny wzrost tempa przyrostu ludności na całym obszarze ziem polskich. Najsilniej wzrosła w tym okresie ludność Królestwa Polskiego, Górnego Śląska i Księstwa Cieszyńskiego, a więc dzielnic, w których proces industrializacji przebiegał najintensywniej; najslabiej wzrosła ludność zaboru pruskiego, bez Śląska, średni wzrost wykazywała Galicja¹.

Tabela 1. Przyrost rzeczywisty ludności ziem polskich w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w.

Obszar	Okres	Przyrost ludności (w %)
Królestwo Polskie	1855 — 1910	167
Księstwo Cieszyńskie	1857 — 1910	129
Śląsk Górny	1858 — 1910	105
Galicja wschodnia	1857 — 1910	77
Galicja zachodnia	1857 — 1910	68
Prusy zachodnie	1858 — 1910	50
Poznańskie	1858 — 1910	48
Rejencja olsztyńska	1858 — 1910	34

Źródło: J. Buzek, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, Kraków 1915, s. 10.

¹ Wzięto pod uwagę dane o przyroście ludności ziem polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w. przytoczone w: J. Buzek; *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, Kraków 1915, s. 10; E. Grabowski, *Skupienia miejskie w Królestwie Polskim. Studia nad rozwojem skupiania się ludności*, „*Ekonomista*” 1913, z. 3, s. 28; B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1965, s. 409; obliczenia nie wykazują sprzeczności, różnice w liczbach

Według J. Holzera i A. Józefowicza² przyrost rzeczywisty ludności w latach 1870 - 1913 wynosił 13 310 tys. Złożyły się nań: przyrost naturalny w liczbie 16 945 tys. oraz ubytek wskutek migracji wynoszący 3635 tys. W stosunku rocznym na 10 000 mieszkańców saldo przyrostu rzeczywistego wynosiło + 128, przyrost naturalny + 164 saldo zaś przyrostu wędrownego - 36.

Emigranci pochodzili przede wszystkim z terenów rolniczych: z Poznańskiego, Prus zachodnich i Galicji, a także z tych okręgów Królestwa, w których rozwój przemysłu i miast nie był na tyle szybki aby mogły one wchłonąć całą nadwyżkę ludności wiejskiej nie znajdującej zatrudnienia w rolnictwie.

W ciągu XIX w. obserwuje się wzrost odsetka ludności miejskiej na ziemiach polskich. W drugiej połowie stulecia, w okresie powłaszczeniowym, tempo wzrostu stawało się coraz szybsze. Bardziej szczegółowo omówiono tu przebieg tego procesu w odniesieniu do Królestwa Polskiego.

Badając skupiska miejskie, należy mieć na uwadze kryteria podziału ludności na miejską i wiejską³. J. Kostrowicki stwierdza iż: „Istnieje wielka liczba form przejściowych, które trudno jest zaliczyć na podstawie jakichkolwiek przyjętych kryteriów do osiedli miejskich lub wiejskich. Jedynie dla celów ściśle praktycznych związanych ze statystyką, administracją czy planowaniem tworzyć można umowne granice oparte na możliwie skrupulatnie dobranych kryteriach”⁴.

bach wynikają z nieco innych długości okresów, których te liczby dotyczą. W szczegółowym zestawieniu (tab. 1) oparto się na opracowaniu Buzka ze względu na szczegółowy podział terytorialny.

² J. Holzer, A. Józefowicz, *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870 - 1958*, „Biuletyn IGS” 1960, nr 4, s. 13, 16.

³ Kwestie kryteriów zaliczania ludności do wiejskiej i miejskiej porusza wiele publikacji z zakresu demografii, socjologii, geografii gospodarczej, zwłaszcza; J. Holzer, *Podstawy analizy demograficznej*, Warszawa 1963, s. 45; E. Rosset, *Perspektywy demograficzne Polski*, Warszawa 1962 s. 152 i nn.; J. Ziółkowski, *Urbanizacja. Miasto. Osiedle. Studia socjologiczne*, Warszawa 1965, s. 128 i nn.; B. Jałowicki, *Mierniki urbanizacji. Próba teoretycznego zarysowania problematyki*, „Studia Socjologiczne” 1966, nr 3 (22), s. 33.

⁴ J. Kostrowicki, *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*, „Przegląd Geograficzny” 1952, z. 1 - 2, s. 42.

W światowej praktyce statystycznej najczęściej stosowane są dwa kryteria⁵: pierwsze „kryterium statystyczne, gdzie określona liczba ludności (najczęściej 2000 mieszkańców) przesądza o zaliczeniu ludności danej miejscowości do ludności miejskiej” — jest to kryterium formalne nie uwzględniające elementów ekonomicznych; drugie „kryterium administracyjne, gdzie decydującym elementem zaliczenia ludności danej miejscowości do ludności miejskiej jest fakt nadania owej miejscowości urzędowych praw miejskich, przy czym przy podejmowaniu decyzji o nadaniu praw miejskich analizowane są przede wszystkim trzy elementy: liczba ludności ogółem, struktura zawodowa ludności (czy przeważa pozarolnicze źródło utrzymania ludności) oraz charakter zabudowy miejscowości”.

W Królestwie Polskim obowiązywało kryterium administracyjne, z tym jednak, że bardzo wyraźnie występuje brak konsekwencji w przyznawaniu skupiskom ludności praw miejskich. W wielu przypadkach o klasyfikacji prawnej danego skupiska decydowała tradycja, a nie jego cechy społeczno-gospodarcze. Niektóre miejscowości o cechach wsi zaliczono do miast, podczas gdy skupienia wyraźnie miejskie zaliczono do wsi. Dotyczyło to zwłaszcza nowych ośrodków przemysłowych, jak na przykład Dąbrowa Górnicza, Żyrardów, Pruszków, niektórych osad podłódzkich czy przedmieść Warszawy.

Obok miast i wsi istniała specyficzna dla Królestwa kategoria osad, która wytworzyła się w latach 1869 - 1870, kiedy to odebrano prawa miejskie 336 miasteczkom, zamieniając je na osady⁶. Przeprowadzona reforma „nie uwzględniała... aktualnie zarysowujących się tendencji w życiu miast”, zastosowanie sztywnych kryteriów przy selekcji doprowadziło do wielu paradoksów, jak

⁵ J. Holzer, *Podstawy analizy...*, s. 45.

⁶ R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1, s. 199; tenże, *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1961, r. 9, s. 239; W. Trzebiński, J. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815 - 1918*, Dokumentacja geograficzna IH PAN, z. 4, Warszawa 1956, s. 96. Zamieniono na osady 336 miast i miasteczek, przy prawach miejskich utrzymało się 114 miast. Do pierwszej

na przykład pozbawienie praw miejskich żywo rozwijających się ośrodków okręgu łódzkiego⁷.

W dalszych rozważaniach, śledząc proporcje ludności wiejskiej i miejskiej, mieszkańców osad zaliczano do tej drugiej kategorii zdając sobie w pełni sprawę, że pewna ich część miała w istocie charakter rolniczy. Równocześnie ludność podmiejska, zwłaszcza dużych miast, związana z nimi miejscem pracy, zaliczana była do ludności wiejskiej, tak więc w skali Królestwa błąd w znacznej mierze znosi się; stopniowo jednak, wraz z rozwojem ośrodków przemysłowych i rozrastaniem się miast, zwłaszcza dużych, poza ich granicami administracyjnymi, omawiane proporcje ulegały zniekształceniu na niekorzyść ludności miejskiej.

W Królestwie Polskim stwierdzamy systematyczny wzrost ludności miejskiej.

Tabela 2. Ludność Królestwa Polskiego w okresie 1869 - 1913

Rok	Ludność (w tys.)									
	ogółem		wiejska		miejska		w tym:			
							miast		osad	
1869	5780	100	4 310	100	1 470	100	945	100	525	100
1893	8809	152,4	6 431	149,2	2 378	161,8	1 596	168,9	782	148,7
1906	11370	196,7	8 030	186,3	3 340	227,2	2 371	250,9	969	184,2
1909	11935	206,5	8 283	192,2	3 652	248,4	2 615	276,7	1 037	197,1
1913	13058	225,9	8 941	207,4	4 117	280,1	2 995	316,9	1 122	213,3

Źródła: Dla 1869 r. — W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*, Warszawa 1876, s. 27, 38; dla lat 1893 - 1913 — A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 6, 7, 28.

Dane zawarte w tabeli opierają się na księgach ludności, jako źródle pierwotnym. Dla 1869 r. zestawił je W. Załęski na podstawie „Obzorów” poszczególnych guberni, dla pozostałych lat opracowane zostały przez Warszawski Komitet Statystyczny, przy konsekwentnym zastosowaniu tych samych metod. Liczby urzędów gubernialnych w WKS nie są w pełni porównywalne (por. aneks

wojny światowej prawa miejskie otrzymały: Sosnowiec w 1902 r. i Puławy w 1906 r.

⁷ R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast...*, s. 200.

2), mogą być jednak wykorzystane dla celów niniejszego zestawienia.

Świadomie nie uzupełniono tabeli 2 danymi spisu 1897 r., mimo ich niewątpliwie większej wiarygodności, z uwagi na istotne różnice w podstawie źródłowej i metodach rachunkowych. Liczby WKS, aczkolwiek obarczone pewnym błędem odtwarzają zapewne prawidłowo tendencje rozwojowe, wstawienie zaś w ich szereg danych spisu wypaczyłoby obraz.

Różnica w tempie wzrostu ludności wiejskiej i miejskiej jest oczywista i nie wymaga komentarza. Warto natomiast zwrócić uwagę na zróżnicowanie ludności miejskiej. Tempo wzrostu osad było znacznie wolniejsze od tempa rozwoju miast a także ogółu ludności; wiele z nich znajdowało się w stanie upadku. Ten stan rzeczy uległ zmianie poczynając od 1905 r. W latach 1905 - 1906 zaznaczył się spadek ludności miast i bardzo szybki wzrost osad przy równoczesnym bardzo słabym wzroście ludności całego kraju. Od 1906 r. miasta zaczęły ponownie wzrastać, osady zaś nie zwoływały tempa rozwoju, ich zaludnienie zwiększało się szybciej niż zaludnienie wsi ⁸.

Miasta, z wyjątkiem wspomnianych lat 1905 - 1906, rozwijały się nieprzerwanie i szczególnie intensywnie od ostatniego dziesięciolecia XIX w. W latach 1872 - 1893 przyrost wynosił 50,9%, w latach 1893 - 1913 natomiast 87,7% ⁹.

W tempie rozwoju miast poszczególnych kategorii wielkości zarysowały się wyraźne różnice. W początkowym okresie przemysłowienia rozwijały się miasta zarówno duże, jak też średnie i małe. Na przełomie XIX i XX w. natomiast nastąpił kryzys rozwoju małych miast (poniżej 10 tys. mieszk.) podczas gdy miasta duże (powyżej 50 tys. mieszk.) wykazywały stałą tendencję wzrostu ¹⁰. Omówione procesy ilustruje tabela 3.

Ludność miast średnich — 10 do 50 tys. mieszkańców, wzrosła

⁸ E. Grabowski, *Skupienia miejskie...*, s. 32.

⁹ Obliczenie na podstawie liczb zaczerpniętych z: dla 1872 r. — W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1876, s. 334; dla lat 1893 i 1913 — jak w tab. 2.

¹⁰ W. Mirowski, *Rozwój ludności miast na ziemiach polskich*, w: *Socjologiczne problemy miasta polskiego*, Warszawa 1964, s. 52.

Tabela 3. Ludność miast Królestwa Polskiego w okresie 1827 - 1913

Rok	Ludność miast i miasteczek*									
	razem		w tym miast o liczbie mieszkańców							
			poniżej 10 tys.		10-20 tys.		20-50 tys.		50 i więcej tys.	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1827	869	100	713	82,0	25	2,9	—	—	131	15,1
1893	2378	100	1266	53,2	338	14,2	123	5,2	651	27,4
1906	3340	100	1427	42,7	267	8,3	377	11,3	1260	37,7
1909	3652	100	1464	40,1	390	10,7	427	11,7	1371	37,5
1913	4117	100	1476	35,8	471	11,4	422	10,3	1748	42,5

* W publikacjach z XIX w. i pocz. XX w. spotyka się wymienne używanie terminów osada-miasteczko.

Źródło: W. Mirowski, *Rozwój ludności miast na ziemiach polskich*, [w:] *Socjologiczne problemy miasta polskiego*, Warszawa 1964, s. 52; tabela zestawiona na podstawie: A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 28 (u W. Mirowskiego podano błędnie - s. 25).

wprawdzie w liczbach bezwzględnych w latach 1893 - 1913, lecz jej udział wśród ogółu ludności miejskiej zmniejszył się. Burzliwy rozwój przemysłu, datujący się od połowy lat 90-tych XIX w. wywarł wpływ przede wszystkim na miasta duże. W przededniu pierwszej wojny światowej miast tej kategorii było w Królestwie osiem. W 1913 r. skupiały one 42,5⁰/₀ ogółu ludności miejskiej, w tym dwa największe: Warszawa — 20,5⁰/₀ i Łódź 11,1⁰/₀.

Stwierdzone uprzednio szybsze tempo wzrostu ludności miejskiej niż wiejskiej dało w wyniku stałe zwiększanie się odsetka ludności miejskiej na przestrzeni lat 1869 - 1913 z 25,5⁰/₀ do 31,5⁰/₀. Ludność osad stosunkowo zmniejszyła się w tychże latach z 9,1⁰/₀ do 8,6⁰/₀, mimo pewnego wzrostu odsetka po 1905 r., w okresie ich znacznego rozwoju. Wynikało to z dominującej roli miast, zwłaszcza dużych w procesie urbanizacji; ich ludność wzrosła z 16,4⁰/₀ do 22,9⁰/₀ ogółu ludności Królestwa.

W stopniu zurbanizowania ziem Królestwa na prawym i lewym brzegu Wisły istniała znaczna, pogłębiająca się dysproporcja. Ludność miast i osad liczyła:

Rok	W części pd.-zach.	W części pn.-wsch.
1893	1 592 tys.	786 tys.
1909	2 670 tys.	982 tys.

Tabela 4. Ludność Królestwa Polskiego w latach 1869 - 1913 (w odsetkach ludności miejskiej i wiejskiej)

Rok	Ludność (w %)				
	ogółem	wiejska	miejska	w tym:	
				miast	osad
1869	100	74,5	25,5	16,4	9,1
1893	100	73,0	26,9	18,1	8,9
1906	100	70,6	29,4	20,9	8,5
1909	100	69,4	30,6	21,9	8,7
1913	100	68,5	31,5	22,9	8,6

Źródła: Obliczenia oparte na liczbach ludności zawartych w tabeli 2.

W lewobrzeżnej części Królestwa w 1909 r. ludność miejska stanowiła 39,7⁰/₀, w części prawobrzeżnej zaś tylko 22,5⁰/₀¹¹.

Dysproporcja ta okaże się jeszcze głębsza, jeśli weźmie się pod uwagę wzajemny stosunek ludności miast i osad na omawianych terenach. Według Grabowskiego¹² — na 100 mieszkańców miast i osad w miastach mieszkało:

Rok	W części pd.-zach.	W części pn.-wsch.
1858	62,8	37,2
1893	66,9	33,1
1909	75,8	24,2

Ludność miast przeważała znacznie wśród ludności miejskiej w południowo-zachodniej części Królestwa; omawiana proporcja zmieniała się wyraźnie na korzyść obszarów lewobrzeżnych. Rozpatrując odrębnie miasta i osady, stwierdza się, że przeszło 4/5 ludności miast mieszkało na tych obszarach. Ludność osad była rozmieszczona bardziej równomiernie, aczkolwiek również większa jej część zamieszkiwała południowo-zachodnie rejony Królestwa¹³.

¹¹ E. Grabowski, *Skupienia miejskie...*, s. 44, 45. Por. także: A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 29; R. Kołodziejczyk, *Procesy urbanizacyjne...*, s. 241.

¹² E. Grabowski, *Skupienia miejskie...*, s. 44.

¹³ Ibidem, s. 45.

Rozmieszczenie ludności miejskiej i zróżnicowanie jej struktury, wiązało się bezpośrednio z rozmieszczeniem okręgów przemysłowych: Zagłębia Dąbrowskiego, okręgu łódzkiego, a także Warszawy i okręgu kształtującego się wokół niej i to właśnie przede wszystkim w kierunku zachodnim.

Wszystkie przytoczone powyżej dane charakteryzujące proces urbanizacji w Królestwie Polskim opierają się na urzędowych kryteriach wyodrębnienia miast i osad. Jak była już o tym mowa, liczne skupienia o charakterze miejskim zaliczane były w statystykach urzędowych do wsi. Odnosi się to zwłaszcza do gęsto zaludnionych gmin podmiejskich lub przemysłowych.

Próbie określenia liczby mieszkańców skupień o charakterze miejskim, a nie będących miastami ani osadami podjął E. Grabowski dla roku 1913¹⁴. Ludność tych skupień wynosiła 695 tys.; liczba ta, wraz z liczbą ludności miast i osad, daje 4 812 tys., co stanowiło 36,9⁰/₀ ogółu ludności Królestwa Polskiego, wobec 31,5⁰/₀ z urzędowych statystyk (tab. 4). Zdecydowana większość tej liczby przypada na duże kompleksy przemysłowe, a więc kompleks łódzki (ponad 800 tys., w tym Łódź 506 tys.), Zagłębie Dąbrowskie (około 300 tys., w tym Sosnowiec 114 tys. w 1914 r.) oraz gminy podwarszawskie (Czyste, Bródno, Mokotów, Młociny — liczące łącznie około 200 tys.)¹⁵.

I znów przytoczone dane wskazują na większą jeszcze niż to wynika z urzędowych statystyk dysproporcję między prawoi lewobrzezną częścią Królestwa. Ludność miejska stanowiła bowiem w części południowo-zachodniej 44,4⁰/₀, w północno-wschodniej tylko 23,0⁰/₀ ogółu mieszkańców¹⁶.

¹⁴ E. Grabowski, *Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innymi krajami*, Warszawa (1922), s. 100. Grabowski opierał się głównie na danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Analogiczne liczby tak rozumianej ludności miejskiej dla Królestwa oraz jego części południowo-zachodniej i północno-wschodniej podają: A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski...* s. 29.

¹⁵ Ibidem, s. 99 - 105. Grabowski podaje dla gm. Bródno 85 tys. (s. 99), zaś A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski...*, s. 24 (na podstawie niepublikowanych danych WKS) — 65 tys. i tę liczbę przyjmuje w dalszym ciągu opracowania (tab. 19).

¹⁶ Ibidem, s. 100.

Zastosowane w powyższych rozważaniach pojęcie urbanizacji użyte zostało w istocie w sensie ograniczonym do jednego aspektu tego złożonego zjawiska, mianowicie urbanizacji demograficznej, rozumianej jako proces przemieszczania ludności wsi do miast. Miernikiem tak pojętej urbanizacji jest odsetek ludności zamieszkałej w miastach. Socjologowie postulują badania urbanizacji w czterech aspektach: ekonomicznym, demograficznym, przestrzennym (czy też przestrzenno-architektonicznym) i społecznym (socjologicznym) ¹⁷.

Miernik demograficzny, pozornie oczywisty, budzi bowiem zastrzeżenia z następujących przyczyn: po pierwsze — brak jednoznacznej definicji miasta, po drugie, — zjawisko urbanizacji nie ogranicza się do samych miast ¹⁸. Z braku definicji wynika różnorodność kryteriów miejskości i w konsekwencji — poważne trudności porównywania stopnia urbanizacji na różnych terytoriach. Mimo tych zastrzeżeń wzrost odsetka ludności zamieszkałej w miastach uważany jest „(nie tylko przez demografów, ale i niektórych socjologów) za podstawowe kryterium urbanizacji” ¹⁹.

Trzeba podkreślić, że błąd wynikający z niewłaściwej klasyfikacji osiedli jest tym mniejszy, im większego obszaru dotyczy obserwacja, gdyż w znacznym stopniu znosi się zwracaliśmy na to uwagę, mówiąc o Królestwie Polskim.

Korzystna byłaby dla omawianego tematu konfrontacja miernika demograficznego i ekonomicznego, to znaczy odsetka ludności zatrudnionej w zawodach nierolniczych. Brak jednak podstaw źródłowych dla prześledzenia w skali Królestwa zmian w tym zakresie, gdyż dysponujemy tylko jednym spisem zawodowym (1897 r.). Jak się zdaje, wykorzystany w rozważaniach miernik urbanizacji, dość poprawnie odzwierciedla proces urbanizacji Królestwa Polskiego, a przynajmniej jego aspekt demograficzny.

¹⁷ B. Jałowicki, *Mierniki urbanizacji...*, s. 35, 36; J. Ziółkowski, *Socjologia miasta*, Warszawa 1964, s. 6-8; tenże, *Urbanizacja...*, s. 24-27, 123 i nn.

¹⁸ J. Goryński, *Urbanizacja, urbanistyka i architektura*, Warszawa 1966, s. 26, 27.

¹⁹ J. Ziółkowski, *Urbanizacja...*, s. 129.

Wzrost ludności Warszawy. Fazy i czynniki wzrostu. Imigracja

Rozpatrując rozwój ludności Warszawy, będziemy mieć na uwadze miasto w każdorazowych granicach administracyjnych. Ujęcie takie uzasadniają materiały źródłowe. Podstawowe dla tego zagadnienia materiały Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy, a także dane „Obzorów” dotyczą obszaru cyrkułów miejskich. Przedmieścia i osady podmiejskie wchodziły w skład powiatu warszawskiego i pozostawały poza kręgiem zainteresowań Sekcji Statystycznej. Nie stanowiły one na ogół odrębnych gmin powiatu, lecz tylko ich części, pozostałe zaś części miały charakter wiejski; w miarę postępu urbanizacji granice osadnictwa typu miejskiego przesunęły się. Informacje dotyczące powiatu warszawskiego zawarte w „Obozach warszawskiej gubernii” nie pozwalają na wyodrębnienie danych o przedmieściach i osadach podmiejskich.

Tak więc dysponujemy danymi corocznymi dla Warszawy w granicach administracyjnych, na których podstawie można zaobserwować wpływ migracji i przyrostu naturalnego na rozwój miasta oraz scharakteryzować rozwój poszczególnych jego dzielnic.

W latach 1866 - 1914 ludność Warszawy wzrosła z 243 512 do 884 544, to znaczy o 263,2⁰%. Dane dotyczące lat 60-tych i 70-tych ²⁰ wskazują na niewielką dynamikę wzrostu w ciągu pierwszego dziesięciolecia i pewne jej przyspieszenie w drugiej połowie lat 70-tych.

Rozwój ludności Warszawy w badanych latach 1882 - 1914 ilustruje tabela 5 opracowana na podstawie ciągłych i jednolitych danych Magistratu m. Warszawy. Tabela 8, ukazująca podział mieszkańców na stałych i niestałych, zawiera liczby zaczerpnięte z „Obzorów goroda Warszawy”. Zestawienie danych tych tabel

²⁰ Liczby ludności Warszawy w latach 1866 - 1872 zostały zaczerpnięte z opracowań: W. Załęski, *Przemysł fabryczny i rzemieślniczy miasta Warszawy w okresie 26-letnim (1866 - 1891)*, „Przegląd Techniczny” 1892, z. VI, s. 114 - 117; tenże, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1876, s. 28; A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy w pierwszym okresie epoki kapitalistycznej (1864 - 1882)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1960, nr 1. Dane za lata 1873 - 1877 i 1879 - 1880 pochodzą z „Obzorów goroda Warszawy”.

Tabela 5. Ludność Warszawy w latach 1882 - 1914

Rok	Ludność ogółem (dane na 1 I)*	Wskaźnik wzrostu	Wskaźnik łańcuchowy	Rok	Ludność ogółem (dane na 1 I)*	Wskaźnik wzrostu	Wskaźnik łańcuchowy
1882	382 964	100,0	100,0	1899	645 848	168,6	105,7
1883	391 491	102,2	102,2	1900	686 010	179,1	106,2
1884	404 889	105,7	103,4	1901	711 988	185,9	103,8
1885	406 965	106,3	100,5	1902	736 625	192,3	103,5
1886	431 864	112,8	106,1	1903	756 426	197,5	102,7
1887	439 174	114,7	101,7	1904	771 382	201,4	102,0
1888	444 814	116,2	101,3	1905	767 897	200,5	99,5
1889	445 770	116,4	100,2	1906	746 513	194,9	97,2
1890	455 852	119,0	102,3	1907	764 611	199,7	102,4
1891	465 272	121,5	102,1	1908	751 595	196,3	98,3
1892	490 417	128,1	105,4	1909	764 054	199,5	101,7
1893	501 021	130,8	102,2	1910	781 179	204,0	102,2
1894	515 654	134,7	102,9	1911	797 093	208,1	102,0
1895	535 968	140,0	103,9	1912	821 369	214,5	103,0
1896	553 643	144,6	103,3	1913	845 130	220,7	102,9
1897	601 408	157,0	108,6	1914	884 544	231,0	104,7
1898	611 389	159,7	101,7				

* Wyjątek stanowią daty spisów: 9 II 1882 i 9 II 1897 r.

Źródła: Ludność ogółem za lata 1882 - 1901 - *Ruch ludności miasta Warszawy za okres dwudziestoletni (1882 - 1901)*, opr. przez Sekcję Statystyczną Magistratu miasta Warszawy, Warszawa 1902; za lata 1902 - 1914 - *Sprawozdanie o ruchu ludności miasta Warszawy za rok...* (od 1908 r. *Ludność miasta Warszawy*), Prace Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy.

nie budzi wątpliwości, gdyż ogólne liczby ludności w obu źródłach są w zasadzie zgodne²¹, a podział na stałych i niestałych mieszkańców ma istotne znaczenie dla badań nad wpływem migracji na rozwój Warszawy. Na podstawie tabeli 5 sporządzony został wykres obrazujący dynamikę wzrostu ludności miasta.

²¹ Nie dysponujemy danymi „Obzorów goroda Warszawy” dla lat 1882 - 1887 oraz 1891, 1896, 1902 i 1909. Dane Magistratu i „Obzorów” różnią się dla 1897 r., kiedy to Magistrat podaje liczbę ludności zgodną z wynikami spisu, z wyłączeniem wojska, tj. 601 408, „Obzory” zaś — 583 888, na podstawie bieżącej ewidencji stanu i ruchu ludności. Ponadto dla 1897 r. ludność Warszawy według Magistratu wynosiła 764 611, według „Obzorów” — 764 647.

W latach 1882 - 1914 ludność Warszawy wzrosła z 382 964 do 884 544 mieszkańców, a więc o 501 580, czyli o 131⁰/. Z wyjątkiem lat 1904 - 1907 ludność zwiększała się, tempo wzrostu nie było jednak równomierne. Daje się zauważyć pewne przyspieszenie od początku lat 90-tych i znaczne jego zwiększenie w drugiej połowie tego dziesięciolecia ²². Kryzys ekonomiczny pierwszych lat XX w. wpłynął na osłabienie tempa rozwoju ludności Warszawy, widoczne zwłaszcza w latach 1902 i 1903, kiedy to przyrost roczny zmniejszył się do poziomu z pierwszej połowy lat 90-tych. Nasilenie kryzysu w okresie wojny rosyjsko-japońskiej i rewolucja 1905 - 1907 r. nie tylko zahamowały wzrost ludności miasta, lecz nawet spowodowały bezwzględny spadek liczby mieszkańców. Omawiane lata 1904 - 1907 były okresem znacznych wahań w zaludnieniu Warszawy. W 1904 r. ubyło 3485 osób, w 1905 r. 21 384 osoby, co daje łącznie 24 869 osób. W 1906 r. nastąpił wzrost prawie do poziomu z 1 I 1905 r., a w roku następnym

Wykres 1. Ludność Warszawy w latach 1882 - 1914

ponowny spadek. Ogółem w ciągu lat 1904 - 1907 stan zaludnienia miasta zmniejszył się o 19 787, to znaczy blisko 2,5⁰/o mieszkańców w dniu 1 I 1904 r.

W pierwszych latach po rewolucji Warszawa przeżywała zastój w rozwoju, w przeciwieństwie do skupień łódzkich i zagłębiow-

²² W przebiegu krzywej i wielkości wskaźników zwraca uwagę pewna nieprawidłowość na odcinku lat 1896 - 1898. Wynika ona niewątpliwie z odmiennego od pozostałych pochodzenia liczby ludności w 1897 r., mianowicie ze spisu powszechnego, który wykazał wyższą liczbę ludności, niż uzyskana na podstawie bieżącej rejestracji stanu i ruchu ludności.

sko-częstochowskich²³. Dopiero po 1910 r. tempo przyrostu ludności uległo przyśpieszeniu; ostatni rok przedwojenny — 1913, charakteryzowała znów wysoka dynamika.

Rozwój ludnościowy Warszawy uwarunkowany był przede wszystkim czynnikami ekonomicznymi. Intensywnie rozwijający się przemysł stwarzał znaczne możliwości zatrudnienia. Równocześnie postępował także rozwój handlu, usług itp. związane z potrzebami wzrastającej liczby mieszkańców. Rozwój przemysłu wpływał więc bezpośrednio i pośrednio na przyrost ludności miasta. Nie można też pomijać znaczenia rozbudowy warszawskiego węzła kolejowego.

Widoczne jest także hamujące oddziaływanie kryzysu gospodarczego, zwłaszcza w okresie jego zaostrzenia spowodowanego czynnikami natury politycznej. Wpływ wydarzeń politycznych uwidocznił się wyraźnie zwłaszcza w latach 1904 - 1907.

Tabela 6. Gęstość zaludnienia w Warszawie
w latach 1882, 1897 i 1913

Rok	Powierzchnia (w ha)	Liczba mieszkańców ogółem	Liczba mieszkańców na 1 ha
1882	2 740	382 964	140,0
1897*	3 048	601 408	197,3
1897**	3 048	624 189	204,9
1913	3 273	845 130	258,2

* Ludność bez wojska

** Ludność z wojskiem

Źródła: Dane dotyczące powierzchni dla lat 1882 i 1897 zaczerpnięto [z:] *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. na terenie m. st. Warszawy. Zestawienie i rozbiór krytyczny*. Warszawa 1928, s. 8; dla 1897 r. ponadto: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasilenia Rossijskaj Impierii 1897 goda*, t. LI, *Gorod Warszawa* Warszawa, Pietierburg 1904, s. 1; dla 1913 r. przyjęto powierzchnię podaną dla 1916 r. [w:] „*Rocznik Wydziału Statystycznego Magistratu miasta Warszawy*” 1916, s. 105.

Przyrostowi ludności Warszawy o 131% towarzyszyło zwiększenie się obszaru zaledwie o 19,5%. Toteż gęstość zaludnienia wzrosła bardzo znacznie.

Rok 1913 przyjmujemy jako końcowy dla badanego okresu,

²³ E. Grabowski, *Wpływ wędrówek na skupianie się ludności*, Warszawa 1916, s. 79.

gdyż dysponujemy podziałem ludności na cyrkuły, którego to podziału nie uwzględniono w sprawozdaniu Magistratu za 1914 r., co uniemożliwia szczegółową analizę. Wskaźnik obliczony dla całego miasta na 1 I 1914 r. wynosi 270,3 osób na 1 ha. Porównanie wskaźników z sąsiednich lat wskazuje na bardzo szybki wzrost gęstości zaludnienia w ciągu 1913 r.

Odmienne kształtowała się sytuacja w Warszawie lewobrzeżnej i na Pradze (tab. 7).

Tabela 7. Gęstość zaludnienia w Warszawie lewobrzeżnej i na Pradze w latach 1882, 1897 i 1913

Rok	Liczba mieszkańców na 1 ha	
	w Warszawie lewobrzeżnej	na Pradze
1882	164,0	35,0
1897*	265,9	62,4
1913	320,9	98,7

* Uwzględniono tylko ludność wraz z wojskiem, ponieważ publikowane wyniki spisu ludności w zestawieniach szczegółowych operują tą kategorią.

Źródła: Dla 1882 r. gotowe wskaźniki zaczerpnięto [z:] *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. na terenie m. st. Warszawy*, s. 8; dla 1897 r. — obliczenia na podstawie: *Pierwsza wsieobszczajca pieriepis*, s. 1; dla 1913 r. powierzchnię Pragi przyjęto jak w 1897 r., gdyż według planów miasta nie uległa zmianie, obszar Warszawy lewobrzeżnej uzyskano jako różnicę powierzchni Warszawy ogółem i powierzchni Pragi.

Praga była znacznie rzadziej zaludniona niż Warszawa lewobrzeżna, w odniesieniu do której wskaźniki dla poszczególnych lat były wyższe od przeciętnych dla całego miasta. Ale też na Pradze ludność wzrastała stosunkowo znacznie szybciej niż w pozostałej części Warszawy i szybciej rosła też gęstość zaludnienia. W okresie 1882 - 1913 gęstość zaludnienia Pragi zwiększyła się 2,8 raza, Warszawy lewobrzeżnej — 1,9 raza. O zróżnicowaniu gęstości zaludnienia w poszczególnych rejonach miasta będzie mowa dalej, w związku z analizą rozwoju dzielnic.

Na ogólny przyrost ludności Warszawy złożyły się: przyrost naturalny i przyrost migracyjny. W badanych latach 1882 - 1914 (do stycznia tego roku) ludność wzrosła o 501 580 osób; z tej liczby na przyrost naturalny przypada 52% przyrostu rzeczywistego, na migracyjny zaś 48%. Wyższy od przeciętnego był udział przy-

rostu naturalnego w rozwoju ludnościowym Warszawy na przestrzeni okresu do połowy lat 90-tych XIX w., wynosił bowiem 55,3⁰/₀ przyrostu rzeczywistego. W latach 1895 - 1914 zaznaczył się wzrost migracji, która w 49,3⁰/₀ wpłynęła na zwiększenie się liczby ludności, a więc w wyższym procencie niż dla całego omawianego okresu, mimo znacznych wahań i ubytków ludności podczas wojny rosyjsko-japońskiej i rewolucji 1905 - 1907. Szczególnie silne natężenie migracji charakteryzuje bardzo dynamiczny okres w rozwoju Warszawy, mianowicie lata 1895 - 1900. Ludność wzrosła wówczas o 150 042 mieszkańców co stanowi blisko 30⁰/₀ przyrostu w całym badanym okresie 1882 - 1914; wzrost w omawianym pięcioleciu w decydującej mierze bo w 65,3⁰/₀ wynikał z migracji, a tylko w 34,7⁰/₀ z przyrostu naturalnego. Jeszcze w latach 1900 i 1901 napływ ludności przewyższał przyrost naturalny, różnica w wysokości wskaźników jest już jednak znacznie mniejsza dla 1901 r. niż dla 1900 r. Po okresie rewolucyjnym przyrost wskutek migracji zaczął przeważać nad przyrostem naturalnym w 1910 r., wprawdzie jeszcze nieznacznie, lecz w latach następnych w coraz większym stopniu. W przedwojennym czteroleciu stanowił on 71⁰/₀ przyrostu ogólnego, przyrost naturalny zaś tylko 29⁰/₀ ²⁴.

Dla rozważań szczegółowych nad rozwojem dzielnic miasta przyjmujemy lata spisów 1882 i 1897 oraz rok 1913. Otrzymujemy w ten sposób niemal identyczne odcinki czasu: od lutego 1882 r. do lutego 1897 r. — tj. 15 lat i od lutego 1897 r. do stycznia 1913 r. — tj. 16 lat. Okres ten nie obejmuje więc 1913 r., co wpływa na proporcje składowych przyrostu rzeczywistego. Mianowicie dla lat 1882 - 1913, przyrost ten wynosił 462 166, w tym na przyrost naturalny przypada 54,8⁰/₀, na migracyjny — 45,2⁰/₀.

Proporcje dla wymienionych podokresów wydają się niezgodne z poprzednio podaną charakterystyką, lecz tak jest tylko pozornie. W latach 1882 - 1897 na przyrost rzeczywisty złożyły się:

²⁴ Obliczenia sporządzono na podstawie danych sprawozdań rocznych Magistratu m. Warszawy oraz publikacji; *Ruch ludności miasta Warszawy za okres dwudziestoletni (1882 - 1901)*, Warszawa 1902. Materiały te nie podają liczebności migracji, wynika ona z różnicy przyrostu globalnego i przyrostu naturalnego.

przyrost naturalny w 43,4⁰%, przyrost migracyjny w 56,6⁰%, w latach 1897 - 1913 odpowiednio 67,4⁰% i 32,6⁰%. Tak więc włączenie do wcześniejszego podokresu lat 1895 i 1896 podniosło udział migracji we wzroście ludności, obniżając udział przyrostu naturalnego. Równocześnie wyłączenie z okresu późniejszego wymienionych dwóch lat oraz 1913 r. spowodowało całkowicie odmienne ukształtowanie się składników przyrostu ludności w drugim podokresie.

Prawidłową charakterystykę okresu w ujęciu ciągłym dają proporcje obliczone dla lat 1882 - 1914 i podokresów wydzielonych na podstawie znajomości etapów rozwojowych miasta. Podział 1882 - 1897 - 1913 przydatny jest dla zestawień porównawczych stanu ludności poszczególnych dzielnic w trzech przekrojach, umożliwia uchwycenie dynamiki ludnościowej poszczególnych rejonów Warszawy i będzie wykorzystany w tym celu.

Przyrost naturalny omówiony został odrębnie w części II na s. 117 - 120 poświęconych charakterystyce ruchu naturalnego, na tym miejscu zajmiemy się bliżej kwestią ludności napływowej.

Zródłem pierwotnym zawierającym najpełniejsze informacje o składzie społeczno-zawodowym i miejscowościach, z których pochodzili imigranci do Warszawy były księgi ludności, które uległy zniszczeniu. Z konieczności trzeba się więc zadowolić danymi spisów ludności odnoszącymi się do omawianych kwestii, a mianowicie zestawieniami uwzględniającymi podział mieszkańców według miejsca urodzenia oraz podział według zawodów i miejsca urodzenia (w Warszawie i poza Warszawą) — dla 1882 r. i podział robotników i służby domowej według zajęć i miejsca urodzenia — dla 1897 r.

Dysponujemy ponadto liczbami ludności stałej i niestałej dla lat 1889 - 1914 (tab. 8). Należy tu wyjaśnić, że ludność stała to mieszkańcy zapisani do ksiąg ludności stałej, ludność niestała — mieszkańcy zapisani do ksiąg ludności niestałej i kategorie „urodzeni w Warszawie” i „ludność stała” oraz „urodzeni poza Warszawą” i „ludność niestała” nie są identyczne. O wpisy do ksiąg ludności stałej zabiegała stosunkowo niewielka część przybyszów, zdecydowana ich większość pozostawała przy zapisach do ksiąg ludności niestałej — co wiązało się z ich charakterem zawodowo-społecznym. Toteż wśród ludności niestałej stopniowo wzra-

Tabela 8. Ludność Warszawy w latach 1889 - 1914 z podziałem
na stałą i niestałą

Rok	Ludność stała*	Wskaźnik wzrostu	Wskaźnik łańcuchowy	Ludność niestała*	Wskaźnik wzrostu	Wskaźnik łańcuchowy
1889	243 688	100	100	202 082	100	100
1890	246 945	101,3	101,3	208 907	103,4	103,4
1891	—	—	—	—	—	—
1892	244 590	100,4	—	245 827	121,6	—
1893	246 515	101,2	100,8	254 506	125,9	103,5
1894	246 223	101,0	99,9	269 431	133,3	105,9
1895	250 819	102,9	101,9	285 149	141,1	105,8
1896	—	—	—	—	—	—
1897	266 476	109,4	—	317 412	157,1	—
1898	272 740	111,9	102,4	338 649	167,6	106,7
1899	282 583	116,0	103,6	363 265	179,8	107,3
1900	302 425	124,1	107,0	383 585	189,8	105,6
1901	301 289	123,6	99,6	410 699	203,2	107,1
1902	—	—	—	—	—	—
1903	307 994	126,4	—	448 432	221,9	—
1904	315 120	129,3	102,3	456 262	225,8	101,7
1905	308 471	126,6	97,9	459 426	227,3	100,7
1906	304 030	124,8	98,6	442 483	219,0	96,3
1907	298 632	122,6	98,2	466 015	230,6	105,3
1908	296 657	121,7	99,3	454 938	225,1	97,6
1909	—	—	—	—	—	—
1910	278 309	114,2	—	502 870	248,8	—
1911	272 485	111,8	97,9	524 608	259,6	104,3
1912	275 298	113,0	101,0	546 071	270,2	104,1
1913	279 385	114,6	101,5	565 745	280,0	103,6
1914	284 642	116,8	101,9	599 902	296,9	106,0

* Dane na 1 stycznia.

Źródło: „Obzor goroda Warszawy” Prilożenie k'wsiepoddanniejzemu otczetu (Warszawa). Kompletność danych por. przypis 21.

stała liczba urodzonych w Warszawie — dzieci i wnuków imigrantów spoza miasta. Reasumując, trzeba stwierdzić, że ludność napływowa była mniej liczna niż niestała. Nie mamy podstaw źródłowych do wnioskowania o rozpiętości między tymi kategoriami — niewątpliwie zmiennej — gdyż danych o liczbie urodzonych w Warszawie i poza miastem dostarczają tylko spisy ludności. Dla 1882 r. i lat sąsiednich brak informacji „Obzorów” wobec ich niekompletności, dla 1897 r. zaś „Obzory” podają liczbę

bę mieszkańców odbiegającą od wyników spisu; jeśli przyjmiemy, że proporcje stałych i niestałych mieszkańców odzwierciedlone zostały prawidłowo, a o to chodzi przede wszystkim, to i tak trudno o wiążące wnioski w oparciu o porównanie odnoszące się tylko do jednego roku.

Według spisu ludności z 1897 r. urodzeni w Warszawie stanowili 52,3% ogólnej liczby mieszkańców, urodzeni poza Warszawą — 47,7%²⁵. W tym samym roku „Obzory” wykazują 45,6% ludności stałej i 54,4% — niestałej. Zestawienie powyższe prawidłowo wskazuje na większą liczbę ludności niestałej niż urodzonych poza Warszawą.

W latach 1889 - 1914 ludność stała wzrosła o niecałe 17%, ludność niestała zaś o blisko 197%. O ile wzrost pierwszej z wymienionych kategorii dokonywał się niemal wyłącznie wskutek przyrostu naturalnego, to drugiej z nich przede wszystkim dzięki napływowi z zewnątrz. Wskaźniki przyrostu naturalnego obu grup kształtowały się zapewne różnie z uwagi na ich odmienną strukturę wieku będącą jednym z elementów warunkujących wielkość przyrostu.

W 1880 r. (najbliższym cenzurze początkowej badanego okresu, dla którego dysponujemy danymi „Obzorów”) ludność niestała stanowiła 38,7%. W ciągu 1890 r. lub 1891 r.²⁶ stan jej osiągnął liczebność ludności stałej. Na końcu okresu zaś, w 1914 r., ludność niestała stanowiła 67,8% ogółu mieszkańców.

W całym okresie 1889 - 1914, z wyjątkiem lat 1904 - 1908, ludność niestała wzrastała w skali rocznej szybciej niż ludność stała²⁷. Ta ostatnia grupa wykazywała od 1904 r. do 1908 r. (a być

²⁵ W rozważaniach bierzemy pod uwagę ludność bez wojska skoszarowanego, które wyeliminowano, zakładając że liczba wojska odnosi się do mężczyzn urodzonych w cesarstwie rosyjskim poza Królestwem Polskim.

²⁶ Brak danych „Obzorów” za 1891 r. nie pozwala stwierdzić czy wyrównanie liczebności ludności stałej i niestałej dokonało się w ciągu 1890 r., czy 1891 r.

²⁷ Trudne do uzasadnienia odstępstwo od tej prawidłowości obserwuje się w stosunku do lat 1900 - 1901. Jest to być może rezultat błędu w podziale ludności na stałą i niestałą w 1900 r., na korzyść ludności stałej.

może 1910) tendencję spadkową, tak że ubytek bezwzględny do końca okresu nie został wyrównany. W tym samym czasie liczba ludności niestałej ulegała znacznym wahaniom, wpływając na omówione wyżej wahania ogółu mieszkańców Warszawy.

Analizę wzrostu obu omawianych grup utrudniają luki w źródłach. Jednakże można stwierdzić zbieżność dynamiki wzrostu ogółu ludności i niestałych mieszkańców, co wskazuje na decydujące znaczenie zmian liczebności tej właśnie kategorii. Obserwowany przebieg wzrostu ludności miasta jest niemal niewidoczny, jeśli chodzi o mieszkańców stałych; pewne zwiększenie przyrostu w skali rocznej obserwuje się w końcu lat 90-tych, tendencja wzrostu w latach przedwojennych była znikoma.

Lata 80-te XIX w. E. Grabowski charakteryzuje jako okres ogólnego osłabienia fali przychodźstwa w Królestwie. Dotyczy to także guberni warszawskiej, w której jednak miasta ujawniają przychodźstwo, wieś zaś wychodźstwo. Od ogólnego obrazu odbiega jedynie gubernia piotrkowska; wzmożona fala przychodźstwa ogarnęła zatem zarówno miasta, jak i wsie i miała głównie charakter miejski, handlowo-przemysłowy. Wzmiankowany wpływ na wieś oznaczał w istocie powstawanie i rozrastanie się osad fabrycznych o charakterze miejskim lecz bez miejskich praw, formalnie zaliczanych do wsi²⁸.

E. Grabowski stwierdza znaczny wzrost wędrowek w Królestwie Polskim w latach 1890 - 1909²⁹. W 1890 r. 9% ludności „nie mieszkało w gminie swej przynależności”, która w zdecydowanej większości przypadków była gminą urodzenia. W 1909 r. odsetek tej ludności wynosił 19,4. Dane kształtowały się odmiennie dla wsi i miast: na wsi nastąpił wzrost ludności niestałej z 5,3% do 12,3%, w miastach z 17,7% do 37,0%; (w Warszawie z 47,1% do 62,6%).

Za E. Grabowskim przytoczono zestawienie odsetków ludności niestałej w poszczególnych guberniach³⁰:

²⁸ E. Grabowski, *Wpływ wędrowek...*, s. 47, 48.

²⁹ Tenże, *Rozwój zaludnienia...*, s. 92, 93. Autor opiera swoje wnioski na danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego, który opublikował odpowiednie dane za okres ograniczony latami 1890 i 1909.

³⁰ *Ibidem*, s. 93.

Gubernia:	1890 r.	1909 r.
Warszawska (bez miasta Warszawy)	10,9	24,7
Kaliska	4,6	11,0
Piotrkowska	15,8	34,2
Radomska	3,3	11,9
Kielecka	4,2	9,4
Lubelska	6,7	11,1
Siedlecka	2,8	8,2
Łomżyńska	3,1	7,8
Płocka	7,3	12,5
Suwalska	2,6	6,1
Miasto Warszawa	47,1	62,6
Cała Kongresówka	9,0	19,4

Znamienne, że gubernia warszawska bez Warszawy, a więc bez największego skupiska miejskiego wykazuje wzrost odsetka ludności niestałej niewiele mniejszy niż miasto Warszawa. Wiązało się to zapewne z prawidłowością obserwowaną na całym obszarze Królestwa — największej ruchliwości w okolicach podmiejskich i podwielkowiejskich.

Wśród pozostałych guberni wielkością wzrostu odsetka ludności niestałej wyróżniała się zdecydowanie gubernia piotrkowska (wzrost o 18,4⁰/o), na dalszych miejscach pozostawały gubernie radomska (wzrost o 8,6⁰/o) i kaliska (wzrost o 6,4⁰/o).

Na przełomie XIX i XX w. Warszawa wywierała znaczny wpływ na okolicę. Wyraził się on we wzroście ludności skupień usytuowanych wokół miasta, rosnącym zaludnieniem gmin w miarę zbliżania się do Warszawy. Powiat warszawski był najęśniej zaludnionym powiatem Królestwa, wykazywał też największy wzrost zaludnienia. Drugie miejsce zajmował powiat łódzki³¹. Charakterystycznym zjawiskiem był silny rozwój dwóch powiatów podwielkowiejskich błońskiego i brzezińskiego, związany z ciążeniem ku sobie skupień warszawskiego i łódzkiego³².

Uwagi te potwierdza analiza wskaźników zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle w powiatach guberni warszawskiej, oparta na spisie z 1897 r. W tym celu gubernia podzielona została na trzy strefy. Pierwsza to powiat warszawski, w którym wyodrębniono

³¹ E. Grabowski, *Skupienia miejskie...*, s. 59, 71.

³² Ibidem, s. 78, 79.

Warszawę w granicach administracyjnych, pierścień przedmieść, osad i wsi podmiejskich, a mianowicie przedmieścia praskie, osady Sielce i Mokotów oraz wsie Ochota, Czyste, Wola, Koło, Powązki i Młociny³³, i wreszcie zewnętrzny pierścień powiatu bez Warszawy i miejscowości podmiejskich.

Strefa druga to powiaty sąsiadujące z warszawskim: błoński, sochaczewski i grójecki na lewym brzegu Wisły, płoński, pułtuski, radzyński i nowomiński na prawym.

Strefa trzecia to zachodnie powiaty guberni: łowicki, skierniewicki, gostyniński, kutnowski, włocławski i niezawski.

Interesują nas zwłaszcza strefy pierwsza i druga. Ich obszar składa się jak gdyby z trzech pierścieni usytuowanych koncentrycznie wokół ośrodka, który stanowi miasto Warszawa.

Materiały ogólnorosyjskiego spisu ludności z 1897 r. nie pozwalają na wyodrębnienie zatrudnionych w przemyśle i w rzemiośle, próba zaś uzupełnienia danymi „Obzorów” nie dała pozytywnego rezultatu. Tak więc prezentowane wskaźniki określają liczbę zawodowo czynnych w przemyśle i rzemiośle łącznie na 1000 mieszkańców w poszczególnych powiatach, przy czym wyeliminowano wojsko skoszarowane.

Wskaźnik zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle na 1000 mieszkańców dla powiatu warszawskiego ogółem wynosi 138,7, w tym dla Warszawy w granicach administracyjnych 150,0, przedmieść i osad podmiejskich 138,8, dla pozostałej zaś części powiatu warszawskiego 86,9.

Wskaźnik przeciętny dla wszystkich powiatów strefy drugiej, a więc powiatów sąsiadujących z warszawskim, wynosi 51,9, jeśli jednak wydzielić powiat błoński, obniża się do 36,1 i ta liczba niewątpliwie bardziej prawidłowo charakteryzuje omawianą strefę. Wyróżniający się bowiem znacznie powiat błoński, bardzo wysoki wskaźnik — 128,3 zawdzięczał przede wszystkim ośrodkowi przemysłu lnianego w Żyrardowie. Poza tym powiatem stosunkowo wysoki wskaźnik wykazuje powiat sochaczewski (53,1). Pozostałe kształtują się w granicach 33,0 - 38,5, jedynie dla powiatu radzyńskiego wynosi 22,0.

³³ Wymienione miejscowości spis 1897 r. włączał do Warszawy, w publikowanych materiałach jednak podane są także osobno liczby dla Warszawy w granicach administracyjnych oraz przedmieść i osad podmiejskich.

W strefie trzeciej, to jest w zachodniej części guberni, powiaty włocławski i kutnowski mają wskaźnik powyżej 50, gostyniński blisko 40, pozostałe zaś poniżej 30. Przeciętny wskaźnik dla wszystkich sześciu powiatów wynosi 39,0. W tej części guberni, nie związanej z aglomeracją warszawską, rozwinął się przemysł spożywczy, zwłaszcza cukrownictwo (najsilniej skoncentrowane w powiecie kutnowskim) oraz ośrodek we Włocławku z przemysłem metalowym, ceramicznym i spożywczym.

Analizując rozmieszczenie zakładów przemysłowych w pierwszej i drugiej strefie, stwierdza się ich skupienie wokół Warszawy i wzdłuż linii kolei warszawsko-wiedeńskiej, a więc w powiatach warszawskim i błońskim, wykazujących stosunkowo wysokie wskaźniki zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle.

Zestawienie przytoczonych danych oraz obserwacji E. Grabowskiego dotyczących wzrostu zaludnienia powiatu warszawskiego i sąsiednich wskazuje na wyraźną współzależność gęstości zaludnienia i stopnia uprzemysłowienia.

Dla charakterystyki imigracji do Warszawy i jej przedmieść, bardziej niż analizowane liczby ludności stałej i niestałej, przydatne są dane spisów z 1882 i 1897 r., uwzględniające miejsce urodzenia. Pozwalają one określić źródła napływu ludności oraz dają pogląd na skład społeczno-zawodowy imigrantów. Nie dysponujemy niestety porównywalnymi informacjami dla końca badanego okresu.

W rozważaniach wzięto pod uwagę ludność bez wojska skoszarowanego, a więc dla 1882 r. całą ludność uwzględnioną w spisie, dla 1897 r. zaś liczbę podawaną w zestawieniach Magistratu, opartą na spisie powszechnym, a uzyskaną przez odliczenie wojska skoszarowanego; dla celów niniejszego opracowania przyjęto założenie, że wojsko skoszarowane to grupa mężczyzn urodzonych w państwie rosyjskim poza Królestwem Polskim. Błąd wynikający z tego założenia jest zapewne znikomy i nie wypacza proporcji.

Uwzględnienie wojskowych (głównie oficerów) i ich rodzin mieszkających w mieście wydaje się uzasadnione, gdyż wchodzili oni w skład społeczności Warszawy, stanowili część aparatu carskiego. Ponadto różnice w publikacjach spisowych sprawiają, że właśnie przyjęte kategorie ludności dają się porównywać przy jed-

noczesnym możliwie najpełniejszym wykorzystaniu źródeł. Całkowite wyeliminowanie wojska poważnie utrudniłoby wykorzystanie szczegółowych zestawień o pochodzeniu imigrantów³⁴.

Miejscem urodzenia ponad połowy mieszkańców miasta była Warszawa. Odsetek tej grupy ludności utrzymał się w latach 1882 - 1897 na tym samym poziomie (różnica 0,3⁰%) Liczebnie zwiększyła się ona ponad półtorakrotnie; dość równomiernie wzrosła liczba mężczyzn (o 58⁰%) i kobiet (o 54⁰%).

Z najbliższego zaplecza Warszawy, z guberni warszawskiej, pochodziło 11,3⁰% mieszkańców miasta w 1882 r. i 14,5⁰% w 1897 r., co świadczy o wzmożeniu napływu z tego rejonu. W liczbach bezwzględnych nastąpił dwukrotny wzrost zarówno mężczyzn, jak i kobiet.

Tabela 9. Ludność Warszawy według płci i miejsca urodzenia w latach 1882 i 1897

Rok	Miejsce urodzenia								
	Warszawa			gubernia warszawska			inne gubernie Królestwa Polskiego		
	męż- czyźni	kobiety	razem	męż- czyźni	kobiety	razem	męż- czyźni	kobiety	razem
1882	94 183	107 261	201 444	19 401	23 760	43 161	45 978	54 111	100 089
1897*	148 657	165 736	314 393	39 778	47 308	87 086	65 338	77 781	143 119
1882	24,6	28,0	52,6	5,1	6,2	11,3	12,0	14,1	26,1
1897*	24,7	27,6	52,3	6,6	7,9	14,5	10,9	12,9	23,8

Rok	Miejsce urodzenia						Ogółem		
	pozostałe części państwa rosyjskiego			inne państwa					
	męż- czyźni	kobiety	razem	męż- czyźni	kobiety	razem	męż- czyźni	kobiety	razem
1882	12 915	8 541	21 456	8 865	7 929	16 814	181 362	201 602	382 964
1897*	25 789	19 393	45 182	5 591	6 037	11 628	285 153	316 255	601 408
1882	3,4	2,2	5,6	2,3	2,1	4,4	47,4	52,6	100,0
1897*	4,3	3,2	7,5	0,9	1,0	1,9	47,4	52,6	100,0

* Ludność bez wojska skoszarowanego.

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego ludności m. Warszawy, 1882, cz. 1, Warszawa 1883, tab. 27; dla 1897 r. — Pierwaja wsieobszczaja pierieps..., tab. VII.*

³⁴ Spis z 1882 r. wskazuje na fakt, iż wśród wojskowych i ich rodzin mieszkających w mieście znajdowały się osoby urodzone w Warszawie.

Odsetek imigrantów z pozostałych (poza warszawską) guberni Królestwa Polskiego zmniejszył się z 26,1⁰/₀ w 1882 r. do 23,8⁰/₀ w 1897 r., mimo wzrostu liczebnego tej grupy o ponad 40⁰/₀ (mężczyzn o 42⁰/₀, kobiet o 44⁰/₀).

Tabela 10 zestawia gubernie Królestwa Polskiego według malejących odsetków urodzonych w tych guberniach, wśród ogółu ludności w 1882 r. Najliczniejsi byli przybysze z guberni piotrkowskiej (3,7⁰/₀), najmniej liczni — z suwalskiej (1,1⁰/₀). W latach 1882 - 1897 nastąpiły zmiany w intensywności napływu ludności z poszczególnych guberni. W 1897 r., w stosunku do stanu z 1882 r., w sposób widoczny wzrósł tylko odsetek urodzonych w guberni siedleckiej (z 2,9⁰/₀ do 3,9⁰/₀). W czterech guberniach wzrost był tak znikomy (różnice dziesiątych części procenta), że można uznać urodzonych w nich mieszkańców Warszawy za stabilne; były to gubernie: radomska (3,3⁰/₀ - 3,6⁰/₀), plocka (3,6⁰/₀ - 3,7⁰/₀), kielecka (1,8⁰/₀ - 1,8⁰/₀) i lubelska (2,1⁰/₀ - 2,2⁰/₀). Odsetki urodzonych w pozostałych guberniach zmniejszyły się.

W wyniku tych zmian kolejność guberni według malejących odsetków w 1897 r. była następująca: siedlecka, plocka, radomska, piotrkowska, łomżyńska, lubelska, kaliska, kielecka, suwalska; rozpiętość wynosiła 3,9⁰/₀ - 0,7⁰/₀.

W okresie 1882 - 1897 zmniejszył się napływ z guberni piotrkowskiej, w związku z silnym przyciąganiem jej własnych, intensywnie rozwijających się ośrodków przemysłowych; w kolejności odsetków gubernia ta przesunęła się z pierwszego na czwarte miejsce. Nastąpiło równocześnie wzmożenie imigracji z guberni siedleckiej, nieuprzemysłowanej i słabo zurbanizowanej. Gubernia plocka, o podobnym charakterze, utrzymała drugą pozycję.

a zapewne także w różnych guberniach Królestwa Polskiego (w zestawieniach zawodów jest tylko podział na urodzonych w Warszawie i poza Warszawą). Można sądzić, że podobnie było w 1897 r. Podział według miejsca urodzenia w 1882 r. obejmuje tę grupę, dla 1897 r. uzasadnione jest więc uwzględnienie jej, zwłaszcza że jej wyeliminowanie w ten sam sposób jak wojska skoszarowanego nasuwa wątpliwości.

A. Szczypiorski w rozprawie *Imigracja do Warszawy w XIX w.*, „Studia Demograficzne” 1963, t. 1, z. 2, pomija wojsko całkowicie; różnice w obliczeniach są znikome, toteż nie ma przeszkód w porównawczym wykorzystaniu tych obliczeń i odwołania się do wniosków autora. Rozprawa nie uwzględnia szczegółowych podziałów według guberni.

Tabela 10. Ludność Warszawy według miejsca urodzenia w latach 1882 i 1897
(z wyszczególnieniem guberni Królestwa Polskiego w kolejności
malejących odsetków w 1882 r.)

Miejsce urodzenia	1882				1897*			
	męż- czyźni	kobiety	razem	%	męż- czyźni	kobiety	razem	%
Warszawa Gubernie Królestwa Polskiego:	94 183	107 261	201 444	52,6	148 657	165 736	314 393	52,3
warszawska	19 401	23 760	43 161	11,3	39 778	47 308	87 086	14,5
piotrkowska	6 221	7 930	14 151	3,7	8 679	10 118	18 797	3,1
płocka	5 899	7 939	13 838	3,6	8 871	13 000	21 871	3,7
radomska	5 742	7 108	12 850	3,3	9 556	11 908	21 464	3,6
łomżyńska	5 717	6 712	12 429	3,2	7 465	9 424	16 889	2,8
siedlecka	5 448	5 650	11 098	2,9	11 114	12 588	23 702	3,9
kaliska	4 682	5 529	10 211	2,7	5 676	6 603	12 279	2,0
lubelska	3 974	4 218	8 192	2,1	6 507	6 447	12 954	2,2
kielecka	3 251	3 499	6 750	1,8	5 259	5 431	10 690	1,8
suwalska	1 979	2 148	4 127	1,1	2 207	2 256	4 463	0,7
gub. nieozna- czona	3 065	3 378	6 443	1,7	4	6	10	—
Razem	65 379	77 871	143 250	37,4	105 116	125 089	230 205	38,3
Pozostałe części państwa rosyj- skiego	12 915	8 541	21 456	5,6	25 789	19 393	45 182	7,5
Poza granicami państwa rosyj- skiego								
Austria**	3 576	2 345	5 921	1,6	2 424	1 723	4 147	0,7
Prusy**	4 394	4 357	8 751	2,3	1 967	2 540	4 507	0,7
ces. niemiec- kie	444	406	850	0,2	494	677	1 171	0,2
Francja	138	377	515	0,1	160	491	651	0,1
inne	333	444	777	0,2	546	606	1 152	0,2
Razem	8 885	7 929	16 814	4,4	5 591	6 037	11 628	1,9
Ogółem	181 362	201 602	382 964	100,0	285 153	316 255	601 408	100,0

* Ludność bez wojska skoszarowanego.

** W tym w 1882 r. w Galicji: 2219 mężczyzn, 1657 kobiet, ogółem 3876 (1,0%); w Poznańskiem: 1758 mężczyzn, 1712 kobiet, ogółem 3470 (0,9%).

Źródła: jak w tab. 9.

Wskazuje to na tendencję kształtowania się w końcu XIX w. rejonu Mazowsza i Podlasia, jako głównego po guberni warszawskiej obszaru, z którego pochodziła ludność napływająca do Warszawy.

W latach 1882 - 1897 nastąpił wzrost odsetka urodzonych w cesarstwie rosyjskim z 5,6⁰/₀ do 7,5⁰/₀; w liczbach bezwzględnych nastąpił przeszło dwukrotny wzrost tej grupy (mężczyzn o 100⁰/₀, kobiet o 127⁰/₀). Był on spowodowany w głównej mierze rozrastaniem się carskiej administracji w Królestwie, aczkolwiek wśród urodzonych w cesarstwie znaleźli się także urodzeni w tzw. guberniach zabranych, zwłaszcza zapewne stosunkowo liczni Polacy z guberni grodzieńskiej.

Urodzeni w innych państwach stanowili jedyną z rozpatrywanych tu kategorii, w której nastąpił bezwzględny spadek liczebności, do 69,1⁰/₀ stanu z 1882 r. (mężczyzn do 62,9⁰/₀, kobiet do 76,1⁰/₀). Odsetek tej grupy wśród ogółu ludności zmniejszył się z 4,4⁰/₀ do 1,9⁰/₀, co wynikało głównie ze spadku napływu z Austrii i Prus; odsetki urodzonych w pozostałych państwach były bardzo niskie i uległy zmianie o setne części procenta.

W 1882 r. przybysze z Austrii stanowili 1,6⁰/₀ ogółu ludności Warszawy, w tym z Galicji — 1,0⁰/₀. Odpowiedni odsetek w 1897 r. wynosił 0,7⁰/₀. Analogicznie imigranci z Prus stanowili 2,3⁰/₀, w tym z poznańskiego 0,9⁰/₀. W 1897 r. — 0,7⁰/₀. W liczbach bezwzględnych nastąpił spadek pierwszej z omawianych grup do 7⁰/₀ stanu z 1882 r., drugiej zaś do 51,5⁰/₀.

Tak więc w latach 1882 - 1897 zwiększył się napływ do Warszawy przede wszystkim z guberni warszawskiej oraz prawobrzeżnych nieuprzemysłowionych i słabo zurbanizowanych rejonów Królestwa Polskiego, głównie Mazowsza i Podlasia. Równocześnie uległa osłabieniu imigracja z dynamicznie rozwijających się gospodarczo obszarów, zwłaszcza z guberni piotrkowskiej. Znaczny spadek liczebności przybyszów z Austrii i Prus w poważnej mierze wiązał się zapewne ze zmniejszeniem napływu do Warszawy Polaków z Galicji i Poznańskiego. W 1882 r. urodzeni w Galicji stanowili 65,5⁰/₀ urodzonych w Austrii, urodzeni zaś w Poznańskim — 39,9⁰/₀ przybyszów z Prus.

Dane dotyczące przedmieść w 1897 r. wskazują na przewagę ludności zamiejscowej nad miejscową. Urodzeni w Warszawie

stanowili 43,9⁰/₀, urodzeni poza Warszawą zaś 56,1⁰/₀³⁵, co świadczy o tym, iż „ludność imigrująca do Warszawy osiedlała się przede wszystkim na przedmieściach...”³⁶. Ponad 36⁰/₀ mieszkańców przedmieść pochodziło z guberni warszawskiej, przybysze z wszystkich innych guberni państwa rosyjskiego stanowili grupę o połowę mniejszą³⁷.

Pogląd na społeczno-zawodowy skład imigracji dają różne dla obu lat spisowych i nieporównywalne zestawienia: dla 1882 r. podział mieszkańców Warszawy według zawodu obiektywnego i miejsca urodzenia, z uwzględnieniem dwóch tylko kategorii urodzonych w Warszawie i poza Warszawą³⁸; dla 1897 r. — podział robotników i służby według miejsca urodzenia³⁹, z uwzględnieniem poszczególnych guberni cesarstwa rosyjskiego oraz państw obcych. Zestawienie dla 1882 r. czynnych i biernych zawodowo według miejsca urodzenia pozwala stwierdzić, że na 1 osobę zawodowo czynną przypadało w grupie mieszkańców urodzonych w Warszawie 3,3 członków rodzin, w grupie imigrantów zaś nieco ponad 0,5, to znaczy na 2 osoby czynne zawodowo przypadała nieco więcej niż 1 osoba bierna zawodowo⁴⁰. Wynika stąd, iż napływali do Warszawy przede wszystkim ludzie w wieku produkcyjnym, przeważnie nie obciążeni rodzinami. Toteż odsetek urodzonych poza Warszawą zawodowo czynnych, był znacznie wyższy niż analogiczny odsetek ogółu ludności.

Ludność miejscowa przeważała tylko w handlu i ubezpieczeniach (57,0⁰/₀), stanowiła stosunkowo wysoki odsetek w przemyśle i rzemiośle (42,4⁰/₀). Imigranci natomiast (z wyłączeniem rolnictwa) przeważali w działach: służba domowa (86,4⁰/₀), transport i komunikacja (70,4⁰/₀), wyrobnicy (68,6⁰/₀), urzędnicy i wolne zawody (67,9⁰/₀). W ostatnim z wymienionych działów poważną rolę odgrywali niewątpliwie rosyjscy urzędnicy w administracji państwowej.

³⁵ A. Szczypiorski, *Imigracja do Warszawy...*, tab. 6, s. 84.

³⁶ *Ibidem*, s. 85.

³⁷ *Ibidem*, s. 85.

³⁸ *Rezultaty spisu jednodniowego ludności m. Warszawy 1882*, cz. 3, Warszawa 1885, tab. nr 1.

³⁹ *Raspriedielenije raboczich i prislugi po gruppam zaniatij i miestu roždienija*, Pietierburg 1905, tab. II.

⁴⁰ A. Szczypiorski, *Imigracja...* s. 83.

Ludność napływowa, głównie wiejska, w znacznie większej mierze niż miejscowa utrzymywała się z zajęć nie wymagających kwalifikacji; wysoki odsetek imigrantów w dziale transportu i komunikacji wiązał się zapewne z dużymi możliwościami zatrudnienia w nim także pracowników niewykwalifikowanych — tragarzy, woźniców, posłańców itp.

Proporcje urodzonych w Warszawie i poza Warszawą wewnątrz poszczególnych działów, wobec ich bardzo różnej liczebności, nie są dostateczną podstawą do wnioskowania o zawodowym składzie imigrantów. Bardzo istotne jest, jaki odsetek całej ludności napływowej stanowili zatrudnieni w danym dziale.

Jak wynika z tabeli 12, utrzymujący się z przemysłu i rzemiosła oraz służba domowa byli niemal jednakowo liczni. Jednakże służba domowa i wyrobnicy stanowili łącznie 38,4⁰%, a przecież i w pozostałych działach znajdowali się pracownicy bez kwalifikacji, toteż wśród imigrantów ta kategoria zdecydowanie dominowała. Jeśli chodzi o urzędników i wolne zawody, stosuje się do tego działu uwaga uczyniona w komentarzu do tabeli 11. Odmiennie kształtowało się zatrudnienie mężczyzn i kobiet. 40,5⁰%

Tabela 11. Ludność Warszawy zawodowo czynna w 1882 r. według źródła utrzymania, płci i miejsca urodzenia (w odsetkach)

Źródło utrzymania	Ogółem	Urodzeni w Warszawie			Urodzeni poza Warszawą		
		razem	mężczyźni	kobiety	razem	mężczyźni	kobiety
Rolnictwo	100,0	24,9	23,2	1,7	75,1	73,2	1,9
Przemysł i rzemiosło	„	42,4	34,3	8,1	57,6	49,7	7,9
Handel i ubezpieczenia	„	57,0	44,2	12,8	43,0	35,0	8,0
Transport i komunikacja	„	29,6	29,4	0,2	70,4	70,0	0,4
Urzędnicy i wolne zawody	„	32,1	27,0	5,1	67,9	57,2	10,7
Służba domowa	„	13,6	2,4	11,2	86,4	20,3	66,1
Wyrobnicy	„	31,4	18,9	12,5	68,6	46,6	22,0
Rentierzy	„	39,9	18,2	21,7	60,1	27,4	32,7
Emeryci	„	32,8	10,9	21,9	67,2	32,3	34,9
Inni	„	39,4	17,7	21,7	60,6	33,0	27,6
Razem	100,0	34,8	24,2	10,6	65,2	40,7	24,5

Źródło: A. Szczypiorski, *Imigracja do Warszawy...*, tab. 4 na s. 80, (dla niniejszego opracowania zaokrąglono odsetki do I miejsca po przecinku).

Tabela 12. Ludność Warszawy zawodowo czynna w 1882 r. — urodzeni poza
Warszawą według źródła utrzymania i płci (w odsetkach)

Źródło utrzymania	Razem	Mężczyźni	Kobiety
Przemysł i rzemiosło	29,3	40,5	10,8
Handel i ubezpieczenia	7,6	9,8	3,7
Transport i komunikacja	3,7	5,9	—
Urzędnicy i wolne zawody	10,1	13,7	4,3
Służba domowa	29,2	11,0	59,5
Wyrobnicy	9,2	10,1	7,9
Inni	10,9	9,0	13,8
Razem	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia oparte na liczbach podanych przez A. Szczypiorskiego, *Imigracja do Warszawy...*, tab. 3 na str. 79.

mężczyzn pracowało w przemyśle i rzemiośle, niemal dwukrotnie przewyższali oni liczebnie wyrobników i służbę łącznie (21,1⁰/). Ponadto dość znaczny odsetek (9,8⁰/) stanowili zatrudnieni handlem. Kobiety natomiast zatrudnione były prawie w 60⁰/ jako służba domowa; w dziale tym imigrantki były niemal sześciokrotnie liczniejsze niż kobiety urodzone w Warszawie. Służące i wyrobnice stanowiły łącznie 67,4⁰/, przemysł zaś zatrudniał 10,8⁰/ kobiet spoza Warszawy.

Zestawienia dotyczące robotników i służby w 1897 r.⁴¹ zawierają dane dla Warszawy z przedmieściami, co jednak nie mogło w istotny sposób zaważyć na ogólnych proporcjach. Ogół zawodowo czynnej ludności przedmieść wynosił 16 556 osób, robotnicy i służba byli więc mniej liczni i stanowili niewielki procent całej badanej zbiorowości. Poważnym mankamentem publikacji źródłowej jest niemożliwość wyodrębnienia dla Warszawy urodzonych w samym mieście spośród urodzonych w guberni warszawskiej⁴², co utrudnia wnioskowanie.

Robotnicy i służba (czynni zawodowo) w blisko 51⁰/ byli uro-

⁴¹ *Raspriedielenije raboczych...*

⁴² Ibidem, tab. II; zestawienie ogólne na s. 19 sugeruje, iż dla Warszawy urodzeni w miejscu spisu to urodzeni w Warszawie. Szczegółowe rozbięcie na urodzonych w poszczególnych guberniach (Królestwo Polskie — tab. II, s. 42, 43) i sumowanie pozycji świadczy jednak o tym, iż chodzi tu o urodzonych w całej guberni warszawskiej razem z Warszawą. A. Szczypiorski w cytowanym opracowaniu przyjął dane z zestawienia ogólnego, jako liczby urodzonych w Warszawie.

dzeni w guberni warszawskiej łącznie z Warszawą, odsetek urodzonych w Warszawie musiał więc być niższy. Odsetki urodzonych w guberniach Królestwa, z których napływ do Warszawy był największy, obliczone dla ogółu ludności miasta są niższe aniżeli dla robotników i służby (por. dane tabel 10 i 14), można więc sądzić, że prawidłowość ta dotyczy również guberni warszawskiej. Tak więc zapewne co najmniej 15% z badanej grupy ludności urodziło się w guberni warszawskiej, a nie więcej niż 35% w Warszawie. Ten ostatni odsetek jest bardzo zbliżony do odsetka urodzonych w Warszawie zawodowo czynnych w 1882 r. (34,8%), co zdaje się potwierdzać prawidłowość wnioskania.

Imigranci z pozostałych, poza warszawską, guberni Królestwa Polskiego stanowili 41,5% robotników i służby, podczas gdy analogiczny odsetek dla całej ludności Warszawy w 1897 r. wynosił 23,8%. Imigracja z tego obszaru miała więc charakter przede wszystkim proletariacki.

Najintensywniejszy był napływ z nieuprzemysłowionych obszarów prawobrzeżnych Królestwa Polskiego. Znamienne, że w tej grupie ludności wyższy odsetek pochodził z guberni łomżyńskiej, niż z piotrkowskiej, odwrotnie niż miało to miejsce w stosunku do ogółu mieszkańców. Imigracja z północno-wschodniej części Królestwa miała w większej mierze niż w guberni piotrkowskiej charakter proletariacki.

Niższy odsetek urodzonych w cesarstwie rosyjskim tłumaczy się zarówno stosunkowo większym napływem z Królestwa Polskiego (co powoduje względne zmniejszenie innych grup), jak również specyficznym społeczno-zawodowym charakterem osób przybywających z Rosji.

Tabela 13. Robotnicy i służba w Warszawie w 1897 r. według miejsca urodzenia

Miejsce urodzenia												Ogółem		
gubernia warszawska (z Warszawy)			inne gubernie Królestwa Polskiego			pozostałe części państwa rosyjskiego			inne państwa					
męż- czyźni	ko- biety	razem	męż- czyźni	ko- biety	razem	męż- czyźni	ko- biety	razem	męż- czyźni	ko- biety	razem	męż- czyźni	ko- biety	razem
45 509	23 852	69 361	30 825	25 681	56 506	4 856	2 892	7 748	1 949	2 705	2 654	83 139	53 130	136 269
33,4	17,5	50,9	22,6	18,9	41,5	3,6	2,1	5,7	1,4	0,5	1,9	61,0	39,0	100,0

Źródło: *Rasprieditelenie raboczich i prislugi po grupam zaniatij i miestu roždienija*, Pietierburg 1905, tab. II.

Tabela 14. Robotnicy i służba w Warszawie w 1897 r. (z wyszczególnieniem guberni Królestwa Polskiego w kolejności malejących odsetków)

Miejsce urodzenia	Mężczyźni	Kobiety	Razem	%
Gubernie Królestwa Polskiego:				
warszawska z Warszawą	45 509	23 852	69 361	50,9
siedlecka	5 727	4 831	10 558	7,8
płocka	4 629	4 511	9 140	6,7
radomska	4 648	4 230	8 878	6,5
łomżyńska	4 024	3 862	7 886	5,8
piotrkowska	4 391	2 806	7 197	5,3
kaliska	2 524	1 596	4 120	3,0
lubelska	2 280	1 634	3 914	2,9
kielecka	1 935	1 765	3 700	2,7
suwalska	666	442	1 108	0,8
gub. nieoznaczona	1	4	5	—
Razem	76 334	49 533	125 867	92,4
Pozostałe części państwa rosyjskiego	4 856	2 892	7 748	5,7
Poza granicami państwa rosyjskiego	1 949	705	2 654	1,9
Ogółem	83 139	53 130	136 269	100,0

Źródło: jak w tab. 13.

Reasumując trzeba stwierdzić, że blisko połowa mieszkańców Warszawy to ludność napływowa, pochodząca przede wszystkim z bezpośredniego zaplecza miasta — guberni warszawskiej, oraz z innych rejonów Królestwa Polskiego, zwłaszcza Mazowsza i Podlasia, tj. rejonów nieuprzemysłowionych i słabo zurbanizowanych. Do Warszawy przybywali przeważnie ludzie w wieku produkcyjnym, nie obciążeni rodzinami. Imigracja miała w przeważającej mierze charakter proletariacki. Napływająca ludność wiejska nie posiadała na ogół określonych kwalifikacji do zawodów miejskich, toteż większość jej podejmowała różnorodne, najprostsze prace fizyczne (wyrobnicy), oraz — zwłaszcza kobiety — znajdowała zatrudnienie w gospodarstwach domowych. W mniejszym stopniu angażowała się do przemysłu i innych działań. Praca niewykwalifikowana stanowiła więc dla większości imigrantów pierwszy etap przystosowywania się do warunków miejskich.

Dynamika rozwoju ludnościowego dzielnicy miasta

Wzrost ludności Warszawy, zwłaszcza poszczególnych jej części, obserwować należy w powiązaniu z rozwojem przestrzennym miasta, jego zabudową, kształtowaniem się charakteru gospodarczego i społecznego dzielnic. Przede wszystkim pamiętać trzeba, że rozwój miasta w omawianym okresie hamowany był czynnikami wojskowo-administracyjnymi. Od lat 30-tych XIX w. cytadela i wytyczone wokół niej tereny wojskowe zamykały północny kierunek rozwoju, w związku z czym „rozbudowa Warszawy posuwa się na zachód, a przede wszystkim na południe w kierunku kolei wytwarzając zwartą zabudowę wokół nowego dworca”; przeważały budowle 2 - 3 piętrowe⁴³. Charakterystyka ta dotyczy okresu od 1840 r. do około 1870 r.

W bezpośrednio interesującym nas okresie 1870 - 1914 „Rozmiary ruchu budowlanego... wielokrotnie przewyższają całą poprzednią historię miasta; ludność Warszawy w latach 1870 - 1914 wzrosła trzykrotnie i wypadło przebudować większość mieszkań poprzednio istniejących, położonych w śródmieściu, a nie spełniających podniesionych wymagań lokatorów. Wzmagano stopień wyzyskania terenów już zabudowanych, zabudowywano tereny wolne w Śródmieściu, rozszerzano budowę przede wszystkim na wolne grunty południowej części miasta”⁴⁴. Z punktu widzenia urbanistycznego i architektonicznego okres ten dzieli się na dwa podokresy. Pierwszy od ok. 1870 r. do wielkiego kryzysu przełomu wieków; liczba kondygnacji wzrasta wówczas do pięciu i zwiększa się stopień zabudowy powierzchni działki. Drugi podokres to początek XX w., kiedy to następuje dalsza budowa wznwyż, do dziewięciu kondygnacji⁴⁵. Lata 1901 i 1902 charakteryzował głęboki zastój budowlany. Po przejściowej poprawie w 1903 r. nastąpiło ponowne zahamowanie w latach 1904 - 1908 i znów poprawa od 1909 r.⁴⁶ Zwłaszcza lata 1911 - 1914 były okresem bardzo intensywnego budownictwa. „Ruch budowlany szedł... w parze

⁴³ S. Herbst, *Architektura warszawska 1840 - 1910*, Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział II, 1947, s. 42.

⁴⁴ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska*, Warszawa 1949, s. 125.

⁴⁵ S. Herbst, *Architektura...*, s. 42.

⁴⁶ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska...*, s. 124.

Tabela 15. Ludność ogółem w latach 1882, 1897, 1913 według cyrkułów policyjnych

Cyrkuły			Ludność 9 II 1882	Ludność 9 II 1897*	Ludność 1 I 1913	Przyrost ludności w latach 1882 - - 1897	Przyrost na 1000 mieszk. w 1882	Przyrost ludności w latach 1897 - - 1913	Przyrost na 1000 mieszk. w 1897	Przyrost ludności w latach 1832 - - 1913	Przyrost na 1000 mieszk. w 1882
1882	1897	1913									
I/XI+	I+II	I+II+									
II/III		XII	75 828	96 854	121 943	21 026	277,3	25 089	259,0	46 115	608,2
IV	IV	IV	31 763	48 321	54 745	16 558	521,3	6 424	132,9	22 982	723,5
V/VI	III+V	III+V	66 815	112 945	157 659	46 130	690,4	44 714	395,9	90 844	1359,6
VII	VII	VII	39 636	57 864	83 590	18 229	459,8	25 726	444,6	43 954	1108,9
VIII	VI+	VI+									
	VIII+	VIII+									
	XI	XI	73 211	144 963	186 929	71 752	980,7	41 966	289,5	113 718	1553,3
IX	IX	IX+									
		XIII	41 731	57 887	99 761	16 156	387,1	41 874	723,4	58 030	1390,6
X	X	X	37 690	48 242	50 128	10 552	280,0	1 886	39,1	12 438	330,0
XII	XII	XIV+									
		XV	16 290	57 113	90 375	40 823	2506,1	33 262	582,4	74 085	4547,9
Ogółem			382 964	624 189	845 130	241 225	629,9	220 941	354,0	462 166	1206,8

* Ludność z wojskiem skoszarowanym.

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednolitego...*, cz. 1, tab. 11; dla 1897 r. — *Pierwsza wszeobszczaja...*, s. 1; dla 1913 r. — *Ludność m. Warszawy w roku 1913...*

z szybkim przyrostem ludności, a nawet go wyprzedzał, wypełniając luki, wytworzone w poprzednim okresie zastoju”⁴⁷. Objął on nie tylko Warszawę w granicach administracyjnych, lecz także ówczesne przedmieścia przyłączone do miasta w 1916 r.

W latach 70-tych rozpoczęto budowę pierścienia fortów wokół Warszawy zarówno na obszarze lewobrzeżnym, jak i na Pradze. Ograniczenia budowlane obowiązujące w tym pasie uchylono dopiero częściowo w 1911 r. Miały one istotny wpływ na rozwój Warszawy i jej przedmieść.

Prześledzenie dynamiki rozwoju poszczególnych części Warszawy umożliwia wyodrębnienie rejonów porównywalnych w trzech przekrojach czasowych, mianowicie w latach 1882, 1897 i 1913 (por. zał. — podziały administracyjne, mapy Warszawy z podziałem na cyrkuły). Tabela 15 zawiera dane odnoszące się do całego okresu badanego 1882 - 1913, tabele 16 i 17 charakteryzują dwa podokresy 1882 - 1897 i 1897 - 1913, dla których, zwłaszcza zaś dla drugiego, można było uwzględnić podział bardziej szczegółowy.

⁴⁷ E. Strzelecki, *Rozwój budowlany współczesnej Warszawy*, „Kronika Warszawy” 1930, nr VI, s. 1.

Jako podstawowy wskaźnik określający przyrost ludności przyjęto w niniejszym opracowaniu przyrost przypadający na 1000 mieszkańców na początku badanego okresu. Dane o gęstości zaludnienia poszczególnych cyrkułów, którymi dysponujemy dla 1897 r. (por. tab. 18) zestawiać trzeba bardzo ostrożnie mając na uwadze położenie cyrkułów czy to wewnątrz miasta na obszarze zwartej zabudowy, czy też na styku z granicami administracyjnymi, gdyż wówczas w obręb jednostki administracyjnej wchodzić mogły tereny nie zabudowane ze względów wojskowych, tereny o specyficznym przeznaczeniu, jak na przykład dworce i cmentarze, bądź też wchłaniane dopiero przez miasto, stopniowo zabudowane przedmieścia. Liczby te konfrontowane z obszarem, którego dotyczą mogą więc prowadzić do różnorodnych wniosków, na przykład o gęstości w istocie znacznie większej na terenie objętym zabudową mieszkalną, niż wskazywałaby liczba dotycząca całego cyrkułu, zwiększaniu się liczby ludności powodującym przede wszystkim wzrost zagęszczenia mieszkań już istniejących lub też związanym głównie z powstawaniem nowych ulic i nowej zabudowy. Dla celów analizy dynamiki rozwoju dzielnic dane o gęstości zaludnienia wykorzystano jako element pomocniczy, uzupełniający.

Najbardziej poprawny obraz zmian daje zestawienie liczb z lat 1882 i 1913, gdyż eliminuje deformacje spowodowane wliczeniem do ludności Warszawy w 1897 r. wojska skoszarowanego; orientacja w jego rozmieszczeniu pozwala jednak na wprowadzenie korekt i uchwycenie prawidłowości wzrostu ludności w dwóch podokresach.

Najwyższy wskaźnik przyrostu na 1000 mieszkańców w stosunku do stanu z 1882 r., znacznie przewyższający odpowiednie wskaźniki dotyczące innych dzielnic, wykazuje Praga. Wynosi on 4547,9 podczas gdy dla Warszawy lewobrzeżnej wynosi 1058,4, a najbardziej dynamicznej południowo-zachodniej części miasta — 1553,3. Rozwój ludności Pragi dokonał się głównie w wyniku inkorporacji w 1889 r., lecz w okresie 1897 - 1913, kiedy to obszar dzielnicy pozostawał bez zmiany, obserwuje się także znaczny stosunkowy wzrost ludności (582,4 na 1000 mieszkańców w 1897 r.), przewyższający przyrost średni całego miasta i Warszawy

lewobrzeżnej. Praga na początku badanego okresu była znacznie rzadziej zaludniona niż pozostała część miasta (por. tab. 7).

Żywszy rozwój tej dzielnicy datuje się od otwarcia stałego mostu na Wiśle (most Kierbedzia) oraz budowy linii kolejowych petersburskiej i terespolskiej (1862 r. i 1864 r.)⁴⁸. O rozwoju gospodarczym zarówno właściwej Pragi jak i przedmieść inkorporowanych w 1889 r. (Nowej Pragi, Szmulowizny, Kamionka) w większym stopniu zdecydowała jednak dopiero budowa mostu kolejowego (1877 r.), co znacznie zmniejszyło trudności transportu przez Wisłę surowców i węgla⁴⁹. Stosunkowo lepsze warunki lokalizacji zakładów przemysłowych istniały na przedmieściach praskich ze względu na wolne tereny i bliskość linii kolejowych, a więc łatwość budowy bocznicy⁵⁰. Stało się to bodźcem dla rozplanowania zwłaszcza Nowej Pragi, która szybko rozwinęła się jako dzielnica przemysłowa⁵¹. Na Pradze dominowały drobne i średnie zakłady metalowe, spośród większych przedsiębiorstw — prawie wyłącznie fabryki związane z rynkami wschodnimi⁵².

Rozbudowa węzła warszawskiego w prawobrzeżnej części miasta, połączenia między liniami i stacje postojowe spowodowały rozczłonkowanie dzielnicy, pociętej znaczną liczbą torów. Zabudowa rozszerzała się głównie w kierunku wschodnim, właśnie między linie kolejowe, gdyż rozwój w kierunku północnym, wzdłuż Wisły, ograniczały względy wojskowe, na południu zaś przeszkodę stanowiła łąka i podmokłe łąki.

O intensywnym wzroście ludności Pragi zdecydowały więc niewątpliwie czynniki gospodarcze: przede wszystkim budowa linii kolejowych i rozwój węzła warszawskiego, co uczyniło tę dzielnicę znacznie bardziej niż poprzednio atrakcyjną dla lokalizacji zakładów przemysłowych.

W Warszawie lewobrzeżnej w latach 1882 - 1913 największy

⁴⁸ E. Szwankowski, *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1952, s. 191.

⁴⁹ S. Misztal, *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, „Studia Komitetu Przemysłowego Zagospodarowania Kraju PAN”, t. III, Warszawa 1962, s. 86, 87.

⁵⁰ Ibidem, s. 87.

⁵¹ E. Szwankowski, *Warszawa. . .*, s. 194, 195.

⁵² S. Misztal, *Warszawski Okręg. . .*, s. 87, 88.

przyrost ludności (1553,3) miał miejsce w południowo-zachodniej części miasta, wyodrębnionej w 1882 r. jako cyrkuł VIII. Rozwój tej dzielnicy dokonywał się nierównomiernie, był znacznie szyb-

Tabela 16. Ludność ogółem w latach 1882 i 1897 według cyrkułów policyjnych

Cyrkuły		Ludność 9 II 1882	Ludność 9 II 1897*	Przyrost bezwzględ- ny ludno- ści	Przyrost na 1000 miesz. w 1882
1882	1897				
I/XI	I	43 849	55 208	11 359	259,0
X	X	37 690	48 242	10 552	280,0
II/III	II	31 979	41 646	9 667	302,3
IV	IV	31 763	48 321	16 558	521,3
V/VI	III+V	66 815	112 945	46 130	690,4
VII	VII	39 636	57 864	18 228	459,8
IX	IX	41 731	57 887	16 156	387,1
VIII	VI+VIII+XI	73 211	144 963	71 752	980,7
XII	XII	16 290	57 113	40 823	2506,1
Ogółem		382 964	624 189	241 225	629,9

* Ludność z wojskiem skoszarowanym.

Źródła: jak w tab. 15.

Tabela 17. Ludność ogółem w latach 1897 i 1913 według cyrkułów policyjnych

Cyrkuły		Ludność 9 II 1897*	Ludność 1 I 1913	Przyrost bezwzględ- ny ludno- ści	Przyrost na 1000 miesz. w 1897
1897	1913				
I+II	I+II+III	96 854	121 943	25 089	259,0
III	III	60 400	81 698	21 298	352,6
IV	IV	48 321	54 745	6 424	132,9
V	V	52 545	75 961	23 416	445,6
VI	VI	42 408	74 506	32 158	758,3
VII	VII	57 864	83 590	25 726	444,6
VIII	VIII	51 766	70 124	18 358	354,6
IX	IX+XIII	57 887	99 761	41 874	723,4
X	X	48 242	50 128	1 886	39,1
XI	XI	50 789	42 239	-8 550	-168,3
XII	XIV+XV	57 113	50 375	33 262	582,4
Ogółem		624 189	845 130	220 941	354,0

* Ludność z wojskiem skoszarowanym.

Źródła: jak w tab. 15.

szy w pierwszym (1882 - 1897) niż w drugim (1897 - 1913) podokresie, aczkolwiek dysproporcja nie była w istocie tak duża, jak wskazują na to liczby w tabeli 15:980,7 w pierwszym podokresie i 289,5 w drugim podokresie. Przyczyny wypaczenia proporcji były dwojakie. Po pierwsze — w cyrkułe XI należącym do omawianego rejonu wliczenie w 1897 r. wojska skupionego w koszarach artyleryjskich do ludności cyrkułu pozornie zwiększyło przyrost liczby ludności w latach 1882 - 1897, a zmniejszyło w latach 1897 - 1913. Po drugie — w związku ze zmianą podziałów administracyjnych w 1908 r. wyłączono z cyrkułu XI śródmiejski, gęsto zaludniony obszar między ulicami Marszałkowską, Mokotowską, Kruczą i Al. Jerozolimskimi.

Mimo wskazanego wypaczenia proporcji tempa wzrostu ludności południowo-zachodniej części miasta, niewątpliwie szybszy był stosunkowy wzrost w latach 1882 - 1897, niż 1897 - 1913.

Jest to zupełnie zrozumiałe jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że rozwój tej części miasta wiązał się przede wszystkim z budową dworców Głównego i Towarowego, a następnie linii obwodowej (1876 r.). Czynniki te oddziaływały więc już w latach poprzedzających okres badany i wywarły silniejszy wpływ na pierwszy z wydzielonych podokresów. W latach 60-tych i 70-tych rozparcelowano teren ograniczony ulicami Twardą, Towarową, Pańską i Żelazną i przeprowadzono nowe ulice; około 1877 r. wytyczono nowe ulice między Al. Jerozolimskimi, Koszykową i Wielką (Poznańską)⁵³. Zabudowa i zasiedlenie tych ulic dokonało się w przeważającej mierze jeszcze w ciągu XIX w. Zasadniczy element rozwoju zachodniej części Warszawy stanowiło ukształtowanie się w tym rejonie dzielnicy przemysłowej.

W latach 1897 - 1913 możemy prześledzić rozwój omawianego rejonu, wyodrębniając ówczesne cyrkuły VI, VIII i XI (tab. 17). Nawiązując do poprzednich rozważań, zajmiemy się najpierw cyrkułem XI, który wykazuje ubytek 8550 mieszkańców tj. 168,3 na 1000 w 1897 r. Jeśli weźmie się pod uwagę omówiony wpływ zaliczenia wojska do ludności w 1897 r. i zmiany granic cyrkułu, należy sądzić, że nastąpił nie ubytek lecz pewien wzrost liczby ludności, trudny do oszacowania. Charakter gospodarczy i spo-

⁵³ E. Szwankowski, *Warszawa...*, s. 224, 225.

Tabela 18. Gęstość zaludnienia w Warszawie w 1897 r. według cyrkułów policyjnych

Cyrkuł	Powierzchnia w ha	Liczba mieszkańców (z wojskiem)	Liczba mieszk. na 1 ha	Cyrkuł	Powierzchnia w ha	Liczba mieszkańców (z wojskiem)	Liczba mieszk. na 1 ha
I	171,2	55 208	322,5	VII	135,4	57 864	427,4
II	145,7	41 646	285,8	VIII	90,7	51 706	570,7
III	146,5	60 400	412,3	IX	339,0	57 887	170,8
IV	328,4	48 321	147,1	X	165,7	48 242	291,1
V	222,0	52 545	236,7	XI	211,7	50 789	239,9
VI	176,5	42 408	240,3	XII	915,2	57 113	62,4

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, s. 1.

łeczny części cyrkułu VIII wydzielonej w cyrkuł XI, zwłaszcza zaś ul. Marszałkowska z przecznicami, różni się zasadniczo od rejonu leżącego na północ od Al. Jerozolimskich. Do tej kwestii jeszcze wrócimy.

Wzrost ludności cyrkułu VIII (według podziału administracyjnego 1897 i 1913) kształtował się na poziomie przeciętnego wzrostu ludności Warszawy dla całego podokresu i wynosił 354,6 na 1000 mieszkańców w 1897 r.; była to część miasta o największej gęstości zaludnienia w tymże roku (570,7 mieszkańców na 1 ha). Ludność tego centralnie położonego cyrkułu w latach następnych wzrastała stosunkowo wolniej niż cyrkułów przylegających do granic miasta, słabiej zabudowanych i mających większe możliwości rozwoju, jak na przykład ówczesny cyrkuł VI, który wchodził w skład omawianego rejonu, a wykazywał w latach 1897 - 1913 największą dynamikę wzrostu ludności — 758,3 na 1000 mieszkańców.

Jak wynika z powyższych danych, południowo-zachodnia część miasta stanowiła w latach 1882 - 1913 najszybciej pod względem ludnościowym rozwijający się rejon Warszawy lewobrzeżnej, przy czym początkowo wzrost dokonywał się głównie w części położonej centralnie (między Marszałkowską, Al. Jerozolimskimi i Twardą), następnie stopniowo obejmował obszar od Twardej, w kierunku ulic Towarowej i Karolkowej.

Pod względem charakteru gospodarczo-społecznego rejon bardzo zbliżony do omówionego, stanowił przylegający doń od pół-

nocy cyrkuł VII. Charakteryzował go wysoki wskaźnik przyrostu ludności dla całego badanego okresu — 1108,9 na 1000 mieszkańców w 1882 r. i równomierny rozwój w obu uwzględnianych podokresach (odpowiednie wskaźniki: 459,8 i 444,6). Wzrost ludności dokonywał się tu po części na skutek stopniowego włączania w granice administracyjne cyrkułu VII przedmieścia wolskiego (tzw. Wola „pod gminą”). W końcu XIX w. przesunięto rogatki z ul. Młynarskiej do ul. Skierniewickiej, na początku XX w. — do ul. Płockiej. W 1897 r. cyrkuł VII znajdował się na drugim miejscu po cyrkule VIII, jeśli chodzi o gęstość zaludnienia (427,4 mieszkańców na 1 ha).

Oba scharakteryzowane rejony, zwłaszcza ich część leżąca na północ od Al. Jerozolimskich ukształtowały się jako dzielnica przemysłowa, zwana Dzielnicą Zachodnią. Decydujący czynnik lokalizacji zakładów stanowiła bliskość trzech dworców kolejowych: Głównego, Towarowego oraz Kowelskiego (obecnie Gdański), co ułatwiało budowę bocznic i obniżało koszty transportu⁵⁴. Lokalizowano tu głównie zakłady metalowe, browary i fabryki mebli; przed pierwszą wojną światową skupiła się w tej dzielnicy także większość garbarni. Najbliżej dworców rozmieszczone były wielkie zakłady metalowe⁵⁵. Dzielnica przemysłowa na Woli stanowiła przedłużenie dzielnicy zachodniej, działały tu te same czynniki lokalizacji⁵⁶. Główny teren koncentracji zakładów — obszar między torami kolei warszawsko-wiedeńskiej, linią obwodową, ulicami Wolską i Towarową — znajdował się częściowo „pod cyrkułem”, częściowo „pod gminą”. Charakterystyczne jest to, że większe zakłady lokowały się na ogół poza granicami miasta⁵⁷, zapewne ze względu na większą ilość wolnych terenów i niższe ceny parcel.

Budynki mieszkalne w Dzielnicy Zachodniej przemieszane były z zabudowaniami fabrycznymi, co wywierało zdecydowanie ujemny wpływ na warunki zdrowotne mieszkającego tu przede wszystkim proletariatu.

⁵⁴ S. Misztal, *Warszawski Okręg...*, s. 82.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 82.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 86.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 85

W położonym na północ od Dzielnicy Zachodniej Muranowie wyodrębnić można dwie części rozgraniczone ulicą Dziką. W latach 1882 - 1913 bardzo wysoką dynamikę wzrostu ludności, wykazywał zwłaszcza Muranów południowo-zachodni, a mianowicie 1359,6 mieszkańców na 1000 w 1882 r. Znacznie szybszy był wzrost w pierwszym podokresie; odpowiednie wskaźniki: 690,4 i 395,9. W latach 1897 - 1913 możemy obserwować dwie wydzielone jednostki administracyjne — cyrkuły III i V (por. tab. 17). Oba były gęsto zaludnione w 1897 r.; w cyrkułe III spis wykazał 412,3 mieszkańców na 1 ha, cyrkuł V charakteryzowała zapewne większa jeszcze gęstość zaludnienia, gdyż wskaźnik 236,7 mieszkańców na 1 ha dotyczył powierzchni, której około połowa przypadała na cmentarze, rzeczywista gęstość zaludnienia była więc około dwukrotnie wyższa. W latach 1897 - 1913 ten właśnie rejon Muranowa wykazywał większą dynamikę wzrostu ludności — 445,6 ha 1000 mieszkańców w 1897 r.

W części Muranowa leżącej na północny-wschód od ul. Dzikiej (cyrkuł IV) gęstość zaludnienia zbliżona była zapewne do gęstości pozostałej części tej dzielnicy; bardzo niska liczba ludności przypadająca na 1 ha wynikała z rozległości cyrkułu, dorównującego prawie powierzchnią cyrkułowi IX, w którym jednak zabudowa miejska obejmowała stosunkowo niewielką, południową jego część. Tempo wzrostu ludności w latach 1882 - 1913 było tu mniejsze niż w zachodniej części miasta — na 1000 mieszkańców przybyło bowiem 723,5, przy czym w pierwszym podokresie wzrost był stosunkowo znacznie większy niż w drugim. Kilka nowych ulic wytoczono na Muranowie około 1879 r. (Lubeckiego, Miła Libelta, Ostrowska, Sochaczewska, Kupiecka), kilka przedłużono, już jednak u progu badanego okresu była to dzielnica gęsto zabudowana⁵⁸. Wobec zahamowania rozbudowy w kierunku północnym i niewielkich możliwości rozwoju w kierunku Woli (tereny cmentarzy) wzrost ludności wiązał się w większym stopniu niż w innych częściach miasta ze wzrostem zagęszczenia istniejącej zabudowy. Sytuację pogarszał specyficzny charakter gospodarczo-społeczny dzielnicy żydowskiej. Była to przede wszystkim dzielnica drobnej wytwórczości i handlu. „W głębokich pod-

⁵⁸ E. Szwankowski, *Warszawa...*, s. 225, 226.

wórzach, w mieszkaniach, w suterenach gnieździły się niewielkie fabryczki, zatrudniając przeważnie po kilkunastu ludzi. Prócz tego nader rozwinięty był przemysł chałupniczy, pracujący w fatalnych warunkach higienicznych. Fabryk średnich i większych było tu stosunkowo niewiele . . .”⁵⁹.

Najstarsza część Warszawy, Stare Miasto i Nowe Miasto, oraz wschodnia część Śródmieścia (cyrkuł X) wykazywały najmniejszą dynamikę wzrostu ludności, znacznie poniżej średniej dla całego miasta. Wskaźnik dla pierwszego z wymienionych rejonów wynosił 608,2; wzrost w obu podokresach był dość równomierny, aczkolwiek widoczna jest pewna tendencja malejąca (odpowiednie wskaźniki dla podokresów: 277,3 i 259,0). Rzeczywista różnica tempa wzrostu była nieco większa niż wskazują przytoczone dane, wskaźnik dotyczący lat 1897 - 1913 został bowiem podwyższony wskutek włączenia do omawianego rejonu obszaru o zwartej zabudowie, ograniczonego ulicami Marszałkowską, Królewską, Krakowskim Przedmieściem i Świętokrzyską.

Śródmieście wschodnie łącznie z częścią Powiśla (na północ od Al. Jerozolimskich) wykazywało w latach 1882 - 1913 najniższy przyrost stosunkowy w skali całego miasta (330,0 na 1000 mieszkańców w r. 1882) i bardzo wyraźnie malejący (odpowiednie wskaźniki dla podokresów: 280,0 i 39,1). Przesunięcie administracyjne wymienionego wyżej bloku ulic obniżyło niewątpliwie wskaźniki na lata 1897 - 1913, niemniej jednak przyrost ludności był tu niski. Jak wspomnieliśmy, już w latach 1840 - 1870 zwarta zabudowa objęła obszar na północ od Al. Jerozolimskich. Nowy Świat i jego przecznice aż do ul. Marszałkowskiej stanowiły dzielnicę zamożną i jej społeczny charakter nie sprzyjał znacznemu wzrostowi zagęszczenia ludności. Jedyne większe przedsięwzięcie parcelacyjne na tym obszarze wiązało się z przeniesieniem szpitala Dzieciątka Jezus do nowych pomieszczeń między ulicami Oczki, Starynkiewicza, Nowogrodzką i Chałubińskiego i wytyczeniem nowych ulic na terenie dawnego szpitala między ulicami Marszałkowską, Świętokrzyską, pl. Wareckim i ul. Zgoda; stare budynki szpitalne zaczęto wyburzać w 1898 r.⁶⁰.

⁵⁹ Ibidem, s. 217.

⁶⁰ Ibidem, s. 228.

Powisłe zaś, sztucznie podzielone granicą administracyjną, stanowiło już na początku lat 90-tych niezmiernie gęsto zaludnioną dzielnicę nędzy⁶¹ niezabezpieczoną przed wylewami Wisły do końca wieku XIX, kiedy to zbudowano wał ochronny między Solcem a mostem Kierbedzia. Pozwoliło to następnie na budowę bulwaru i regulację wielu ulic tej części Powiśla.

Ponadto nastąpił upadek znaczenia gospodarczego całego Powiśla, które wraz z rozwojem komunikacji kolejowej i zmniejszaniem się znaczenia transportu wiślanego, traciło charakter głównej w Warszawie dzielnicy przemysłowej. Dotyczy to zwłaszcza rejonu Solca i Czerniakowskiej, gdzie koncentrowały się zakłady przemysłowe; w części Powiśla na północ od Al. Jerozolimskich nie było zwartych skupień przemysłowych. W latach 80-tych rozpoczął się proces przenoszenia się przemysłu z Powiśla, głównie poza granice Warszawy⁶². Pozostała jednak, jako dominująca, zabudowa przez budynki fabryczne i koszarowe domy robotnicze⁶³.

Niezależnie od podziałów administracyjnych, omówiliśmy łącznie całe Powisłe, toteż w zasadzie pominiemy jego część południową przy charakterystyce rozwoju części miasta wydzielonej jako cyrkuł IX. Dynamika wzrostu ludności na tym obszarze była bardzo wysoka. W okresie 1882 - 1913 przybyło 1390,6 osób na 1000 mieszkańców w 1882 r., przy czym tempo przyrostu było niemal dwukrotnie wyższe w latach 1897 - 1913 niż w 1882 - 1897. W cyrkule IX wojsko najliczniej skupione na obszarze Warszawy w istotny sposób podnosiło liczbę ludności w 1897 r., dając w efekcie pozornie wyższy od rzeczywistego wskaźnik przyrostu mieszkańców w pierwszym podokresie, a niższy w drugim. Równocześnie jednak wypaczenia te niwelowały skutki zmian granic cyrkułów w rejonie Marszałkowskiej, Mokotowskiej i Kruczej. Niewątpliwie więc wskaźniki dla poszczególnych podokresów (387,1 i 723,4) prawidłowo obrazują tendencje wzrostu ludności dzielnicy. W części miasta położonej na południe od Al. Jerozo-

⁶¹ A. Suligowski, *Na Powiślu warszawskim*, Warszawa 1917; omówienie ankiety mieszkaniowej przeprowadzonej na Powiślu w 1891 r., która objęła ulice: Dobrą, Solec, Czerniakowską i in.

⁶² S. Misztal, *Warszawski Okręg...*, s. 83-84.

⁶³ E. Szwankowski, *Warszawa...*, s. 226.

limskich zwarta zabudowa objęła już w latach 70-tych takie ulice jak: Krucza, Żurawia, Nowogrodzka i Marszałkowska prawie do placu nazwanego później pl. Zbawiciela. Nowoczesne kamienice zaczęły też powstawać na odcinku Marszałkowskiej⁶⁴, między placami Zbawiciela i Mokotowskim (później — Unii Lubelskiej), poszerzonym w 1877 r.; wówczas też wytyczono ulicę Litewską⁶⁵. W wyniku parcelacji ogrodów między ulicami Mokotowską, Piękną, Al. Ujazdowskimi i Koszykową powstała Al. Róż (przed 1882 r.) i ul. Szopena (ok. 1895 r.), gdzie budowano przeważnie wille i pałacyki⁶⁶. Na miejscu ogrodu Kronenberga wytyczono załamującą się ul. Sadową (1895 r.), biegnącą od ul. Marszałkowskiej do ul. Hożej⁶⁷. Wielkomiejska zabudowa posuwała się w kierunku Mokotowa, na południe od pl. Zbawiciela, zwłaszcza w ostatnich latach przedwojennych, kiedy to wykończono (1909 - 1913 r.) siedem wielkich kamienic, przeważnie siedmiopiętrowych przy ul. Marszałkowskiej i pl. Unii Lubelskiej⁶⁸.

W latach 80-tych i 90-tych XIX w. na Marszałkowskiej i Mokotowskiej za pl. Zbawiciela powstało też kilka budynków fabrycznych⁶⁹. Sztucznie pocięta granicami administracyjnymi ul. Marszałkowska była jednak przede wszystkim ulicą handlową. Stopniowo handlowe śródmieście rozszerzało się wzdłuż tej arterii na południe i w latach 90-tych objęto obszar do ul. Wilczej. Handlowy charakter ul. Marszałkowskiej „potęgował się w miarę budowy nowych nowoczesnych kamienic. Wraz z dawnymi domami, ustępowały mniej intensywne formy życia gospodarczego”⁷⁰. Handlowe śródmieście wchłaniało także przecznice Marszałkowskiej oraz ulice sąsiednie; charakterystyczna stała się zwłaszcza, jeszcze przed 1914 r. ul. Krucza, gdzie skupił się handel konfekcją⁷¹. Intensyfikacja życia gospodarczego, wzrost liczby pomieszczeń handlowych i pracowni powodował wypieranie

⁶⁴ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska...*, s. 125.

⁶⁵ E. Szwankowski, *Warszawa...*, s. 225.

⁶⁶ Ibidem, s. 225.

⁶⁷ S. Herbst, *Ulica Marszałkowska...*, s. 127.

⁶⁸ Ibidem, s. 151.

⁶⁹ Ibidem, s. 151.

⁷⁰ Ibidem, s. 159.

⁷¹ Ibidem, s. 168.

mieszkańców z kamienic, nie tylko z lokali frontowych, ale i oficyn⁷².

Część Warszawy na południe od Al. Jerozolimskich i na wschód od ul. Marszałkowskiej, stanowiąca jedną jednostkę administracyjną składała się w istocie z trzech części różniących się zasadniczo z punktu widzenia ich funkcji gospodarczych i charakteru społecznego. Mianowicie:

1. handlowe śródmieście w rejonie ul. Marszałkowskiej, rozszerzające się wzdłuż tej ulicy w kierunku Mokotowa;

2. dzielnica will i pałacików przy Al. Ujazdowskich i ich przecznicach;

3. część Powiśla — proletariackiej dzielnicy nędzy, o której była mowa wcześniej.

Najbardziej dynamiczny rozwój przejawiała handlowa część dzielnicy, ul. Marszałkowska wyznaczała jeden z dwóch głównych a następnie dominujący, południowy kierunek rozwoju miasta.

Podsumowując rozważania szczegółowe należy stwierdzić wyraźny hamujący wpływ na rozwój Warszawy ograniczeń administracyjnych wynikających głównie z wojskowego przeznaczenia terenów na północy w rejonie cytadeli oraz na południowym zachodzie (tzw. Mokotowskie pole wojenne). Miasto rozrastało się przede wszystkim w kierunku zachodnim o czym zadecydowały czynniki natury gospodarczej; ten kierunek rozwoju przestrzennego i ludnościowego dominował zwłaszcza w latach 80-tych i 90-tych XIX w. W miarę upływu czasu rejony najbardziej dynamicznego wzrostu mieszkańców przesunęły się od dzielnic położonych centralnie ku zachodniej granicy Warszawy. Dzielnica Zachodnia i stopniowo wchłaniana przez miasto Wola ukształtowały się, jako dzielnice przemysłowa i robotnicza, Muranów — z przeważającą ludnością żydowską — był dzielnicą przede wszystkim drobnego rzemiosła i handlu, ale skupiał się tu i proletariat, głównie żydowski.

⁷² Ibidem, s. 168; autor pisze o ul. Marszałkowskiej: „Wieczorne światła wystaw i reklam coraz silniej kontrastowały z czernią wyludniających się na noc górnych pięter. Handel i warsztaty, pracownie wypierały nawet mieszkańców z oficyn. Nie mogąc pomieścić się na tak powiększonym targu, szukał miejsca na ulicach sąsiednich”.

Na przełomie XIX i XX w. osłabło tempo wzrostu ludności, bardzo gęsto już wówczas zaludnionej zachodniej części Warszawy, głównym kierunkiem rozwoju stał się kierunek południowy. Nastąpiło znaczne przyspieszenie tempa wzrostu liczby mieszkańców w części miasta leżącej na południe od Al. Jerozolimskich, pozostające w związku z rozbudową w kierunku Mokotowa i Czerniakowa, dzielnic o zróżnicowanym społecznie i gospodarczo charakterze.

W Warszawie lewobrzeżnej niską stosunkowo dynamikę ludnościową wykazywały dzielnice północno-wschodnie, a więc najstarsze tereny miejskie Starego i Nowego Miasta w pełni ukształtowane u progu badanego okresu, najniższą zaś — Powiśle z częścią Śródmieścia — najstarsza dzielnica przemysłowa, która powstała w początkowym okresie rozwoju Warszawy kapitalistycznej, a utraciła swoje znaczenie gospodarcze na rzecz zachodniej dzielnicy przemysłowej.

Porównanie dynamiki ludnościowej Warszawy lewobrzeżnej i Pragi wskazuje na wyższą dynamikę wzrostu Pragi, utrzymującą się w całym badanym okresie; wynikała ona w pewnej mierze ze stosunkowo niskiej liczebności mieszkańców tej dzielnicy na początku okresu i małej wówczas gęstości zaludnienia, jak również przyłączenia przedmieść praskich do miasta — jedynej w latach 1882 - 1913 znacznej inkorporacji.

W całym badanym okresie na rozwój ludnościowy Warszawy oddziaływały jako czynnik niezmienny jej funkcje administracyjne i kulturalne, które odgrywały rolę przede wszystkim w kształtowaniu składu zawodowego ludności. Jednocześnie na współzależne między sobą — rozwój przestrzenny i rozwój ludnościowy oddziaływały zmienne czynniki gospodarcze, zwłaszcza zmiany lokalizacji przemysłu, związane w głównej mierze z rozbudową linii komunikacyjnych i utworzeniem węzła warszawskiego. Specyficzny czynnik stanowiły ograniczenia administracyjne, hamujące swobodny, zgodny z warunkami geograficznymi i tendencjami gospodarczymi rozwój miasta. Ostatnie dwa czynniki wywarły bardzo istotny wpływ nie tylko na obszar zamknięty granicami administracyjnymi Warszawy, o czym mówiliśmy szczegółowo, lecz także na rozwój jej przedmieść.

Dynamika rozwoju ludnościowego gmin podwarszawskich. Strefa podmiejska

„W Śródmieściu koncentruje się coraz więcej życie handlowe, funkcje administracyjne, działalność kulturalna i społeczna, natomiast ruch mieszkaniowy zwraca się ku peryferii miasta. Proces tworzenia się tak zwanej *City*, nadający ośrodkowi nowoczesnego miasta charakter zasadniczo różny od tego, jaki centrum miejskie posiadało w średniowieczu, opiera się na dążnościach do oddzielenia miejsca zarobkowania od miejsca zamieszkania, pierwotnie złączonych w jednym punkcie”⁷³. Proces ten — charakterystyczny dla niemal wszystkich wielkich miast europejskich u schyłku XIX w. — można było zaobserwować również w Warszawie, aczkolwiek był on wyraźnie hamowany i wypaczony wskutek ograniczeń administracyjnych. Wraz z rosnącym zagęszczeniem centrum kształtował się „kierunek odśrodkowy w zaludnieniu obszaru miejskiego i ciążenie ludności ku gminom podmiejskim”⁷⁴. Rozwijające się osady położone wokół miasta, na ogół związane z nim gospodarczo, z szybko zwiększającą się liczbą mieszkańców, wchłaniane były przez miasto w drodze inkorporacji. Przeprowadziło je w ostatnich latach XIX w. i na początku XX w. wiele miast zachodniej i środkowej Europy⁷⁵.

Budowa Cytadeli a następnie utworzony wokół Warszawy pas forteczny, w którym obowiązywał zakaz wznoszenia budynków murowanych, drewniane zaś (tylko na niskich podmurowaniach) mogły być budowane po uzyskaniu zezwolenia władz fortecznych, pozbawiły miasto naturalnie rozrastających się przedmieść, powodując, że „w szczupłych granicach dusiło się gęsto zaludnione miasto... dalej ciągnęła się wolna prawie niezabudowana przestrzeń szerokości kilku kilometrów, a dalej poza linią fortów i pasem fortecznym poczęły się tworzyć większe skupienia ludzkie i osiedla”⁷⁶. W 1911 r., kiedy to przestały obowiązywać ograniczenia forteczne, Warszawa była miastem najgęściej za-

⁷³ J. Strzeszewski, *Sprawa inkorporacji przedmieść w polityce wielkomijskiej*, Warszawa 1917 (odb. z „*Ekonomisty*”), s. 7.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 9.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 5.

⁷⁶ *Materiały do historii i rozwoju inwestycji na przedmieściach m. st. Warszawy w latach 1918 - 1928*, Warszawa 1929, s. 4.

ludnionym wśród wielkich miast polskich⁷⁷. Na przestrzeni pa-
sów fortecznych zaś „utrzymywanej celowo w charakterze pier-
wotnym, niemal dzikim, mowy być nie mogło o prowadzeniu in-
westycji”⁷⁸; częściowo na tej właśnie przestrzeni, częściowo już
poza nią rozciągały się przedmieścia i osady podmiejskie. Toteż
istniejący stan prawny nie mógł nie odcisnąć piętna na charak-
terze zabudowy, stanie sanitarnym, komunikacji itd.

Przy analizie rozwoju przedmieść uzależnieni jesteśmy od sta-
nu materiałów źródłowych, zwłaszcza statystycznych. Zawierają
one na ogół dane dotyczące gmin podwarszawskich, z których
tylko gminy Czyste i Mokotów interesują nas w całości. Zmier-
zamy bowiem do wyodrębnienia strefy włączonej do Warszawy
w 1916 r. i prześledzenia w miarę możliwości rozwoju ludności-
owego obszaru wielkiej Warszawy z okresu dwudziestolecia mię-
dzywojennego. Danych szczegółowych uwzględniających poszcze-
gólne wsie i osady dostarcza w interesujących nas kwestiach,
w zasadzie tylko dla 1910 r., zespół Zarządu Powiatowego War-
szawskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Brak dotych-
czas opracowań omawiających przekształcenia przedmieść w okre-
sie najbardziej dynamicznego rozwoju Warszawy⁷⁹.

Podstawę prawną inkorporacji 1916 r. stanowiło „Rozporzą-
dzenie dotyczące rozszerzenia warszawskiego okręgu miejskiego
i wykonania planu dla zabudowania miasta Warszawy” podpisane
8 kwietnia 1916 r. przez gen.-gub. V. Beselera⁸⁰. Wymieniono w
nim tylko ważniejsze przyłączone miejscowości; pełny wykaz, z
uwzględnieniem folwarków, kolonii i innych małych osiedli, opu-
blikował „Kalendarzyk polityczno-historyczny m. st. Warszawy”
na rok 1917, przytaczają go również późniejsze opracowania⁸¹.

⁷⁷ J. Strzeszewski, *Sprawa inkorporacji...*, s. 3; Warszawa — 251,3 osób/
1 ha, Łódź — 156, stary Kraków — 153, Lwów — 66, Poznań — 46.

⁷⁸ *Materiały do historii...*, s. 4.

⁷⁹ Bardzo interesujące są wyniki badań nad strefą podmiejską Łodzi —
zob. H. Brodowska, *Kapitalistyczne przeobrażenia podlódzkich wsi gminy
Chojny*, [w:] *Studia i Materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego.
Uwłaszczenie chłopów i mieszczan rolników*, Łódź 1966.

⁸⁰ Dziennik Rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego
17 IV 1916 r., nr 29, s. 1-2.

⁸¹ Spis miejscowości przyłączonych do m. st. Warszawy w lipcu 1916 r.,
Kalendarzyk polityczno-historyczny m. st. Warszawy na rok 1917, s. 435-

Spis przyłączonych miejscowości zweryfikowany ponadto na podstawie mapy Warszawy i okolic z 1917 r.⁸² zawiera aneks 4.

Tabela 19 i wykres 2 obrazują dynamikę wzrostu ludności gmin Mokotów, Czyste, Młociny i Bródno. Zarówno E. Grabowski⁸³ jak A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki⁸⁴ charakteryzują je dla schyłku badanego okresu, jako gminy o charakterze miejskim; większość danych (por. źródła do tab. 19) pochodzi z zestawienia Warszawskiego Komitetu Statystycznego, można je więc uważać za poprawne i porównywalne. Liczby „Obzorów” za rok 1896 są przypuszczalnie nieco zaniżone, trudno bowiem znaleźć uzasadnienie spadku ludności w połowie lat 90-tych XIX w., a więc w okresie szybkiego wzrostu ludności miejskiej, trwającego aż do rewolucyjnego załamania w 1905 r. Brak corocznych danych nie pozwala na szczegółowe śledzenie przemian ludnościowych gmin podwarszawskich, jak to zrobiono w stosunku do Warszawy i skłania do charakterystyki ogólnych tendencji rozwojowych. Można przypuszczać, że podobnie jak w Warszawie, zahamowanie przyrostu ludności lub spadek jej liczby w gminach podmiejskich nastąpił już w ciągu 1904 r., a wówczas dynamika wzrostu w latach poprzednich byłaby wyższa niż wskazuje wykres.

Przed wszystkim zwraca uwagę powiązanie rozwoju przedmieść i poszczególnych dzielnic Warszawy w jej granicach administracyjnych. Stwierdziliśmy mianowicie szybkie tempo wzrostu ludności Pragi, a w Warszawie lewobrzeżnej dzielnic zachodnich oraz południowych, zahamowanie zaś północnego kierunku do około 1911 r.

- 437; *Materiały do historii...*, s. 6; S. Szymkiewicz, *Inkorporacja przedmieść i utworzenie wielkiej Warszawy w r. 1916*, Warszawa 1930, s. 10, 11 (odb. z „Kroniki Warszawy” 1930, nr 7).

⁸² *Plan miasta stołecznego Warszawy i okolic*, 1917, Archiwum Państwowe Miasta Warszawy i Województwa Warszawskiego, sygn. K. 95. Na planie zaznaczone są granice przed 1916 r., granice zatwierdzone 8 IV 1916 r., granice gmin i granice okręgów milicyjnych zatwierdzone przez Magistrat 13 II 1917 r.

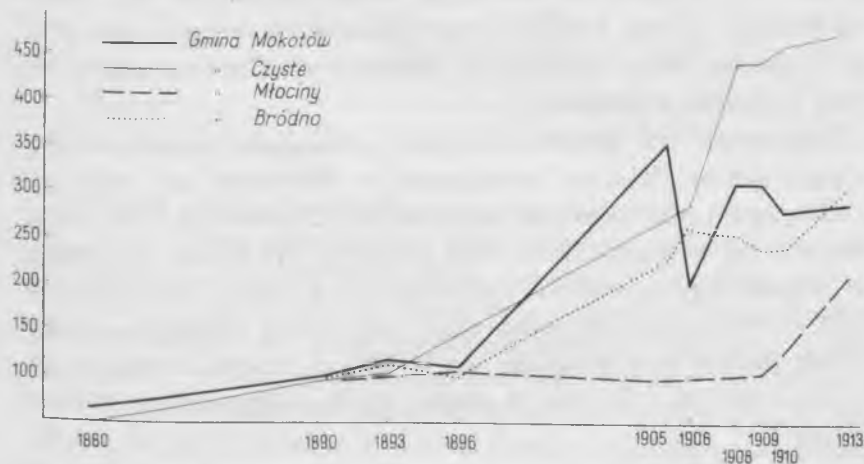
⁸³ E. Grabowski, *Rozwój zaludnienia...*, s. 99.

⁸⁴ A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski...* s. 24; cztery wymienione gminy umieszczone są w tabeli: Gminy o charakterze miejskim z ludnością w r. 1913 powyżej 20 000.

Tabela 19. Ludność gmin podwarszawskich w latach 1880 - 1913

Rok	Gminy							
	Mokotów		Czyste		Młociny		Bródno	
	ludność w tys.	wskaźnik wzrostu	ludność w tys.	wskaźnik wzrostu	ludność w tys.	wskaźnik wzrostu	ludność w tys.	wskaźnik wzrostu
1880	6	66,6	8	50,0	—	—	—	—
1890	9	100,0	16	100,0	11	100,0	21	100,0
1893	11	122,2	17	106,3	—	—	24	114,3
1896	10	111,1	23	143,8	12	109,1	22	104,8
1905	32	355,5	44	275,0	11	100,0	48	228,6
1906	18	200,0	46	287,5	—	—	55	261,9
1908	28	311,0	71	443,8	—	—	54	257,1
1909	28	311,0	71	443,8	12	109,1	51	242,9
1910	25	277,7	73,5	459,4	14	127,3	51	242,9
1913	26	288,8	76	475,0	24	218,2	65	309,5

Źródła: Dla lat 1880, 1890, 1909, 1913 — E. Grabowski, *Rozwój zaludnienia...* s. 99; dla lat 1880, 1890, 1893, 1906, 1908, 1909 — E. Grabowski, *Skupienia miejskie...* s. 43 (bez gminy Młociny); dla lat 1890, 1905, 1909, 1913 — A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski...*, s. 24; dla 1896 r. „Obзор Warszawskiej Gubernii” 1896, tab. 8; dla 1910 r. — AGAD, Zarząd Powiatowy Warszawski, sygn. 80, tab. 13.

Wykres 2. Ludność gmin podwarszawskich w latach 1880 - 1913

Bardzo dynamiczny rozwój Pragi uwarunkowany głównie stosunkowo niską początkowo gęstością zaludnienia, wykraczał jednak również poza jej granice obejmując zarówno gminę Bródno,

jak i nie uwzględnianą tu z powodu braku danych gminę Wawer; analizowane dalej źródła wskazują zwłaszcza na związanie się z miastem dwóch miejscowości tej gminy, a mianowicie Grochowa I i Grochowa II.

Na obszarze lewobrzeżnym najwyższą dynamikę wykazuje gmina Czyste, sąsiadująca z przemysłową Dzielnicą Zachodnią. Okres rewolucyjny spowodował tu tylko pewne zwolnienie tempa wzrostu. Charakterystyczne dla tego okresu zahamowanie przyrostu miast, a wzrost ludności osad mogły w znacznym stopniu zniwelować się wskutek przesunięć mieszkańców w granicach gminy, między miejscowościami o bardziej i mniej miejskim charakterze. Obserwowane zwolnienie tempa świadczy jednak o zmniejszeniu się napływu z zewnątrz.

Wzrost ludnościowy gminy Mokotów dokonywał się szczególnie szybko na przełomie wieków, a więc w okresie, gdy już dominował południowy kierunek rozbudowy miasta, i wyprzedzał wówczas gminę Czyste. Niewielka dynamika wzrostu ludności gminy Mokotów w latach przedwojennych nie pozostaje bynajmniej w sprzeczności z tą ogólną tendencją. Wówczas bowiem miał miejsce znaczny wzrost ludności podwarszawskich miejscowości gminy Wilanów, które zapewne po Mokotowie i Sielcach objęte zostały procesem urbanizacji.

Znamienny jest przebieg krzywej obrazującej rozwój ludnościowy gminy Młociny, graniczącej z Warszawą od północy i odciętej od niej terenami wojskowymi. Gwałtowny skok, który dokonał się w latach 1909 - 1913 związany był przede wszystkim ze zniesieniem ograniczeń budowlanych w pasie fortecznym w 1911 r. i trwającą od tegoż roku intensywną zabudową przedmieść; przełamanie stagnacji już w 1909 r. można tłumaczyćoczynającym się wówczas w całym mieście ożywieniem budowlanym.

Analiza ogólnych tendencji wzrostu ludności gmin podwarszawskich pozwala stwierdzić współzależności ich rozwoju z rozwojem Warszawy, co jeszcze wyraźniej wystąpi, gdy uwzględnimy w rozważaniach poszczególne miejscowości. Dysponujemy danymi, które umożliwiają określenie dynamiki wzrostu ludności

Woli, Koła, Czystego i Ochoty (gmina Czyste) oraz Sielc i Mokotowa (gmina Mokotów) w latach 1897 - 1910 ⁸⁵.

Gmina Czyste została uwzględniona w całości, gmina Mokotów zaś z wyjątkiem czterech folwarków, których mieszkańcy stanowili w 1910 r. zaledwie 3,6% ludności gminy. Wyniki obliczeń dają się porównywać z analogicznym zestawieniem sporządzonym dla cyrkulów miejskich (por. tab. 17) za lata 1879 - 1913 ⁸⁶.

Tabela 20. Ludność wsi gmin Czyste i Mokotów w latach 1897 - 1910

Wieś	Ludność w 1897*	Ludność w 1910**	Przyrost bezwzględny	Przyrost na 1000 mieszk. w 1897
Gmina Czyste				
Wola	13 348	26 401	13 053	977,9
Koło	7 946	19 309	11 363	1 430,3
Czyste	6 781	15 916	9 135	1 347,1
Ochota	4 826	12 025	7 189	1 489,6
Ogółem gmina Czyste	32 901	73 641	40 740	1 248,3
Gmina Mokotów				
Sielce	4 681	6 399	1 718	367,0
Mokotów	7 191	17 678	10 487	1 458,4

* Dane na 9 II.

** Dla gminy Czyste dane na 2 IX 1910 r.; dla gminy Mokotów dane na 30 IX 1910 r.

Źródła: Dla 1897 r. - *Pierwsza wsieobszcza pieriepis'...*, s. nlb. dla 1910 r. - AGAD, Zarząd Powiatowy Warszawski, sygn. 80, tab. 13.

Przyrost liczby mieszkańców przypadający na 1000 osób w 1897 r. był nieporównanie wyższy w miejscowościach podwarszawskich niż w Warszawie (354,0), wyższy także niż w cyrkule VI, który charakteryzował najwyższy przyrost (758,3). Spośród sześciu miejscowości graniczących od zachodu i południa z miastem tylko Sielce wykazywały przyrost zbliżony do ogólnego przyrostu Warszawy, w pozostałych zaś był wyższy od 2,8 raza (Wola) do 4,2 (Ochota). W gminie Czyste stosunkowo najmniejszy przyrost wykazywała Wola, bezpośrednio granicząca z Wolą

⁸⁵ Spis z 1897 r. w szczegółowych zestawieniach operuje liczbami dla całej wydzielonej strefy podmiejskiej łącznie, na wstępie jednak podane liczebność mieszkańców poszczególnych miejscowości.

⁸⁶ Różnica w długości okresów wynosi niewiele ponad dwa lata, gdyż dane za 1910 r. dotyczą września, za 1913 r. zaś — stycznia.

Tabela 21. Ludność stała i niestała gmin

Kategoria ludności	Gminy								
	Czyste			Mokotów			Bródno		
	1896	1910	wzrost spadek (w %)	1896	1910	wzrost spadek (w %)	1896	1910	wzrost spadek (w %)
Staća	8295	14650	+ 76,6	3883	3731	- 3,9	15590	29499	+ 88,9
Niestała	15072	58991	+ 291,4	5997	21332	+ 255,7	6741	21540	+ 219,5
Ogółem	23367	73641	+ 210,9	9880*	25083	+ 153,9	22331	51039	+ 128,6

* W tabeli „Obzorów” błądnie 10 880

** „ „ „ „ 12 650

Źródła: Dla 1896 r. – „Obzor warszawskiej gubernii” 1896, tab. 8; dla 1910 r. – AGAD, Zarząd Powiatowy Warszawski, sygn. 80, tab. 13.

„pod cyrkułem” i stopniowo włączana do miasta; miała ona charakter uprzemysłowionego przedmieścia. Napływ ludności w większym stopniu kierował się do pozostałych miejscowości. Zarówno zachodnie jak i południowe przedmieścia zamieszkiwała liczna ludność robotnicza, w znacznym procencie zatrudniona w Warszawie.

Na liczebność ludności napływowej wskazują proporcje stałych i niestałych mieszkańców, aczkolwiek nie można utożsamiać ludności niestałej i napływowej. Charakteryzując te kategorie w stosunku do Warszawy, stwierdziliśmy, że ludność napływowa była mniej liczna niż niestała⁸⁷.

Wzrost liczebności stałych i niestałych mieszkańców gmin podwarszawskich w latach 1896 - 1910 obrazuje tabela 21.

W celach porównawczych wyodrębniliśmy analogiczny okres dla Warszawy. W latach 1896 - 1910 ludność stała Warszawy wzrosła o 7,6⁰/o, ludność niestała o 66,9⁰/o⁸⁸. Wszystkie gminy podwarszawskie z wyjątkiem młocińskiej i pruszkowskiej wykazały znacznie wyższy przyrost ludności niestałej, wahający się od 217,1⁰/o (gmina Wilanów) do 291,4⁰/o (gmina Czyste). W gminie

⁸⁷ Dysponujemy liczbami ludności stałej i niestałej w 1896 r. oraz podziałem mieszkańców według miejsca urodzenia w 1897 r.

⁸⁸ Obliczenie wykonano na podstawie danych tab. 8. Dla 1896 r. jako liczby ludności stałej i niestałej przyjęto średnie arytmetyczne liczb z lat sąsiednich.

podwarszawskich w latach 1896 - 1910

Gminy

Wilanów			Pruszków			Młociny			Wawer		
1896	1910	wzrost spadek (w %)	1896	1910	wzrost spadek (w %)	1896	1910	wzrost spadek (w %)	1896	1910	wzrost spadek (w %)
7365	10313	+ 40,0	4631	10229	+ 120,9	6111	4536	- 25,8	4656	4407	- 5,3
720	2282	+ 217,1	5327	4037	- 24,2	5539	9942	+ 79,5	1319	4940	+ 275,2
8085	12595	+ 55,8	9958	14266	+ 43,2	11650**	14478	+ 24,3	5975	9347	+ 63,8

Młociny przyrost tej kategorii ludności wynosił 79,5%, był więc znacznie niższy, a najbardziej zbliżony do warszawskiego. Gmina ta stanowiła w strefie podwarszawskiej rejon najmniej atrakcyjny dla ludności napływowej. Odseparowanie od Warszawy terenami wojskowymi utrudniało kontakt z miastem ludności osiedlającej się w tej strefie, hamowało rozwój przemysłu i znacznie opóźniało proces przekształcania się bliżej położonych miejscowości w przedmieścia.

Całkowicie odmienne odsetki dotyczące gminy Pruszków nie dają się wyjaśnić bez szerszego zbadania stosunków ludnościowych w tej gminie i ewentualnej weryfikacji podziału na stałych i niestałych mieszkańców. W świetle analizowanych liczb gmina Pruszków jest jedyną odbiegającą w sposób zasadniczy od ogólnych prawidłowości. Uwidacznia się to także w dalszych rozważaniach.

Według badań E. Grabowskiego dotyczących lat 1890 - 1909⁸⁹ prawidłowością obserwowaną na terenie całego Królestwa Polskiego była największa ruchliwość ludności w okolicach podmiejskich i podwielkowiejskich. Tym też należy tłumaczyć znaczne wahania w odsetkach ludności stałej strefy podwarszawskiej, przy bardzo znacznym wzroście odsetka niestałej. Szczegółowa analiza tych wahań wymagałaby bardziej wyczerpujących poszukiwań źródłowych.

⁸⁹ Omówione szczegółowiej poprzednio — zob. s. 35 - 36.

Rozmieszczenie ludności niestalej wewnątrz gmin w miejscowościach podmiejskich i dalej położonych możemy obserwować dla 1910 r. Wydzielimy w tym celu z poszczególnych gmin miejscowości inkorporowane w 1916 r., określając je jako strefę podmiejską. W zestawieniach tabelarycznych za rok 1910 w zespole Zarządu Powiatowego Warszawskiego, które stanowią podstawę opracowania, nie są uwzględnione wszystkie interesujące nas miejscowości (wymienione w aneksie 4). Stwierdzone rozbieżności w stosunku do większości gmin nie budzą zastrzeżeń co do prawidłowości wniosków. Poważne wątpliwości nasuwają tylko dane dotyczące gminy Bródno. W zestawieniach nie występują bowiem osady Pelcowizna i Nowe Bródno (wymienione w spisie miejscowości powiatu warszawskiego dołączonym do tabel) oraz kolonie Ustronie i Utrata. Spośród miejscowości strefy podmiejskiej gminy Bródno uwzględnione są tylko Targówek i Gołdżinów.

Ludność strefy podmiejskiej wynosiła ogółem 131 974, to jest około 16% ludności Warszawy. Jest to odsetek zaniżony wskutek omówionych wyżej luk w źródłach.

Wylączając gminy Mokotów i Czyste należące w całości do strefy podmiejskiej, w pozostałych, z wyjątkiem gminy Prusz-

Tabela 22. Ludność strefy podmiejskiej w 1910 r. według gmin (odsetki ogółu ludności i odsetki niestalej ludności)

Gmina	Strefa podmiejska	
	odsetek ogółu ludności gminy	odsetek niestalej ludności gminy
Wilanów	30,5	55,7
Pruszków	5,8	4,1
Mokotów	wcielone w całości	
Czyste	100,0	100,0
Młociny	66,4	81,2
Bródno*	29,2	32,2
Wawer	43,4	55,7

* Tylko Targówek i Gołdżinów.

Źródło: AGAD, Zarząd Powiatowy Warszawski, sygn. 80, tab. 13.

Tabela 23. Ludność niestała gmin podwarszawskich w 1910 r. (w odsetkach ogółu ludności)

Gmina	Odsetek ludności niestalej	
	w strefie podmiejskiej	w pozostałej części gminy
Wilanów	33,1	11,6
Pruszków	20,0	28,8
Mokotów	85,0	wcielona w całości
Czyste	80,1	wcielona w całości
Młociny	84,0	38,4
Bródno*	46,6	40,4
Wawer	67,9	38,7

* Tylko Targówek i Gołdżinów.

Źródło: AGAD, Zarząd Powiatowy Warszawski, sygn. 80 tab. 13.

ków, odsetki ludności niestałej były w tej strefie wyższe od odsetków ogółu ludności. Świadczy to o ukierunkowanym dośrodkowo (ku Warszawie) wzroście ruchliwości mieszkańców.

I tak na przykład w strefie podmiejskiej gminy Młociny znalazł się wysoki odsetek ludności niestałej gminy, przy znacznie niższym niż w innych przyroście tej kategorii w poprzedzającym okresie. Tłumaczy się to tylko częściowo włączeniem dużego odsetka (66,4⁰/o) mieszkańców gminy do strefy podmiejskiej. Istotną rolę odegrał także znaczny uprzednio spadek liczby ludności stałej.

Od ogólnej prawidłowości odbiega strefa podmiejska gminy Pruszków.

W 1910 r. ludność niestała stanowiła w Warszawie ok. 65,0⁰/o ogółu ludności⁹⁰. Odpowiednie odsetki dla gmin podwarszawskich z wydzielaniem strefy podmiejskiej zawiera tabela 23 (dla poszczególnych miejscowości tej strefy — aneks 4).

Jak wynika z zestawienia wyższy niż Warszawa odsetek mieszkańców niestałych miały gminy Mokotów i Czyste oraz strefy podmiejskie gmin Młociny i Wawer.

Wszystkie gminy z wyjątkiem pruszkowskiej wykazywały wyższy odsetek ludności niestałej w strefie podmiejskiej niż na pozostałym obszarze, co w nieco odmienny sposób ilustruje tendencje omówione wyżej na podstawie danych zawartych w tabeli 22. Znaczna rozpiętość odsetków obserwowana w gminach Młociny i Wawer potwierdza tezę o wzroście ruchliwości w kierunku dośrodkowym. Wysokie odsetki mieszkańców niestałych, jak na przykład gmin Mokotów, Czyste i Młociny (95,0⁰/o, 80,1⁰/o, 84,0⁰/o) nie mogą w żadnym przypadku służyć za podstawę do wnioskowania o przyroście migracyjnym ludności lecz muszą być kojarzone z innymi wskaźnikami. W stosunku do gmin Czyste i Mokotów wysokie odsetki ludności niestałej zestawione z danymi świadczącymi o wysokiej dynamice rozwojowej całej gminy i poszczególnych miejscowości oraz przyroście ludności sta-

⁹⁰ Dane dla gmin podwarszawskich datowane są na wrzesień lub październik, zależnie od gminy. Według danych dla Warszawy na 1 stycznia ludność niestała stanowiła w 1910 r. 64,4⁰/o, a w 1911 r. 65,8⁰/o ogółu ludności.

łej i niestałej potwierdzają decydującą rolę migracji w rozwoju ludnościowym tych gmin. W 1910 r. położone w nich „wsie”, z wyjątkiem Sielc, liczyły ponad 10 000 mieszkańców — od 12 015 (Ochota) do 26 401 (Wola). Jediną miejscowością tej kategorii wielkości w pozostałych gminach był Targówek. Sielce liczące 6399 mieszkańców znajdowały się na następnym miejscu pod względem liczby ludności. Odsetki ludności niestałej kształtowały się w granicach 70,9 (Ochota) — 87,9 (Sielce).

Strefa podmiejska gminy Młociny wykazywała równie wysoki odsetek mieszkańców niestałych jak gminy Czyste i Mokotów. Ludność tej gminy w poprzedzających latach 1890 - 1910 wzrosła zaledwie o 27,3%, w okresie 1896 - 1905 nastąpił nawet bezwzględny spadek liczby mieszkańców. Skok uwidoczony na wykresie zaczął się w 1909 r. i dotyczył głównie lat następnych. Jak wskazują liczby ludności stałej i niestałej za lata 1896 - 1910, nastąpił znaczny spadek pierwszej z wymienionych kategorii (o 25,8%). Tak więc bardzo wysoki odsetek niestałych mieszkańców strefy podmiejskiej gminy Młociny w 1910 r. świadczy tylko o dużej ruchliwości, nie zaś o wysokim przyroście migracyjnym.

Na omawianym terenie trzy miejscowości liczyły ponad 1000 mieszkańców: osada Powązki (4082), wieś Młociny (1895) i wieś Potok (1565). Powązki — osada o charakterze przede wszystkim wojskowym, były następną co do liczebności miejscowością po Sielcach. Odsetki ludności niestałej kształtowały się w granicach 78,7 (Młociny B) i 94,8 (Potok).

Niepełne dane dotyczące gminy Bródno wypaczają zapewne wielkości odsetków ludności niestałej w strefie podmiejskiej i pozostałej części gminy w kierunku zmniejszenia rozpiętości między nimi. Jednakże wielkości odsetków dla Targówka (liczącego 13 687 mieszkańców) i Gołędzinowa (1225) wynoszące odpowiednio 46,7 i 43,7 zdają się świadczyć o tym, że w istocie rozpiętość wskaźników była znacznie mniejsza niż w innych gminach. Z zestawienia ich z danymi o liczebności stałej i niestałej ludności gminy w latach 1896 - 1910 wynika, że niższe aniżeli dla poprzednio omówionych gmin odsetki ludności niestałej w 1910 r. nie oznaczają niskiego przyrostu migracyjnego, gdyż liczba mieszkańców niestałych zwiększyła się o 219,5%, a więc bardzo znacznie. Gminę Bródno charakteryzował równocześnie najwyż-

szy spośród gmin podwarszawskich wzrost liczby stałych mieszkańców (o 88,9%), który w pewnym stopniu równoważył napływ z zewnątrz.

Analogicznie zestawiając dane dotyczące gminy Wawer, stwierdzamy wzrost ogólnej liczby mieszkańców gminy o 63,8% w latach 1896 - 1910 przy niewielkim zmniejszeniu się ludności stałej (o 5,3%) a znacznym zwiększeniu się niestałej (o 275,2%). Przyrost ogólny dokonywał się więc w głównej mierze wskutek napływu ludności, kierującej się do strefy podmiejskiej, na co wskazuje rozpiętość w odsetkach ludności niestałej w tej strefie i w pozostałej części gminy (67,9% - 38,7%). Rozwinęły się przede wszystkim dwie miejscowości: Grochów I (1092 mieszkańców, 68,1% ludności niestałej) i Grochów II (2109 mieszkańców, 77,1% ludności niestałej).

Reasumując możemy stwierdzić, że strefę podmiejską, z wyjątkiem jej części północnej charakteryzowała na przełomie XIX i XX w. większa dynamika wzrostu ludności niż Warszawę, najwyższa na obszarze gmin Czyste i Mokotów. Ludność, którą przyciągało miasto, osiadała w znacznej części na przedmieściach; imigracja stanowiła główny element szybkiego rozwoju zachodnich i południowych rejonów podwarszawskich, a także bez porównania mniej dynamicznego przedmieścia praskiego na obszarze gminy Wawer (Grochów I i Grochów II). Specyfiką rozwoju ludnościowego gminy Bródno był znacznie wyższy niż w innych rejonach podwarszawskich przyrost ludności stałej, przy równoczesnym znacznym przyroście migracyjnym, zwłaszcza w strefie podmiejskiej.

Północny rejon podwarszawski przeżywał do 1909 r. stagnację pod względem rozwoju ludnościowego, charakteryzowała go zaś duża ruchliwość mieszkańców. Dopiero ostatnie lata przed pierwszą wojną światową przyniosły szybki rozwój, głównie dzięki zniesieniu ograniczeń administracyjnych w pasie fortecznym i związaniu północnego odcinka strefy podmiejskiej z Warszawą.

Obserwacje procesów ludnościowych w strefie podmiejskiej i na pozostałym obszarze gmin podwarszawskich, bardzo zresztą ograniczone fragmentarycznością źródeł, uwiadcniają dobitnie skupianie się ludności napływowej w najbliższym sąsiedztwie Warszawy, zwłaszcza na przedmieściach przylegających do dziel-

nic przemysłowych miasta bądź też rozwijających się — jak Mokotów i Sielce — jako przedłużenie zasadniczego na przełomie wieków kierunku rozbudowy, głównie o charakterze mieszkальnym.

Rozkład odsetków ludności niestałej w strefie podwarszawskiej potwierdza zaobserwowaną przez E. Grabowskiego na terenie całego Królestwa Polskiego prawidłowość dużej ruchliwości mieszkańców w rejonach podmiejskich i podwielkomiejskich.

Stan przedmieść w chwili przyłączenia ich do Warszawy oceniano w następujący sposób: „są zaniedbane pod każdym względem; pozbawione w przeważnej części kanalizacji, bruków, należytego oświetlenia, znajdują się w opłakanych warunkach sanitarnych”⁹¹. Regulację ulic i parcelację pod zabudowę prowadzono tu głównie już w XX w. Na początku stulecia część ulic była już uregulowana, zgodnie z kierunkiem ról. W związku z parcelacją leżących przy nich gruntów wyznaczano przecznice. Najwięcej nowych ulic wyznaczono i uregulowano w Mokotowie, Sielcach i na Woli, mniej — na Kole, Ochocie i Marymoncie⁹². Szczególnie intensywna zabudowa przedmieść przypada na lata 1911 - 1914; liczba domów wzrosła wówczas o około 25%⁹³.

Charakterystykę zabudowy opieramy na danych z 1916 r.⁹⁴, które można odnieść do końca badanego okresu, gdyż podczas wojny ruch budowlany został zahamowany.

⁹¹ J. Strzeszewski, *Sprawa inkorporacji...*, s. 3.

⁹² E. Szwanowski, *Warszawa...*, s. 230. Dalej (s. 230 - 235) — szczegółowa charakterystyka poszczególnych przedmieść: układ sieci ulicznej, nowe ulice, regulacja istniejących itp. Uwzględniono: Mokotów, Sielce, Ochotę, Wolę, Koło, Powązki, Marymont ze Słodowcem, Kaskadą i Grossowem oraz Potok.

⁹³ *Ibidem*, s. 236.

⁹⁴ Materiały charakteryzujące przedmieścia, głównie z punktu widzenia potrzeb władz miejskich, zawierają publikacje: *Rocznik Wydziału Statystycznego Magistratu m. Warszawy za rok 1916*, Dodatek II. Wyniki spisu dokonanego w 1916 r. na przyłączonych do miasta przedmieściach (spis przeprowadzony w dniach 29 - 31 X 1916 r. dotyczył nieruchomości, mieszkań i ludności); E. Strzelecki, *Rozwój przedmieść przyłączonych do miasta w 1916 r.*, „Kronika Warszawy” 1927, nr 3, nr 10, s. 7 i nn.; S. Szymkiewicz, *Inkorporacja przedmieść i utworzenie wielkiej Warszawy w r. 1916*, Warszawa 1930 (odb. z „Kroniki Warszawy” 1930, nr 7); *Materiały do historii...*

Z 12 294 budynków 56,16% stanowiły budynki mieszkalne, 41,99% — gospodarcze, 1,85% — fabryczne. Przeważały budynki drewniane — 77,87% ogólnej liczby⁹⁵; z 6905 budynków mieszkalnych 71,16% było drewnianych⁹⁶, z 227 fabrycznych — tylko 34,36% drewnianych⁹⁷. Dachy pokrywano przeważnie papą, gontami i słomą, a więc materiałami łatwopalnymi. Blachę i dachówkę spotykało się rzadko.

Zabudowa mieszkalna przedmieść była przeważnie parterowa lub jednopiętrowa (razem 93%). Największą liczbę budynków dwupiętrowych i wyższych miały Mokotów, Wola i Czyste. Mokotów był jedynym przedmieściem, na którym znajdowały się domy liczące ponad 4 piętra⁹⁸. Zakłady przemysłowe zlokalizowane były głównie w gminach: Czyste, Mokotów i Bródno⁹⁹. Na ogół brakowało wodociągów i kanalizacji; tylko 5,22% nieruchomości korzystało z wodociągu miejskiego. Drogi i ulice miały najczęściej charakter dróg gruntowych, pozostawały przeważnie podobnie jak podwórza niezabrukowane. Przedmieścia pozbawione były komunikacji miejskiej ze Śródmieściem¹⁰⁰. Częściowo zastępowały ją kolejki dojazdowe: wilanowska (1892 r.), grójecka (1898 r.), jabłonnowska (1900 r.) i marecka (1907 r.)¹⁰¹.

Znaczną część mieszkańców przedmieść stanowili robotnicy zatrudnieni zarówno w miejscowych zakładach, jak i w przemyśle i innych przedsiębiorstwach w samej Warszawie¹⁰².

Strefa podmiejska, stopniowo nabierająca charakteru głównie robotniczych przedmieść wielkiego miasta, stanowiła sieć zaniedbanych osiedli zabudowywanych chaotycznie, przeważnie nędznie i o bardzo złych warunkach sanitarnych.

* * *

⁹⁵ *Materiały do historii...*, s. 10.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 10.

⁹⁷ „Rocznik Wydziału Statystycznego...”, na rok 1916...”, s. 125.

⁹⁸ *Materiały do historii...*, s. 10, 11.

⁹⁹ S. Szymkiewicz, *Inkorporacja przedmieść...*, s. 7.

¹⁰⁰ *Materiały do historii...*, s. 11, 13.

¹⁰¹ T. Lijewski, *Rozwój sieci kolejowej województwa warszawskiego*, „Przegląd Geograficzny”, 1958, t. XXX, z. 4, s. 465.

¹⁰² S. Szymkiewicz, *Inkorporacja...*, s. 7.

Wzrost ludnościowy ziem polskich w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. dokonywał się w wyraźnie uchwytnej współzależności z procesami industrializacji i urbanizacji. Najwyższą dynamikę wykazywało Królestwo Polskie. Proces urbanizacji mierzony odsetkiem ludności miejskiej (miernik demograficzny), przebiegał na tym obszarze nierównomiernie. Zarysowała się dysproporcja między częścią lewo- i prawobrzeżną. Południowo-zachodnie rejony Królestwa, w których kształtowały się i rozwijały główne okręgi przemysłowe, skupiały stosunkowo wyższy odsetek ludności miejskiej. W początkowym okresie uprzemysłowienia dość równomiernie rozwijały się miasta różnych kategorii wielkości, na przełomie XIX i XX w. jednak nastąpił kryzys rozwoju mniejszych miast, podczas gdy miasta duże (ponad 50 tys. mieszk.) wykazywały stałą tendencję wzrostu. Burzliwy rozwój przemysłu, datujący się od połowy lat 90-tych XIX w., wywarł więc wpływ głównie na tę kategorię miast. Największym z nich była Warszawa, skupiająca w przededniu pierwszej wojny światowej 20,5% ogółu ludności miejskiej Królestwa Polskiego.

Rozwój ludnościowy Warszawy uwarunkowany był głównie czynnikami ekonomicznymi. Najwyższą dynamikę wzrostu obserwuje się w latach 90-tych XIX w., zwłaszcza w ich drugiej połowie, oraz w okresie bezpośrednio poprzedzającym wojnę światową, a więc w okresach najbardziej intensywnego rozwoju przemysłu warszawskiego, który stwarzał znaczne możliwości zatrudnienia. Równocześnie postępujący rozwój handlu, usług itp. związany z potrzebami rosnącej liczby mieszkańców, dawał dodatkowe możliwości zatrudnienia. Przemysł wywierał więc bezpośredni i pośredni wpływ na wzrost ludności Warszawy. Krzywa wzrostu ludnościowego miasta ujawnia także hamujące oddziaływanie kryzysu ekonomicznego początku XX stulecia oraz wpływ czynników natury politycznej, przede wszystkim rewolucji 1905 - 1907.

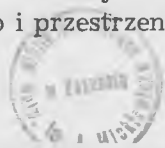
Rozwój wielkiego ośrodka miejskiego wywierał widoczny wpływ na okolicę. Wyrażał się on wzrostem gęstości zaludnienia w miarę zbliżania się do Warszawy. Powiat warszawski był najgęściej zaludnionym powiatem Królestwa, w jego granicach zaś zaludnienie gmin wzrastało w miarę zbliżania się do Warszawy.

Charakterystyczne jest występowanie wyraźnej współzależności gęstości zaludnienia i stopnia uprzemysłowienia, obserwowanego na podstawie wskaźnika zatrudnienia w przemyśle (i rzemiośle — łącznie) oraz rozmieszczenia zakładów przemysłowych.

Na ogólny przyrost ludności Warszawy w latach 1882 - 1914 złożyły się: przyrost naturalny w 52°/o i przyrost migracyjny w 48°/o. Szczególne natężenie imigracji przypada na lata 1895 - 1900 oraz 1910 - 1914. Wśród imigrantów dominowała ludność w wieku produkcyjnym, przeważnie nie obciążona rodzinami. Dane o miejscu urodzenia mieszkańców Warszawy w latach 1882 i 1897, wskazują na zwiększenie się napływu przede wszystkim z guberni warszawskiej (skąd głównie pochodzili imigranci) oraz prawobrzeżnych nieuprzemysłowionych i słabo zurbanizowanych rejonów Królestwa Polskiego, zwłaszcza Mazowsza i Podlasia, i równoczesne osłabienie imigracji z dynamicznie rozwijających się gospodarczo obszarów, przede wszystkim guberni piotrkowskiej. W tym samym czasie wzrósł odsetek osób urodzonych w cesarstwie rosyjskim (w tym także w dziesięciu guberniach zachodnich), zmniejszył się natomiast odsetek przybyszów z Austrii i Prus spowodowany zapewne głównie zmniejszeniem napływu Polaków z Galicji i Poznańskiego.

Imigracja miała w przeważającej mierze charakter proletariacki. Ludność napływowa, przede wszystkim wiejska, nie miała na ogół kwalifikacji do zawodów miejskich, toteż większość jej podejmowała różnorodne najprostsze prace fizyczne i znajdowała zatrudnienie w gospodarstwach domowych (zwłaszcza kobiety); duże zapotrzebowanie na służbę domową było cechą charakterystyczną warszawskiego rynku pracy. W nieco mniejszym stopniu imigranci (mężczyźni i kobiety ogółem) angażowali się do przemysłu, a następnie innych działów, aczkolwiek wśród imigrantów — mężczyzn zatrudnieni w przemyśle stanowili grupę stosunkowo najliczniejszą.

W badanym okresie wyższa była dynamika rozwoju ludnościowego Pragi, niż Warszawy lewobrzeżnej, co wynikało w pewnej mierze ze stosunkowo niskiej liczebności mieszkańców tej dzielnicy i małej gęstości zaludnienia na początku okresu. W części lewobrzeżnej w latach 80-tych i 90-tych dominował zachodni kierunek rozwoju ludnościowego i przestrzennego; osłabł on nieco

na przełomie stuleci, kiedy to kierunkiem głównym stał się kierunek południowy. Mimo administracyjnych ograniczeń hamujących rozwój Warszawy i sztucznego oddzielenia przedmieść od miasta, w strefie podmiejskiej (tj. włączonej do Warszawy w 1916 r.) obserwuje się jak gdyby przedłużenie zasadniczych kierunków rozbudowy i skupianie się ludności zwłaszcza w rejonach sąsiadujących z zachodnią dzielnicą przemysłową (cała gmina Czyste) i leżących poza południową granicą Warszawy (Mokotów, Sielce). Przedmieścia praskie wykazywały także wysoki przyrost ludności. Całą strefę podmiejską charakteryzowała na przełomie XIX i XX w. większa dynamika wzrostu ludności niż Warszawę. Główny element wzrostu zachodnich i południowych rejonów podwarszawskich, a także przedmieść praskich, stanowiła imigracja. Znaczna część ludności, którą przyciągało miasto osiedlała się na przedmieściach.

Obserwuje się więc wyraźną współzależność rozwoju ludnościowego Warszawy i gmin podwarszawskich, zwłaszcza zaś ich strefy podmiejskiej. Decydujący wpływ zarówno na rozwój przestrzenny, jak i ludnościowy obszaru zamkniętego w granicach administracyjnych oraz strefy podmiejskiej wywarły czynniki gospodarcze, głównie zaś zmiany lokalizacji przemysłu oraz specyficzne dla Warszawy ograniczenia administracyjne hamujące swobodny rozwój miasta.

Część II. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA

Demografia zajmuje się badaniem składu i struktury zespołów ludzkich oraz zachodzących w nich zmian, wynikających z ruchu naturalnego i wędrownego. Obserwowane zbiorowości mogą być wyodrębnione według różnych kryteriów, a celem tych grupowań i ich badania „jest wyjaśnienie różnorodnych cech biologicznych i biologiczno-społecznych i ich powiązania między sobą”¹.

Analiza demograficzna może być dwojakiego rodzaju: 1) analiza stanu w określonym momencie i wówczas można mówić „o ocenie natężenia określonego procesu, ocenie struktury lub ocenie korelacji cech badanej populacji”; 2) analiza dynamiki, czyli wszechstronna ocena zmian w czasie². Podstawowe źródła statystyczne dla tak pojętej analizy stanowią spisy ludności oraz ewidencja bieżąca stanu i ruchu ludności. Spis najbardziej wszechstronnie ukazuje związki między poszczególnymi cechami zbiorowości, obrazuje jej strukturę. Porównanie spisów ludności przeprowadzanych w pewnych odstępach czasu pozwala na zbadanie zmian struktury. Trzeba przy tym pamiętać o jednolitych kryteriach wyodrębnienia populacji porównywalnych. Ewidencja stanu, elementów ruchu naturalnego oraz ruchu wędrownego ludności jest podstawą do odtworzenia dynamiki tych zjawisk oraz ich wpływu na przemiany strukturalne uwidaczniane poprzez spisy.

Badanie zjawisk demograficznych powinno prowadzić do wskazania pewnych ich prawidłowości, które — nie wolno o tym za-

¹ E. Szturm de Sztrem, *Istota i granice demografii jako nauki*, „Zeszyty Naukowe SGPiS” 1960, z. XXI, s. 4.

² J. Holzer, *Podstawy analizy demograficznej*, Warszawa 1963, s. 10.

pominać — wiążą się z określonymi warunkami ekonomicznymi i społecznymi. Uwarunkowanie tych zjawisk jest wzajemne. „Na rozwój zjawisk demograficznych wpływają wszelkiego rodzaju zjawiska natury społecznej i ekonomicznej tworzone przez człowieka. Z drugiej strony zjawiska demograficzne i ich rozwój wpływają na ekologię i na zjawiska ekonomiczne w życiu ludzkości i grup ludzkich”³.

Spśród cech demograficznych uwzględnianych w polskich spisach powszechnych płeć, wiek i stan cywilny stanowią tzw. minimum demograficzne⁴. W niniejszym opracowaniu omówione zostały powyższe cechy na podstawie spisów powszechnych z lat 1882 i 1897. Uwzględniono ponadto elementy ruchu naturalnego ludności w ujęciu ciągłym za cały badany okres; charakterystyka migracji przedstawiona została w części I. Omówiono wreszcie skład wyznaniowy ludności w trzech przekrojach: 1882, 1897 i 1913. Chodziło tu głównie o ukazanie skupiania się w Warszawie ludności żydowskiej, która stanowiła grupę odrębną zarówno pod względem demograficznym, jak i społeczno-zawodowym.

Zakres analizy demograficznej ograniczono do tych jej elementów, które — jak się wydaje — są niezbędne dla uzupełnienia charakterystyki dynamiki rozwoju ludnościowego Warszawy i pełniejszego wyjaśnienia przesunięć w składzie zawodowym i społecznym.

Omówienie przydatności spisów dla badań demograficznych oraz ewidencji ciągłej stanu i ruchu ludności Warszawy zawiera ją aneksy 1 i 2.

Ludność według płci

Stosunek ilościowy płci na określonym obszarze kształtuje się pod wpływem ruchu naturalnego i wędrownego. Można też czynniki warunkujące proporcje płci określić jako biologiczne i społeczne, co w znacznej mierze, lecz nie całkowicie, odpowiada podziałowi wymienionemu jako pierwszy. Stosunkowo większa liczba urodzeń chłopców niż dziewcząt jest zjawiskiem biologicz-

³ E. Szturm de Sztrem, *Istota i granice demografii...*, s. 4.

⁴ J. Holzer, op. cit., s. 73.

nym, natomiast umieralność mężczyzn i kobiet w poszczególnych grupach wieku zależna jest głównie od czynników społecznych, aczkolwiek mają tu wpływ również pewne czynniki biologiczne.

W badanym okresie Europa była jedynym kontynentem, który charakteryzowała przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami; na 1000 mężczyzn przypadało kobiet w 1880 r. — 1024, w 1910 r. — 1033⁵. Dla Królestwa Polskiego analogiczny wskaźnik obliczany w stosunku do ludności bez wojska kształtował się następująco: w 1880 r. wynosił 1056⁶, w 1897 r. — 1047⁷. Proporcje płci na centralnych ziemiach polskich były więc zgodne ze stwierdzonymi w skali europejskiej, z tym jednak, że w Królestwie obserwuje się pewien spadek nadwyżki kobiet.

Tabela 24. Ludność Warszawy według płci w latach 1882, 1897 i 1913⁸

Rok	Mężczyźn	Kobiety	Liczba kobiet na 1000 mężczyzn
1882	181 362	201 602	1 112
1897*	285 153	316 255	1 109
1913	407 157	437 973	1 076

* Ludność bez wojska skoszarowanego

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednolitego...*, cz. 1, tab. 5; dla 1897 r. — *Pierwaja wsieobszczaja...*, tab. IIIb; dla 1913 r. — *Ludność m. Warszawy w roku 1913...*

W Warszawie przewaga liczebna kobiet była większa niż średnio dla Królestwa. Jednym z głównych czynników tego zjawiska była niewątpliwie silna imigracja. W 1882 r. kobiety stanowiły 51,9% ogółu mieszkańców Warszawy urodzonych poza miastem, w 1897 r. zaś 52,4%, co wskazuje na wzrost ich udziału wśród ludności napływowej. Były to przede wszystkim dziewczęta wiejskie szukające zatrudnienia jako służące. Na początku badanego

⁵ Ibidem, s. 138.

⁶ Ibidem, tabl. 4, 3, s. 140.

⁷ S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 95; dla mieszkańców Królestwa z wojskiem omawiany wskaźnik wynosił 995.

⁸ Przyjęto 1913 r., gdyż wydawnictwo Magistratu zawiera bardziej szczegółowe dane dotyczące innych aspektów składu ludności, pominięte w następnym roczniku.

okresu wśród kobiecej służby liczącej ponad 25 tys. 85,5% stanowiły kobiety urodzone poza Warszawą. Potwierdza to również porównanie proporcji płci w tym samym roku w poszczególnych cyrkułach⁹. Otóż stosunkowo najwięcej kobiet było w centralnej części miasta (cyrkuły: X — 1196 kobiet na 1000 mężczyzn, IX — 1188, VIII — 1128), w okolicach ul. Nowego Świata, Al. Ujazdowskich i ul. Marszałkowskiej. Z wyjątkiem obrzeży tego obszaru, mianowicie Powiśla i zachodniej dzielnicy przemysłowej, była to najzamożniejsza część miasta, w której służba skupiała się najliczniej.

Szukając wyjaśnienia omawianego zjawiska, nie można pominąć wpływu śmiertelności kobiet przy porożach. Wyższy poziom higieny w dużych miastach, częstsza pomoc lekarska lub inna fachowa pomoc medyczna przy porodach, powodowały, iż śmiertelność kobiet w miastach była niższa niż na wsi.

Odmienne kształtowały się proporcje płci w poszczególnych grupach wieku. Uchwycenie ich możliwe jest w świetle spisów, toteż musimy uwzględnić, aczkolwiek z zastrzeżeniami, także dane spisu z 1897 r. Szczegółowa tabela znajduje się w aneksie 5.

Ogólna prawidłowość jest następująca: w najmłodszych grupach wieku przeważają chłopcy w związku ze stosunkowo większą liczbą urodzeń chłopców niż dziewcząt. Wyższa śmiertelność chłopców powoduje wyrównanie liczebności płci. W starszych rocznikach stopniowo wzrasta przewaga kobiet. W Polsce w 1921 r. wyrównanie następowało około 15 roku życia¹⁰.

W Warszawie w 1882 r. przewaga dziewczynek (1011 na 1000 chłopców) miała już miejsce w najmłodszej grupie wieku — dzieci do lat 5. Wysoka śmiertelność zwłaszcza niemowląt, większa wśród chłopców niż dziewcząt prowadziła do wyrównywania liczebności płci już w najmłodszych rocznikach. W grupach starszych przewaga kobiet wzrastała z pewnymi wahaniami do wieku 60 - 64 lata, dla której to grupy wskaźnik wynosił 1212. W rocznikach starszych wzrost przewagi liczebnej kobiet był już stały i znacznie szybszy; dla wieku 80 - 84 lata wskaźnik wynosił 1415

⁹ Dane z podziałem na cyrkuły w 1897 r. zawiera spis powszechny, niemożliwe jest jednak wydzielenie wojska skoszarowanego, dane te więc dla większości cyrkułów są mało przydatne.

¹⁰ J. Holzer, op. cit., dane tabl. 4. 4, s. 141.

W 1897 r. trzeba wyłączyć z obserwacji ludność od 20 do około 50 roku życia, gdyż deformujący wpływ wojska jest nie do usunięcia. Zaznaczył się on najwyraźniej w grupach wieku 20 - 24 i 25 - 29 lat, w których na 1000 mężczyzn przypadało odpowiednio 715 i 997 kobiet. W okresie międzypisowym nastąpił znaczny spadek umieralności, co wpłynęło w sposób najbardziej widoczny na wysokość omawianego wskaźnika w najmłodszych grupach wieku. W grupie 0 - 4 lata utrzymała się przewaga chłopców (984 dziewczynki na 1000 chłopców), w grupie zaś 5 - 9 lat dziewczęta przeważały wprawdzie (1021) lecz w mniejszym stopniu niż w 1882 r. Jeśli chodzi o roczniki powyżej 60 roku życia to we wszystkich grupach z wyjątkiem 75 - 79 lat przewaga kobiet była większa niż piętnaście lat wstecz.

Proporcje płci wśród ludności różnych wyznań znacznie się różniły¹¹. Istotny wpływ na wskaźnik dla całego miasta miała ludność katolicka i żydowska (rozumiana jako ludność wyznania mojżeszowego). Przewaga liczebna kobiet wśród katolików była wyższa od przeciętnej i wynosiła w latach 1882 - 1897 - 1913 odpowiednio 1164 - 1135 - 1127 kobiet na 1000 mężczyzn. Wśród Żydów, przeciwnie, kształtowała się poniżej przeciętnej i wynosiła w przekrojowych latach 1107 - 1061 - 1025. Tendencja spadkowa omawianego wskaźnika zaznaczyła się w obu zbiorowościach.

Ciekawe zjawisko obserwuje się wśród prawosławnych. Ze względu na ich rolę w Królestwie i Warszawie przewaga liczebna mężczyzn jest zrozumiała. Wykazywała ona jednak bardzo silny spadek, który można by nawet określić jako tendencję do wyrównania liczebnego płci. Podczas gdy w 1882 r. na 1000 mężczyzn przypadało tylko 577 kobiet, to w 1897 r. — 845, a w 1913 — 908. Można chyba w związku z tym mówić o stabilizacji elementu rosyjskiego w Warszawie, wyrażającej się między innymi w sprwadzaniu czy też zakładaniu rodzin przez znaczną część przedstawicieli carskiej administracji i wojskowych.

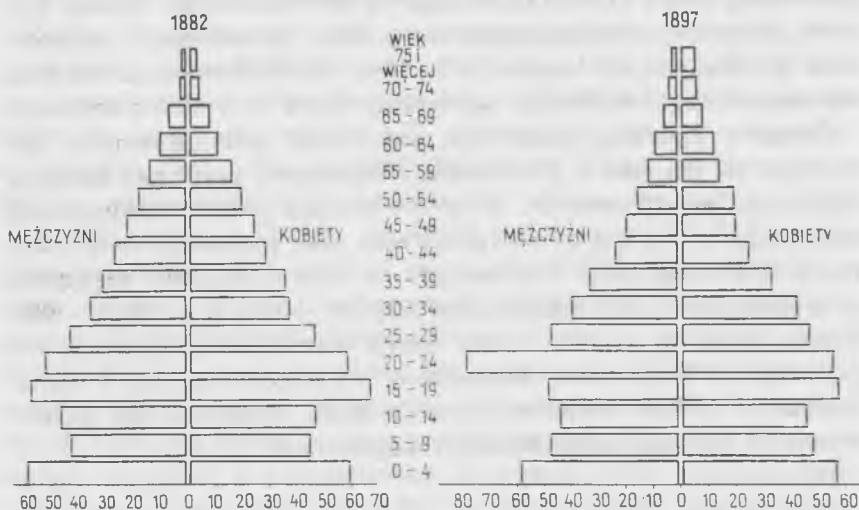
¹¹ W celu określenia proporcji płci w poszczególnych grupach wyznaniowych dla 1897 r. posłużono się danymi „Obzorów”, gdyż dane Magistratu o wyznaniach nie uwzględniają podziału wg płci. Liczby „Obzorów” odbiegają nieco od danych Magistratu (por. przypis 21 do cz I); przewaga kobiet w świetle tych liczb jest nieco niższa i wynosi 1094 (por. tab. 24).

Struktura ludności według wieku

„Struktura ludności według płci i wieku stanowi podstawę wszelkich analiz demograficznych. Daje ona bowiem tło, na którym zachodzą podstawowe procesy demograficzne (przede wszystkim urodzenia i zgony)”¹². Wspomnieliśmy wyżej, że stosunek ilościowy płci kształtuje się pod wpływem ruchu naturalnego i wędrownego. To samo dotyczy struktury płci i wieku, która z kolei w znacznej mierze determinuje elementy ruchu naturalnego.

Znajomość struktury płci i wieku ma bardzo istotne znaczenie dla historii gospodarczej. „Przede wszystkim idzie tu o stosunek liczby ludzi w sile wieku do liczby łącznej starców i dzieci. Innymi słowy, idzie tu o obciążenie zdolnej do produkcji części społeczeństwa ciężarem utrzymania części do produkcji niezdolnej”¹³.

Obrazem graficznym struktury płci i wieku jest tzw. piramida wieku. Kształtuje się ona rozmaicie dla różnych społeczeństw, grup społecznych itp., wyodrębnia się jednak trzy podstawowe

Wykres 3. Ludność według płci i wieku w latach 1882 i 1897

¹² J. Holzer, op. cit., s. 141, 142.

¹³ W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 415.

typy struktur: progresywny, stacjonarny i regresywny¹⁴, a każdemu z nich odpowiada inny kształt piramidy.

Strukturę płci i wieku ludności Warszawy w latach 1882 i 1897 obrazuje wykres 3. Jest to typ piramidy ludności progresywnej z deformacją charakterystyczną dla ludności wielkomiejskiej, mianowicie liczną obsadą środkowych roczników wieku, wynikającą z imigracji. Przed przystąpieniem do bliższej analizy trzeba jeszcze zwrócić uwagę na pewne cechy szczególne obu wykresów. Otóż trudna do wyjaśnienia jest niska liczebność dzieci w wieku 5 - 9 lat w 1882 r. zwłaszcza jeśli uwzględni się przebieg ruchu naturalnego; należy ją chyba uznać za przypadkową. Proporcje w 1897 r. są prawidłowe dla tego typu struktury. W 1897 r. zwraca uwagę nieprawdopodobna liczebność mężczyzn w wieku 20 - 24 lat. Jest to deformacja spowodowana wliczeniem wojska skoszarowanego do ludności miasta. Pewne zniekształcenie nastąpiło z tej samej przyczyny i w starszej grupie wieku.

Analiza struktury wieku przeprowadzana jest zazwyczaj w trzech grupach: 0 - 14, 15 - 59 oraz 60 i więcej lat i skupia się na proporcjach tych grup w badanej populacji. Chodzi tu o pokazanie udziału ludności produkcyjnej w danej zbiorowości i jej obciążenie osobami w wieku nieprodukcyjnym. Powyższy podział jest podziałem formalnym, gdyż trudno ustalić jednoznacznie granice wieku odpowiadające rzeczywistości rozpoczynaniu i kończeniu aktywności zawodowej. Jest on jednakże często stosowany w porównaniach międzynarodowych¹⁵, a ponadto ma ten walor dla niniejszej pracy, że umożliwia zastosowanie analogicznego grupowania czynnych zawodowo w Warszawie w latach 1882 i 1897 (por. cz. III, s. 142 i nast.).

Strukturę ludności Warszawy według wieku i jej ewolucję prześledzimy na tle ziem polskich, zwłaszcza Królestwa. W połowie XIX w. (1848 r.) odsetek ludzi starych (60 lat i więcej) w Królestwie Polskim wynosił zaledwie 3,4%; co do proporcji pozostałych grup wieku brak danych. Jeśli nawet przyjąć, że wady statystyki obniżały proporcje ludzi starych, to i tak odsetek ten

¹⁴ Omawia je obszernie E. Rosset, *Proces starzenia się ludności*, Warszawa 1959, s. 59 i nn.

¹⁵ J. Holzer, op. cit. s. 148.

prawdopodobnie nie wykraczał poza poziom właściwy krajom demograficznie zacofanym (ok. 4,0⁰/o). Stąd wniosek, że „w połowie XIX stulecia Królestwo Polskie na punkcie struktury ludności według wieku wykazywało zniamię najdalej idącego zacofania demograficznego w postaci wyjątkowo niskiej proporcji ludzi starych”¹⁶. Do schyłku XIX w. sytuacja uległa bardzo istotnej zmianie — odsetek ludzi starych wzrósł do 6,1⁰/o¹⁷.

Dla ziem polskich w granicach międzywojennych omawiany wskaźnik wynosił 6,2⁰/o. Z punktu widzenia porównań międzynarodowych był on niekorzystny. Niewiele przewyższał wskaźnik dla Indii (1901 r. — 5,1⁰/o), był niższy od wskaźnika dla Rosji europejskiej (1897 r. — 6,9⁰/o). Proporcje w poszczególnych zaborach kształtowały się odmiennie. Odsetki ludzi starych w Królestwie i Galicji były zbliżone, w Wielkopolsce natomiast względna liczebność tej grupy ludności była wyższa (1900 r. — 7,6⁰/o), nieznacznie mniejsza niż w Rzeszy Niemieckiej (1900 r. — 7,8⁰/o). Porównanie struktury wieku ludności ziem polskich i państw zaborczych prowadzi do wniosku, że „w niejednym przypadku różnice między poszczególnymi częściami rozdartego kraju są większe aniżeli różnice pomiędzy zaborami a krajami zaborczymi. Wolno na tej podstawie wnosić, że wtłoczenie poszczególnych części rozebranego kraju do obcych organizmów politycznych i gospodarczych nie pozostał bez istotnego wpływu na przebieg procesów demograficznych w tych częściach kraju”¹⁸.

Nie wdając się w szczegółowe rozważania dotyczące stopnia porównywalności danych różnych źródeł, zróżnicowania terytorialnego itp., zanotujemy ogólne tendencje występujące w ewolucji wskaźników struktury ludności ziem polskich na przestrzeni około stulecia. Udział dzieci (0 - 14 lat) wśród ogółu ludności wzrastał do przełomu XIX i XX w., następnie zaczął się zmniejszać. Wiązało się to ze spadkiem rodności, datującym się na naszych ziemiach właśnie od początku XX w. Względna liczebność ludności w wieku produkcyjnym (15 - 59 lat) ulegała zmianom o kierunku przeciwnym — a więc spadek, następnie wzrost. Wahania liczebności tej grupy ludności są w ogóle niewielkie. Li-

¹⁶ E. Rosset, *Proces starzenia*. . ., s. 328, 329.

¹⁷ Ibidem, dane z tabeli na s. 334.

¹⁸ Ibidem, s. 331 - 333.

czebność osób starych (60 lat i więcej) wykazywała stały wzrost¹⁹.

Omówione tendencje i prawidłowości zaobserwowane w stosunku do ludności ziem polskich mają charakter ogólny, właściwy większości krajów świata. Chodzi tu o proces tzw. starzenia się ludności. „W przeddzień wybuchu pierwszej wojny światowej — choć demografowie tego na ogół nie dostrzegali — proces starzenia się ludności był już istotnym znamieniem nowoczesnych stosunków demograficznych”²⁰.

Istnieje szereg skal, według których ocenia się określone społeczeństwo z punktu widzenia „starości” lub „młodości” demograficznej²¹. Klasyfikację proponowaną przez E. Rosseta przedstawia tabela 25.

Tabela 25. Klasyfikacja społeczeństw według stopnia zaawansowania procesu starzenia się ludności

Grupa	Proporcja starców (60 lat i więcej)	Charakterystyka poszczególnych grup
I	poniżej 8%	młodość demograficzna
II	8 - 10%	przedpole starzenia się
III	10 - 12%	właściwe starzenie się
IV	12 i więcej %	starość demograficzna

Źródło: E. Rosset, *Proces starzenia się ludności*, Warszawa 1959, s. 72.

Według tej klasyfikacji ludność ziem polskich przed pierwszą wojną światową należała do młodych demograficznie.

Przystępując do charakterystyki mieszkańców Warszawy według wieku, trzeba się zastanowić czy i o ile prawidłowości obserwowane w skali całego kraju (państwa, dzielnicy) odnoszą się także do skupiska typu wielkomięskiego²². Wielkie miasta, wśród nich Warszawa, rozwijają się — jak wiadomo — w znacznej mierze wskutek imigracji. A przecież czynnik ten w skali

¹⁹ Ibidem, s. 335.

²⁰ Ibidem, s. 266.

²¹ Omawia je krytycznie E. Rosset w cytowanej pracy, s. 70 i nn.

²² Por. rozważania na temat struktury wieku ludności miejskiej i wiejskiej oraz wpływu wędrowek ludności — E. Rosset, op. cit., s. 544 - 570.

kraju odgrywa bez porównania mniejszą rolę, gdyż znaczenie ma tylko migracja zewnętrzna, ruchy wędrownicze wewnętrzne nie wywierają wpływu na ogólny obraz, gdyż znoszą się wzajemnie. Ludność napływająca do miast to przede wszystkim osoby w wieku produkcyjnym, można się więc z góry spodziewać wyższych niż przeciętne dla kraju odsetków ludności tej grupy wieku. Analiza wskaźników pozwoli stwierdzić czy zasadniczy kierunek ewolucji struktury wieku pozostał niezmienny.

Porównanie danych spisów z lat 1882 i 1897 dotyczących wieku natrafia na trudność, ze względu na wliczenie do ludności w 1897 r. wojska skoszarowanego, o czym wspomniano, wskazując na charakterystyczną deformację piramidy wieku. Tabela 26 oparta jest na liczbach ludności z wyłączeniem wojska skoszarowanego²³. Natomiast dla celów analizy aktywności zawodowej mieszkańców Warszawy (por. cz. III, s. 142 i nast.) opracowano korekturę wskaźników wyłączając wojsko całkowicie — tzn. czynnych i biernych zawodowo (tab. 37), tak jak we wszystkich zestawieniach dotyczących podziałów zawodowych.

Tabela 26. Struktura wieku ludności Warszawy w latach 1882 i 1897

Grupy wieku	1882			1897*		
	mężczyźni	kobiety	razem	mężczyźni	kobiety	razem
0 - 14	31,6	29,0	30,2	32,9	30,3	31,6
15 - 59	63,5	65,2	64,4	62,1	63,1	62,6
60 i więcej	4,5	5,4	5,0	4,9	6,5	5,7
wiek niewiadomy	0,4	0,4	0,4	0,1	0,1	0,1
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Ludność bez wojska skoszarowanego

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednolitego...* cz.1, tab. 5; dla 1897 r. — *Pierwsza wsielczość...*, tab. III b.

Rozporządzamy danymi dla Królestwa Polskiego na rok 1897. Kolejne trzy grupy wieku, w odsetkach ogółu ludności, kształtowały się jak następuje: 39,3⁰/₀, 54,6⁰/₀, 6,1⁰/₀²⁴. Zgodnie ze sfor-

²³ Wojsko skoszarowane wyłączono z grupy mężczyzn i ludności ogółem w przedziale wieku 15 - 59 lat.

²⁴ E. Rosset, *Proces starzenia...*, s. 334.

mułowanymi wyżej uwagami, względna liczebność ludności w wieku produkcyjnym była znacznie większa i w konsekwencji stosunkowo mniej liczne były obie pozostałe grupy wieku. Znamienna dla drugiej połowy XIX w. ewolucja struktury wieku zaznaczyła się i w społeczności warszawskiej, jednakże niezbyt silnie.

Migracja wpłynęła więc bardzo wyraźnie na osłabienie tendencji zmian obserwowanej w stosunku do ogółu ludności Królestwa. Niewątpliwie w zbliżony sposób kształtowały się proporcje wieku w innych dużych miastach Królestwa, a można to ująć szerzej — ośrodkach przemysłowych. Wśród ludności wsi i osad, a prawdopodobnie i małych miast typowa dla tego okresu ewolucja struktury wieku zaznaczyła się silniej.

Znacznie trudniej w sposób precyzyjny określić zmiany zachodzące w Warszawie w okresie 1897 - 1914. Posługiwanie się wynikami spisu z 1921 r. wydaje się zbyt ryzykowne, ze względu na zmiany spowodowane pierwszą wojną światową. Bardziej uzasadniona jest próba wnioskowania na podstawie ruchu naturalnego i migracyjnego.

Spadek umieralności w Warszawie zaznaczył się już w okresie poprzednim i tendencja ta utrzymywała się nadal w latach przedwojennych. Urodzenia natomiast mimo pewnych wahań w latach 80-tych utrzymywały się do połowy lat 90-tych na wysokim poziomie, następnie zaś wykazywały stały spadek²⁵. Równocześnie w drugim podokresie przyrost migracyjny odgrywał większą rolę w przyroście ogólnym mieszkańców, niż w latach 1882 - 1897²⁶. Tak więc w kilkunastoletnim okresie przedwojennym odsetek dzieci w Warszawie uległ zmniejszeniu, wzrosły natomiast odsetki osób w wieku produkcyjnym i osób starszych, co odpowiada tendencji ogólnej dla Królestwa Polskiego omawianych lat.

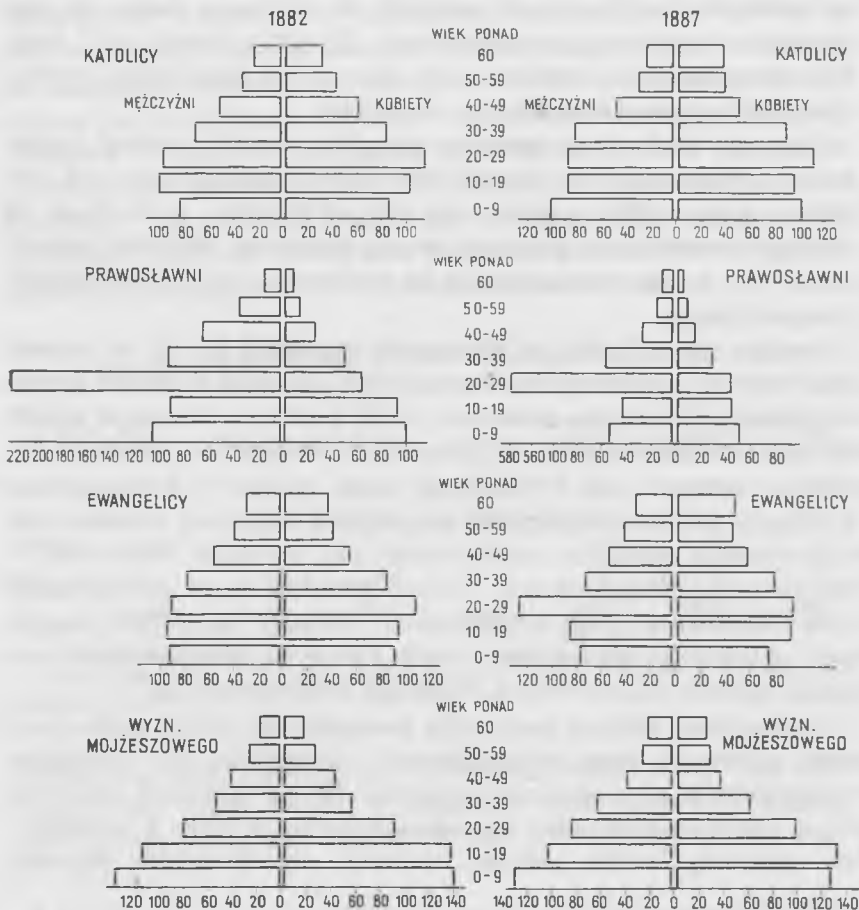
Daleko idące różnice zachodziły pomiędzy strukturą wieku ludności głównych grup wyznaniowych, szczególnie zaś katolików i mieszkańców wyznania mojżeszowego. W rozważaniach uwzględniono także ewangelików i prawosławnych. Wykres 4 przedstawia piramidy wieku ludności czterech wymienionych wyznań.

²⁵ Przebieg elementów ruchu naturalnego — por. cz. II, s. 98 i nast.

²⁶ Charakterystyka wzrostu ludności Warszawy — por. cz. I, s. 26 i nast.

W tabeli 27 natomiast pominięto prawosławnych, gdyż ze względu na deformację struktury w 1897 r., wyraźnie widoczną na wykresie, porównania liczbowe za lata 1882-1897 są zupełnie niecelowe.

Zarówno wykres, jak i tabela sporządzone zostały na podstawie 10-letnich grup wieku, gdyż w spisie z 1897 r. w podziale wyznaniowym przyjęto takie właśnie grupowanie. Toteż w porównaniu z danymi dotyczącymi całej ludności (tab. 26) odsetki

Wykres 4. Struktura płci i wieku ludności Warszawy według wyznań w latach 1882-1897

Tabela 27. Struktura wieku ludności Warszawy według wyznań w latach 1882 i 1897

Grupy wieku	Wyznania					
	rzymsko-katolickie		ewangelickie*		mojżeszowe	
	1882	1897	1882	1897	1882	1897
0 - 9	17,1	20,3	18,4	15,4	27,7	25,9
10 - 59	76,9	73,2	74,5	76,2	68,2	69,3
60 i więcej	5,6	6,4	6,8	8,3	3,8	4,7
wiek niewiadomy	0,4	0,1	0,3	0,1	0,3	0,1
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Ewangelicko-augsburskie i ewangelicko-reformowane

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego*, cz. 1, tab. 10; dla 1897 r. — *Pierwaja wsieobszczaja...*, tab. XXV.

dzieci będą stosunkowo niższe, a odsetki ludności w wieku produkcyjnym — wyższe. Bez zmiany pozostaje kryterium wyodrębnienia osób w wieku starszym.

Typ piramidy charakterystycznej dla ludności wielkomięskiej reprezentuje ludność katolicka, a także ewangelicy, u których zwłaszcza w 1882 r. mniej wyraźnie zaznaczył się wpływ migracji. W obu grupach najsilniej występuje przewaga liczebna kobiet w wieku 20 - 29 lat, o tendencji malejącej, oraz znaczna przewaga kobiet w starszych rocznikach wieku — wzrastająca.

Piramida wieku ludności żydowskiej ma kształt regularnego trójkąta, typowy dla zbiorowości rozwijających się, o dużej liczbie urodzeń. Nie występują tu cechy znamienne dla skupisk wielkomięskich, jedyny wyraźny ślad migracji można odczytać w 1897 r., w grupie kobiet 10 - 19 letnich.

Odmienność struktury wieku ludności katolickiej i żydowskiej wskazuje między innymi na inny charakter skupiania się Żydów w Warszawie i ruchu wędrownego najliczniejszych grup mieszkańców. Znaczny przyrost absolutny i względny Żydów wynikał z osiedlania się w mieście całych rodzin, jeśli chodzi o katolików dominował napływ osób w wieku produkcyjnym, poszukujących zajęcia w wielkim mieście.

Jak wynika z tabeli 27, tylko ewolucja struktury wieku ludności katolickiej przebiegała zgodnie z ogólnymi prawidłowościami. W latach 1882 - 1897 nastąpił bowiem wzrost odsetków dzieci i osób powyżej 60 lat i zmniejszył się udział ludności w wieku produkcyjnym. Wyraźnie trzeba podkreślić, że tak ważne zja-

wisko, jak wzrost odsetka starców, obserwuje się we wszystkich grupach wyznaniowych, aczkolwiek w różnym stopniu. Wśród ewangelików i Żydów już w latach 1882 - 1897 nastąpił spadek odsetka dzieci i względny wzrost liczebności osób w wieku produkcyjnym.

Proporcje wieku katolików i ewangelików w 1882 r. były dość zbliżone, w 1897 r. zaś istniejące wcześniej rozbieżności stały się znacznie większe. W obu latach spisowych udział starców kształtował się na poziomie wyższym niż przeciętny dla ogółu mieszkańców Warszawy; u ewangelików był najwyższy i wykazywał stosunkowo najsilniejszy wzrost.

W budowie piramidy wieku ludności ewangelickiej w latach 1882 i 1897 zwraca uwagę pewne cofnięcie się przewagi kobiet w wieku 20 - 29 lat i równoczesny znaczny wzrost liczebności mężczyzn tej grupy wieku. Przyczyny tego zjawiska mogą być dwójakie. Po pierwsze nawet stosunkowo nieduża liczba ewangelików wśród wojska skoszarowanego, przy niewielkiej bezwzględnej liczebności ludności ewangelickiej w Warszawie musiała wpłynąć na kształt piramidy. Po drugie wzmoczenie imigracji widoczne w stosunku do 1882 r. dotyczyło być może w największym stopniu mężczyzn 20 - 29 letnich. Pierwsza z wymienionych przyczyn odgrywała — jak się zdaje — bardziej istotną rolę.

Odrębność struktury wieku ludności wyznania mojżeszowego wyraża się stosunkowo znacznie większą liczebnością dzieci (malejącą) i mniejszą liczebnością roczników w wieku produkcyjnym (rosnącą). Stwierdzenie to ma istotne znaczenie dla struktury zawodowej ludności żydowskiej i w ogóle ludności Warszawy (por. cz. III). Udział starców wśród Żydów, wprawdzie wzrastał, pozostawał jednak na poziomie niższym od przeciętnego.

Bardzo wymowny jest kształt piramidy wieku ludności prawosławnej i to zarówno w 1882 r., jak też w 1897 r., kiedy to znaczne jej „wyszczuplenie” i niewspółmiernie duża liczebność mężczyzn 20 - 29-letnich wskazuje na rzeczywisty charakter i proporcje tej ludności. W strukturze płci i wieku prawosławnych znamieną jest regularność piramidy po stronie kobiet i całkowita odmienność „połówki męskiej”. Sprawiają one wrażenie sztucznie połączonych części dwóch wykresów obrazujących zupełnie różne w swym typie struktury wieku.

W bezpośrednim związku ze strukturą wieku ludności pozostaje kwestia obciążenia osób w wieku produkcyjnym utrzymaniem dzieci i starców. Dla różnych celów oblicza się współczynniki obciążenia tylko dziećmi, tylko starcami, lub jednymi i drugimi łącznie. Ograniczymy się do tego ostatniego współczynnika. W stosunku do ogółu ludności Warszawy zachowujemy podział na grupy wieku 0 - 14, 15 - 59 i 60 i więcej lat. Tak jak poprzednio wyłączone zostało wojsko skoszarowane w 1897 r.²⁷

Na 100 osób w wieku 15 - 59 lat przypadało dzieci i starców: w 1882 r. — 54,6; w 1897 r. — 59,6.

Jak z powyższego wynika obciążenie ludnością nieprodukcyjną wzrastało w latach 1882 - 1897. W okresie późniejszym natomiast miało zapewne miejsce zjawisko odwrotne. Wzrastał wprawdzie nadal odsetek starców, ale równocześnie zwiększała się względna liczebność osób w wieku produkcyjnym, zaś malała liczebność dzieci.

Niemożliwa jest konfrontacja współczynników dla poszczególnych wyznań z zachowaniem takiego samego podziału według wieku, porównywalność między grupami wyznaniowymi można jednak uzyskać, podobnie jak w przypadku struktury wieku. Kształtowanie się współczynnika obciążenia dla ludności katolickiej, ewangelickiej i żydowskiej ilustruje tabela 28.

Tabela 28. Współczynniki obciążenia ludności Warszawy w latach 1882 i 1897 według wyznań

Lata	Na 100 osób w wieku 20 - 59 lat przypada dzieci, młodzieży i starców wg wyznań		
	rzymsko-katolickie	ewangelickie*	mojżeszowe
1882	76,6	79,1	132,4
1897	82,2	71,5	124,1

* Ewangelicko-augsburskie i ewangelicko-reformowane.

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 1, tab. 10; dla 1897 r. — *Pierwaja wsieobszczaja...*, tab. XXV.

Obciążenie katolików i ewangelików zbliżone w 1882 r., przejawiało tendencje przeciwstawne. Rozpiętość współczynników dla tych dwóch grup i ludności żydowskiej jest ogromna. Znacznie

²⁷ Por. przypis 23.

większe obciążenie ludności żydowskiej musiało wywierać określony wpływ na jej sytuację bytową. Mimo obniżenia się współczynnika w latach 1882 - 1897, rozpiętość pozostała nadal bardzo znaczna.

Ludność Warszawy jako całość reprezentowała typ struktury wieku charakterystyczny dla ośrodków wielkomiejskich, przekształcającej się zgodnie z ogólnymi prawidłowościami tego okresu. Liczną i stosunkowo wzrastającą społeczność żydowską cechowała bardzo wyraźna specyfika.

Struktura ludności według stanu cywilnego

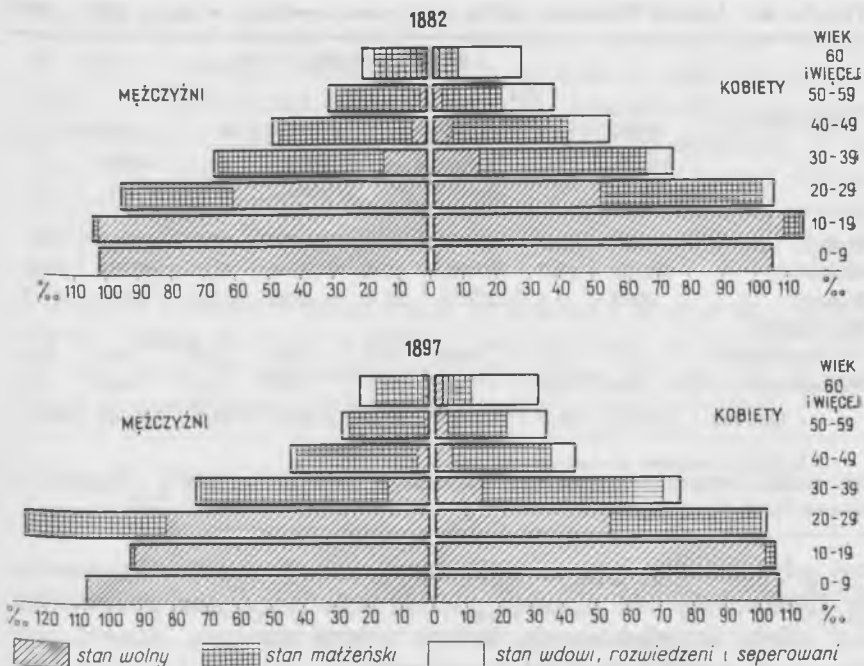
Informacje o strukturze ludności według stanu cywilnego mają znaczenie przede wszystkim dla oceny liczebności urodzeń, stanowią też element charakterystyki sytuacji życiowej poszczególnych części badanej populacji.

Zawieranie małżeństw uwarunkowane jest wieloma czynnikami. Istotne znaczenie ma struktura płci i wieku ludności, konkretnie — liczebność kobiet i mężczyzn w wieku właściwym do zawarcia małżeństwa. Ważną rolę odgrywają warunki bytowe pozwalające na założenie rodziny, ponadto obyczaje, prawodawstwo itp.

Zgodnie z obowiązującymi przepisami uprawnieni do zawarcia małżeństwa byli mężczyźni po ukończeniu 18 roku życia i kobiety po ukończeniu 16 lat. Wśród Żydów przepisy religijne określały wiek zdolności do małżeństwa u mężczyzn od 13 lat, u kobiet od 12 lat. Wczesne małżeństwa zawierane z pominięciem rabinów urzędowych nie były rejestrowane w statystyce ruchu naturalnego²⁸, podczas spisu mogły jednak być zgłoszone na równi ze związkami prawnymi. Nie ma jednak co do tego pewności. Nie tylko zresztą małżeństw wczesnych, ale w ogóle części ślubów religijnych nie rejestrowano w aktach stanu cywilnego.

Strukturę płci, wieku i stanu cywilnego ludności Warszawy obrazuje wykres 5. Jest on oparty na 10-letnich grupach wieku,

²⁸ J. Konczyński, *Ludność Warszawy. Studium statystyczne, 1877 - 1911*, Warszawa 1913, s. 53.

Wykres 5. Ludność według płci, wieku i stanu cywilnego w latach 1882 i 1897

tj. najmniejszych jakie wprowadza spis 1897 r. Dzięki temu jednak, że przedział 10 - 19 lat podzielony jest na mniejsze grupy, możliwe było wyodrębnienie w tabeli osób 15 - 19-letnich (tab. 30) oraz obliczenie proporcji w stosunku do ludności powyżej 15 lat (tab. 29).

Analizę przeprowadzić można na podstawie danych z 1882 r. W 1897 r. w pełni porównywalna jest grupa kobiet, co do mężczyzn trzeba się ograniczyć do wniosków przybliżonych.

W 1882 r. absolutna liczebność osób w stanie wolnym i małżeńskim obu płci była zbliżona. Liczba panien przewyższała liczbę kawalerów tylko o 381. Nieco wyższa liczba żonatych mężczyzn niż zamężnych kobiet wynikała prawdopodobnie stąd, iż mężczyźni szukający w Warszawie zarobku pozostawiali rodziny w dawnym miejscu zamieszkania. Bardzo znaczna przewaga kobiet widoczna jest tylko w stanie wdowim. Jest to zjawisko powszech-

Tabela 29. Ludność Warszawy według płci i stanu cywilnego w latach 1882 i 1897

Stan cywilny	Ludność powyżej 15 lat							
	1882				1897*			
	mężczyźni		kobiety		mężczyźni		kobiety	
	liczby absol.	%	liczby absol.	%	liczby absol.	%	liczby absol.	%
Wolny	54195	43,7	54576	38,2	94684	44,3	86210	39,1
Małżeński	65379	52,7	65148	45,5	112346	52,5	102775	46,6
Wdowi	4075	3,3	22074	15,4	6129	2,9	29769	13,5
Rozwiedzeni i separowani	332	0,2	988	0,7	475	0,2	1262	0,6
Niewiadomy	129	0,1	267	0,2	337	0,1	446	0,2
Ogółem	124110	100,0	143053	100,0	213971	100,0	220462	100,0

* Ludność z wojskiem skoszarowanym.

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednolitego...*, cz. I, tab. 7; dla 1897 r. — *Pierwaja wsieobszczaja...*, tab. V.

ne, gdyż kobiety żyją na ogół dłużej niż ich współmałżonkowie; w 1882 r. były one przeszło pięciokrotnie liczniejsze. Przeważają też wśród rozwiedzionych, którzy zresztą stanowią odsetki znikome tak wśród kobiet, jak i mężczyzn.

W 1897 r. w grupie mężczyzn wojsko wpłynęło przede wszystkim na zwiększenie liczby kawalerów, a w jakimś stopniu także i żonaty. Stosunkowo jednak odsetki przypadające na wszystkie stany z wyjątkiem wolnego zostały obniżone. Gdyby założyć, że około 75% żołnierzy stanowili kawalerowie²⁹ wówczas okazałoby się, że w stosunku do 1882 r. znacznie wzrosła przewaga liczebna kobiet w stanie wolnym, do około 8,5 tys., a wśród żonatyh przewaga mężczyzn (ponad 3,5 tys.). Zjawisko to wiązało się zapewne z dużym przyrostem ludności napływowej. Wśród imigrantek znajdowała się liczna grupa kobiet niezamężnych, a podejmowanie przez wiele z nich pracy w charakterze służących nie sprzyjało zawieraniu małżeństw. Wśród mężczyzn znacznie silniej zaznaczyła się tendencja obserwowana w 1882 r. Przewaga kobiet w stanie wdowim nieco się zmniejszyła.

²⁹ Wśród żołnierzy przeważali zdecydowanie mężczyźni 20-24-letni, w 1882 r. w tej grupie wieku mieszkańców Warszawy kawalerowie stanowili blisko 80%; dla 1897 r. brak danych.

Proporcje w grupie kobiet i mężczyzn znacznie się różniły. W 1882 r. odsetki kobiet w stanie wolnym i małżeńskim były niższe niż analogiczne odsetki mężczyzn, odsetek wdów natomiast był znacznie wyższy. Proporcje dotyczące grupy mężczyzn w latach 1882 - 1897 są nieporównywalne ze względów wyżej wymienionych. Jeśli chodzi o kobiety, to wzrosły wśród nich odsetki zarówno panien, jak i mężatek, zmniejszyła się względna liczebność wdów.

Podział ludności według stanu cywilnego i grup wieku przedstawia tabela 30. Spis z 1882 r. zarejestrował w grupie wieku 10 - 14 lat — 17 osób w stanie małżeńskim, 4 mężczyzn (0,02% w tej grupie wieku) i 13 kobiet (0,07%).

Tabela 30. Ludność Warszawy według płci, wieku i stanu cywilnego w latach 1882 i 1897 (w odsetkach ogółu mężczyzn lub kobiet danej grupy wieku)

Grupa wieku	Mężczyźni				Kobiety			
	stan wolny	żonaci	wdowcy	rozwiędzeni	stan wolny	mężatki	wdowy	rozwiędzone
1882								
15 - 19	97,7	2,2	(0,03)	—	91,6	8,0	0,2	0,1
20 - 29	63,8	35,5	0,5	0,1	48,5	48,1	2,4	0,9
30 - 39	21,3	76,3	2,1	0,3	20,4	68,5	9,9	1,0
40 - 49	10,4	84,6	4,4	0,5	12,3	64,5	22,3	0,8
50 - 59	7,6	83,8	8,0	0,5	9,6	48,8	40,9	0,6
60 i więcej	6,0	74,1	19,2	0,5	7,7	23,9	67,9	0,3
1897								
15 - 19	99,1	0,9	(0,02)	—	95,4	4,4	0,1	0,1
20 - 29	65,4	33,9	0,5	0,1	52,8	45,1	1,4	0,5
30 - 39	19,2	78,9	1,5	0,3	19,8	72,5	6,6	0,9
40 - 49	8,7	87,0	3,6	0,4	12,4	68,8	17,7	0,8
50 - 59	6,5	85,4	7,5	0,5	9,9	54,1	35,1	0,7
60 i więcej	5,4	74,1	19,8	0,4	9,1	27,2	62,9	0,4

Źródła: jak do tab. 29.

W obu latach spisowych wśród mieszkańców do 30 roku życia odsetki zamężnych kobiet były wyższe niż analogiczne odsetki mężczyzn, w grupach starszych proporcje układały się odwrotnie. W przedziale 30 - 39 lat, u kobiet niewątpliwie w młodszym roczniku niż u mężczyzn, ilość osób w stanie małżeńskim osiągnęła

50% liczebności danego rocznika. Warto także zanotować, że odsetki żonatyh mężczyzn utrzymywały się w wieku ponad 30 lat na wysokim poziomie; najniższe w najstarszej grupie wieku wynosiły w 1882 r. i 1897 r. tak samo 74,1%. Liczebność wdowców nie przekraczała kilku procent, z wyjątkiem mężczyzn po 60 roku życia (1882 r. — 19,2%, 1897 r. — 19,8%).

U kobiet natomiast w starszych grupach wieku odsetki zamężnych spadają znacznie bardziej, wzrastają zaś odsetki wdów. Już w grupie 40 - 49 lat w 1882 r. 22,3% kobiet stanowiły wdowy, powyżej 60 lat — 67,9%. W 1897 r. utrzymała się ta sama tendencja, odsetki kobiet zamężnych były jednak stosunkowo wyższe, wdów zaś niższe.

Zmiany te dokonywały się przede wszystkim w związku ze spadkiem umieralności, powodującym dłuższe trwanie związków małżeńskich. Liczba istniejących małżeństw wzrasta w tempie nieco szybszym niż liczba ludności³⁰.

Omówione dane pozwalają stwierdzić, że struktura ludności Warszawy według wieku i stanu cywilnego i jej zmiany podlegały ogólnym prawidłowościom³¹.

Poza omówionymi wyżej kwestiami, w zestawieniu za lata 1882 - 1897 zwraca uwagę znaczny spadek odsetków osób w stanie małżeńskim poniżej 20 roku życia. Dla mężczyzn odsetek ten spadł z 2,2% do 0,9%, dla kobiet z 8,0% do 4,4%. Również procent małżonków w wieku 20 - 29 lat zmniejszył się. Spadek ten dotyczył zapewne przede wszystkim młodszych roczników wieku mieszczących się w tym przedziale. We wszystkich grupach starszych natomiast omawiany odsetek wzrósł. Świadczy to dobitnie o tendencji do późniejszego zawierania małżeństw.

Ruch naturalny ludności

Pod pojęciem ruchu naturalnego ludności rozumie się fakty urodzeń i zgonów oraz zawierania małżeństw i rozwodzenia się. Zasadnicze elementy to urodzenia i zgony, małżeństwa rozpatry-

³⁰ E. Vielrose, *Elementy ruchu naturalnego ludności*, Warszawa 1961. s. 84 - 86.

³¹ Ibidem, s. 81 - 86.

wane są głównie z punktu widzenia ich wpływu na rozrodczość.

Elementy ruchu naturalnego śledzić będziemy na podstawie rejestracji bieżącej, przede wszystkim na podstawie danych serii sprawozdawczych Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy³². Trzeba tu zaznaczyć, że rejestracja faktów ruchu naturalnego w tzw. aktach stanu cywilnego prowadzona była dla ludności wyznań chrześcijańskich (z wyłączeniem sekt ewangelickich) przez duchowieństwo parafialne, dla ludności niechrześcijańskiej i sekt ewangelickich (adwentyści, baptyści, menonici itp.) przez władze gminne i miejskie, w Warszawie przez urzędników przy cyrkulach policyjnych³³. Dokładność rejestracji odnośnie do poszczególnych elementów jest różna i spowodowana różnymi czynnikami. Kwestie te będą poruszone w miarę potrzeby, przy omawianiu kolejnych zagadnień.

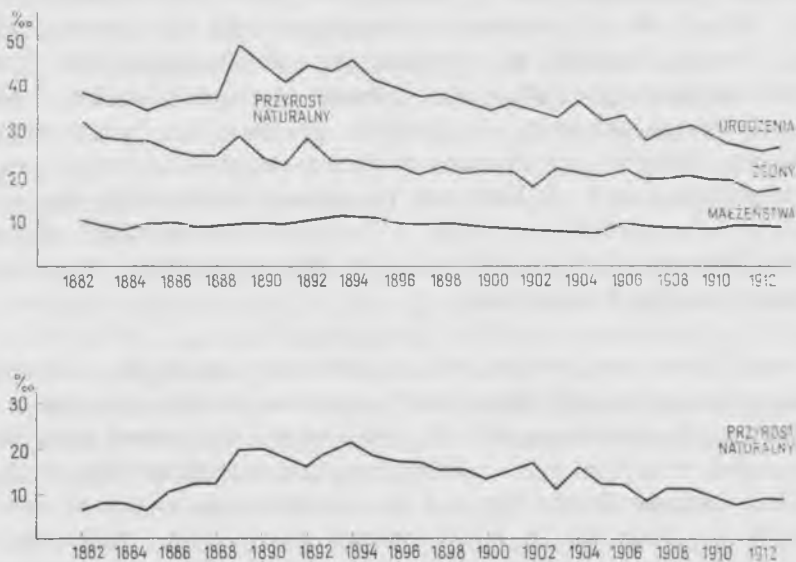
M a ł ż e ń s t w a. Rejestracja małżeństw zawartych formalnie była pełna, gdyż akt stanu cywilnego stwarzał fakt prawny małżeństwa. Sprawozdawczość nie obejmowała natomiast związków mających wszelkie cechy małżeństwa lecz nielegalizowanych formalnie, przede wszystkim zaś poza rejestracją w aktach stanu cywilnego pozostawała część żydowskich ślubów religijnych, o czym była mowa wyżej (por. cz. II, str. 94). Ta tendencja wśród ludności żydowskiej wpływała na obniżenie współczynników małżeństw dla całej ludności.

Natężenie (częstość) zawierania małżeństw w ujęciu ciągłym, na podstawie danych corocznych, możliwe jest do obliczenia za pomocą ogólnych współczynników wyrażających stosunek liczby małżeństw zawartych w ciągu roku do średniej liczby ludności w danym roku (lub liczby ludności w połowie roku). Większą wartość poznawczą niż współczynniki ogólne, między innymi ze względu na porównywalność, mają współczynniki obliczane w

³² Materiały statystyczne dotyczące stanu i ruchu naturalnego ludności Warszawy — por. aneks 2.

³³ Według przepisów art. 17-142 I Księgi Kodeksu Cywilnego uchwalonych na Sejmie w 1825; por. B. Bornstein, *Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności byłego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 2-3 (odb. z „Miesięcznika Statystycznego” 1920, t. 1).

stosunku do liczby ludności zdolnej do zawierania małżeństw. W naszym przypadku jest to możliwe tylko dla lat spisowych — 1882 i 1897. Wnioskowanie na podstawie współczynników ogólnych wymaga uwzględnienia wpływu struktury wieku.

Wykres 6. Urodzenia, zgony, przyrost naturalny i małżeństwa w Warszawie w latach 1882-1913

Współczynniki ogólne zawierania małżeństw w Warszawie w latach 1882-1913 zawiera tabela 31. Ich zmienność w czasie obrazuje krzywa na wykresie 6. Przy pewnych wahaniach wartości współczynników w całym okresie, znacznie zresztą słabszych niż odnośnie do urodzeń i zgonów, obserwuje się pewien wzrost do lat 1893-1894 (z 9,4 do 11,1) następnie pewien spadek (do 8,5). Liczba małżeństw na 1000 mieszkańców w wieku powyżej 15 lat³⁴ wynosiła w 1882 r. — 13,7, w 1897 r. — 13,5; współczynnik ogólny dla 1882 r. jest również nieco wyższy niż dla 1897 r. Jak już wyżej wspomniano, w omawianym okresie

³⁴ Przyjęcie jako wiek graniczny, uprawniający do małżeństwa, 15 a nie 16 lat powoduje minimalną niedokładność, pozwalającą przyjąć wartość wskaźników bez zastrzeżeń.

nastąpił spadek odsetka mieszkańców w wieku uprawniającym do małżeństwa, co było czynnikiem obiektywnym spadku natężenia małżeństw. Jednakże nastąpił również spadek w stosunku do ludności dorosłej, co wyraża ogólną tendencję zniżkową. Dal-
szy spadek częstości małżeństw, mimo względnego wzrostu lud-
ności dorosłej, wskazuje na wzmożenie się tej tendencji.

Porównanie wskaźników dla Warszawy i ziem polskich w ogóle oraz ziem centralnych za lata 1895 - 1911 ³⁵ wskazuje na większą częstość zawierania małżeństw w Warszawie, co jest całkowicie zrozumiałe, gdyż miasta, zwłaszcza duże, cechowały wyższe od-
setki ludności dorosłej i to głównie jej młodszych roczników. Kierunek zmian był jednak ten sam. Najbardziej zbliżona jest
zmiennosc współczynników dla Warszawy i ziem centralnych. Wyraźnie na przykład daje się dostrzec spadek w latach 1902 -
- 1905, a więc w latach kryzysu i pierwszego roku rewolucji.

Różne było natężenie małżeństw ludności poszczególnych wy-
znań ³⁶. Wskaźniki wyższe niż dla ogółu mieszkańców dotyczyły
protestantów i prawosławnych. Według J. Konczyńskiego oddzia-
ływał w tym kierunku dobrobyt przeważającej części obu tych
grup, a ponadto, jeśli chodzi o prawosławnych, zachęta władz
„polegająca na udzielaniu urzędnikom prawosławnego wyznania,
pozostającym na służbie rządowej w Królestwie, dodatków do
pensji na wychowanie dzieci” ³⁷. Ze względu na stosunkowo nie-
wielką liczebność protestantów i prawosławnych większe wśród
nich natężenie małżeństw nieznacznie wpływało na współczyn-
niki przeciętne dla całej ludności.

Inaczej ma się sprawa z ludnością żydowską. Współczynniki
małżeństw tej grupy były najniższe i wykazywały większe wa-
hania niż współczynniki dotyczące innych wyznań. Mniejsza czę-
stość małżeństw wykazywana przez statystykę wynikała częściowo
z odmiennej struktury wieku ludności żydowskiej, częściowo zaś
z niepełnej rejestracji. Znaczne wahania były zapewne spowodo-

³⁵ S. Szulc. *Ruch naturalny ludności w latach 1895 - 1935, Zagadnienia Demograficzne Polski*, „Statystyka Polski” 1936, seria C, z. 41, s. 19.

³⁶ Charakterystyka elementów ruchu naturalnego ludności Warszawy według wyznań opracowana na podstawie danych Sekcji Statystycznej Ma-
gistratu m. Warszawy — por. źródła do tab. 31).

³⁷ J. Konczyński, *Ludność Warszawy* . . ., s. 51.

wane wadami ewidencji. Niższe wśród Żydów niż wśród mieszkańców Warszawy innych wyznań odsetki przypadające na ludność dorosłą (por. tab. 27) nie mogły pozostać bez wpływu na natężenie małżeństw, aczkolwiek wcześniejszy wiek wstępowania w związki małżeńskie oddziaływał w kierunku wzrostu. Jednakże te właśnie fakty w znacznej mierze nie były rejestrowane w urzędach policyjnych.

Nie ma możliwości obliczenia liczby małżeństw w stosunku do ludności dorosłej dla poszczególnych wyznań, już jednak wyeliminowanie dzieci poniżej 10 roku życia daje pogląd na wpływ struktury wieku. W 1897 r. tak obliczony współczynnik wynosił dla ludności katolickiej 12,4, dla ludności żydowskiej — 10,7. Współczynniki ogólne zaś odpowiednio: 9,8 i 7,7. Oznacza to, że na 10 tys. osób ogółem przypadało wśród katolików o 21 małżeństw więcej, na 10 tys. osób powyżej 10 lat różnica wynosiła już tylko 17.

Wielkość błędu spowodowanego niepełną rejestracją ślubów żydowskich można określić dla niektórych lat, opierając się na danych zarządu gminy żydowskiej o liczbie ślubów³⁸. Współczynniki ogólne dla ludności wyznania mojżeszowego obliczone na tej podstawie dla lat 1906 - 1910, dają wartości od 0,3 do 1,1 wyższe niż obliczone na podstawie rejestracji urzędowej. Analogiczne współczynniki dla całej ludności Warszawy kształtują się na poziomie wyższym o 0,1 do 0,3; wynikałoby stąd, że poza ewidencją urzędową pozostawało od około 10% do około 3,40% ogólnej liczby małżeństw.

W ciągu 30-lecia poprzedzającego pierwszą wojnę światową statystyka wielu krajów europejskich stwierdza tendencję spadkową współczynników małżeństw, słabszą niż urodzeń i zgonów. Przyczyny tego zjawiska widzą demografowie w ogólnym rozwoju kulturalnym, któremu towarzyszy wzrost wymagań życiowych i większa przezorność w zawieraniu małżeństw. Duże znaczenie przypisuje się czynnikom ekonomicznym i społecznym³⁹.

³⁸ Ibidem, s. 52; autor podaje liczby ślubów, według zarządu gminy żydowskiej, dla lat 1906 - 1910.

³⁹ E. Rosset, *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Warszawa 1930, s. 40 - 43.

Urodzenia. Dokładność rejestracji urodzeń w Królestwie Polskim wzbudza istotne zastrzeżenia, toteż kwestia ta znalazła odbicie w wielu pracach poświęconych statystyce i demografii. Największe znaczenie dla niniejszego tematu ma cytowana praca B. Bornsteina, zwłaszcza zaś artykuł S. Szulca dotyczący statystyki urodzeń ludności żydowskiej w miastach⁴⁰.

Dość powszechne było zgłaszanie urodzeń ze znacznym niekiedy opóźnieniem, ponieważ jednak zjawisko to miało charakter stały można by przypuszczać, że błędy na ogół znosiły się wzajemnie i na wielkość urodzeń w skali rocznej nie miały większego wpływu. Z opóźnieniami wiązało się jednak niejednokrotnie niezapisywanie dzieci zmarłych w pierwszych miesiącach życia. Do takiego wniosku prowadzi obserwowane w Królestwie wyraźne odchylenie od normy proporcji płci żywo urodzonych dzieci. Średnio za 40-lecie od około 1880 r. wskaźnik wynosił 102,5⁴¹; jak wiadomo wśród niemowląt umiera więcej chłopców niż dziewcząt.

Szczególnie wadliwa była rejestracja urodzeń u ludności wyznania mojżeszowego. Znacznie skrupulatniej meldowano urodzenia chłopców niż dziewcząt, wskutek czego statystyka wykazuje znaczną nadwyżkę chłopców. Dziewcząt częściowo wcale nie meldowano, częstokroć dokonywano rejestracji urodzeń dopiero wówczas, gdy zachodziła określona potrzeba, na przykład wyrobienia paszportu lub innych dokumentów. Potwierdza ten stan bardzo znaczna przewaga dziewcząt jeśli chodzi o meldunki spóźnione. Jak duże to były opóźnienia, świadczy fakt spisania w Warszawie w 1917 r. 3739 metryk Żydów urodzonych w latach 1898 -

⁴⁰ B. Bornstein, *Analiza krytyczna...*, s. 4-5; S. Szulc, *Statystyka urodzeń ludności żydowskiej w miastach*, „Miesięcznik Statystyczny” 1923, t. VI, z. 1; S. Szulc, *Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów, Zagadnienia demograficzne Polski*, „Statystyka Polski” 1936, seria C, z. 41; *Ruch naturalny ludności wyznań chrześcijańskich w b. Królestwie Kongresowym w latach 1909-1918*, Warszawa 1921, „Statystyka Polski”, t. III. Ponadto uwagi na temat dokładności danych o urodzeniach w okresie 20-lecia międzywojennego — istotne dla tematu — zawierają prace: I. Bornstein, *Z zagadnień statystyki ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1936, nr 1-2 oraz S. Fogelson, *Przyrost naturalny ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 4-5.

⁴¹ B. Bornstein, *Analiza krytyczna...*, s. 4.

1915⁴². Wadliwość rejestracji powodowała więc wypaczenie proporcji urodzeń obu płci i odbijała się na ogólnej liczbie urodzeń. Podważa ona w sposób istotny wartość danych dla ludności żydowskiej, wpływa także na ogólne współczynniki dotyczące całej ludności, zwłaszcza w skupiskach o dużym odsetku Żydów, a do takich należała Warszawa.

Jeśli chodzi o czynniki wywierające wpływ na liczebność urodzeń, to można by podzielić je na demograficzne oraz ekonomiczne i społeczne. Do demograficznych należą między innymi struktura według płci i wieku, liczba małżeństw i ich struktura według wieku.

Najczęściej stosowanymi miarami częstości urodzeń są: współczynnik urodzeń (rodności) i współczynnik płodności. Pierwszy z nich określa liczbę urodzeń przypadającą na 1000 osób w określonym czasie. Jest więc możliwy do obliczenia w skali rocznej na podstawie liczb urodzeń żywych i stanu ludności. Tabela 31 podaje wielkości współczynników urodzeń w Warszawie w latach 1882 - 1913; na ich podstawie sporządzony został wykres natężenia urodzeń (wykres 6). Wobec omawianej miary istnieją takie same zastrzeżenia, jak wobec ogólnego współczynnika małżeństw — nie uwzględnia ona struktury wieku ludności. Toteż jeśli współczynniki dotyczą populacji o odmiennej strukturze wieku lub długich okresów, nie są w pełni porównywalne.

Lepszą miarą natężenia urodzeń jest współczynnik płodności, tj. liczba urodzeń przypadająca na 1000 kobiet w wieku rozrodczym (15 - 49). Dodatkowo, ze względu na wady rejestracji urodzeń posługujemy się inną jeszcze miarą opartą wyłącznie na danych o stanie ludności. Jest nią liczba dzieci przypadająca na 1000 kobiet w wieku rozrodczym, przy czym bierze się zazwyczaj pod uwagę dzieci do 5 lat⁴³.

Liczebność urodzeń w Warszawie i przebieg krzywej natężenia urodzeń dla 80-tych i początku 90-tych lat może budzić uzasadnione wątpliwości. Uwidocznione wahania wynikały niewątpliwie wskutek bardzo znacznych różnic w liczebności urodzeń wśród Żydów. Dla tych lat liczby absolutne wahają się w granicach

⁴² S. Szulc, *Statystyka urodzeń...*, s. 1 - 3.

⁴³ E. Vielrose, *Elementy ruchu naturalnego...*, s. 160, 161.

Tabela 31. Ruch naturalny ludności Warszawy w latach 1882 - 1913

Rok	Małżeń- stwa	Małżeń- stwa na 1000 osób	Urodze- nia żywe	Urodze- nia żywe na 1000 osób	Zgony	Zgony na 1000 osób	Przyrost natural- ny	Przyrost natural- ny na 1000 osób
1882	3650	9,4	14 991	38,7	12 436	32,1	2 555	6,6
1883	3469	8,7	14 695	36,9	11 409	28,7	3 286	8,3
1884	3317	8,2	14 945	36,8	11 461	28,2	3 484	8,6
1885	3795	9,3	14 570	34,7	11 807	28,2	2 763	6,6
1886	4127	9,5	16 004	36,7	11 296	25,9	4 708	10,8
1887	3704	8,4	16 591	37,5	10 951	24,8	5 640	12,8
1888	3817	8,6	16 677	37,5	11 042	24,8	5 635	12,7
1889	4258	9,4	22 125	49,1	13 049	28,9	9 076	20,1
1890	4404	9,6	20 777	45,1	11 357	24,7	9 420	20,5
1891	4500	9,4	19 401	40,6	10 724	22,4	8 677	18,2
1892	5003	10,1	22 079	44,5	14 048	28,3	8 031	16,2
1893	5650	11,1	22 010	43,3	12 034	23,7	9 976	19,6
1894	5826	11,1	24 004	45,7	12 570	23,9	11 434	21,7
1895	5871	10,8	22 300	40,9	12 281	22,5	10 019	18,4
1896	5538	9,6	22 908	39,7	13 035	22,6	9 873	17,1
1897	5540	9,1	22 949	37,8	12 404	20,5	10 545	17,4
1898	5889	9,4	23 956	38,1	14 190	22,6	9 766	15,5
1899	6308	9,2	24 368	36,6	13 878	20,8	10 490	15,8
1900	6047	8,7	24 227	34,7	14 978	21,4	9 249	13,3
1901	6210	8,6	26 204	36,2	15 416	21,3	10 788	14,9
1902	6011	8,1	25 873	34,6	13 176	17,6	12 697	17,0
1903	6166	8,1	25 231	33,0	16 830	22,0	8 401	11,0
1904	6124	7,9	28 458	36,9	16 069	20,9	12 389	16,0
1905	5960	7,9	24 660	32,6	15 267	20,2	9 393	12,4
1906	7070	9,5	25 225	33,8	16 081	21,5	9 144	12,3
1907	6575	8,7	21 209	28,0	14 713	19,4	6 496	8,6
1908	6489	8,6	23 251	30,7	14 640	19,3	8 611	11,4
1909	6488	8,4	24 385	31,6	15 514	20,1	8 871	11,5
1910	6837	8,7	22 826	28,9	15 055	19,1	7 771	9,8
1911	7374	9,1	21 929	27,1	15 424	19,1	6 505	8,0
1912	7325	8,7	21 732	25,8	14 009	16,6	7 723	9,2
1913	7336	8,5	22 860	26,4	14 962	17,3	7 898	9,1

Źródła: Dla lat 1882 - 1901 - *Ruch ludności miasta Warszawy za okres dwudziestoletni (1882 - 1901)*, opr. przez Sekcję Statystyczną Magistratu miasta Warszawy, Warszawa 1902; dla lat 1902 - 1913 - *Sprawozdanie o ruchu ludności miasta Warszawy za rok...* (od 1908 r. *Ludność miasta Warszawy*), Prace Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy, 1902 - 1913.

od 3371 w 1885 r. do 8395 w 1889 r., od której to daty utrzymują się na poziomie około 7 tys.; wyjątek stanowi 1891 r. — 5849 urodzeń. Lata 1889 i 1891 odpowiadają punktom najwyraźniejszych załamań na wykresie. Zapisując niewątpliwe skrzywienie rzeczywistości na konto wadliwej rejestracji, można stwierdzić, że do połowy lat 90-tych częstość urodzeń wzrastała, następnie wykazywała stały spadek, do końca badanego okresu. Prawdopodobnie tę potwierdza wielkość współczynnika określającego liczbę dzieci do 5 lat na 1000 kobiet w wieku rozrodczym, który wynosił w 1882 r. 391,7, w 1897 r. — 408,6. Współczynnik płodności, obarczony większym błędem, wykazuje znikomy wzrost z 128 do 129 w tych samych latach.

Według statystyki urzędowej natężenie urodzeń wśród ludności wyznania mojżeszowego było niższe niż wśród katolików⁴⁴. W kilkunastoletnim okresie przedwojennym, kiedy dane dotyczące Żydów układały się dość równomiernie, współzależność współczynników rodności miała przebieg liniowy. Wartości krańcowe dla lat 1897 - 1913 wynosiły u katolików 40,7 - 28,9, u Żydów zaś 33,5 - 24,1.

Nie ulega wątpliwości, że współczynnik płodności i liczba dzieci przypadająca na 1000 kobiet w wieku rozrodczym były wyższe u Żydów niż u katolików. Wynika to w sposób oczywisty ze struktury wieku obu populacji (por. wykres 4 i tab. 27).

Powstaje pytanie co do możliwości wnioskowania na podstawie niekompletnych danych. Wielkość błędu związanego ze spóźnionym zgłaszaniem urodzeń oraz opuszczeniami, powstałymi na skutek nierejestrowania urodzeń dzieci zmarłych przed sporządzeniem aktu urodzenia, określił S. Szulc dla 1932 r. Wnioski z jego szacunku są dla nas w pełni przydatne, gdyż dotyczą województw centralnych, w których w okresie międzywojennym rejestracja urodzeń ludności żydowskiej prowadzona była nie lepiej niż przed wojną. S. Szulc stwierdza, że „sprawa nie przedstawia się źle, jeżeli jako zadanie postawimy nie ściśle ustalenie poziomu stopy urodzeń w określonym momencie, lecz badanie zmian zachodzących. Obraz zmian może być zniekształcony nie tyle przez bezwzględną wartość opuszczeń, lecz raczej przez

⁴⁴ Por. przypis 36 do cz. II.

zmianę tej wartości w czasie". I dalej: „nawet znaczne zmiany opóźnień... nie mogą wpłynąć w sposób istotny na ogólny obraz ewolucji tam, gdzie mamy do czynienia nie z drobnymi przesunięciami, lecz z przemianami zasadniczymi”⁴⁵.

Wówczas, gdy w celach porównawczych posługiwać się będziemy bezwzględną wartością współczynników dla Warszawy, trzeba pamiętać, że są one nieco zaniżone, także w stosunku do danych dla Królestwa, gdyż skupienie Żydów w Warszawie wpływało na powstanie większego błędu.

Całkowitemu zniekształceniu ulega wskutek wadliwej rejestracji stosunek urodzeń żydowskich do urodzeń ludności innych wyznań⁴⁶.

Przyjrzyjmy się, jak kształtowało się natężenie urodzeń w Warszawie na tle ziem polskich, zwłaszcza zaś Królestwa Polskiego. E. Rosset wyraża pogląd, że „maksymalną rodność posiadały ziemie polskie w drugiej połowie XIX wieku, kiedy dzięki zdobyciom medycyny zmniejszyła się liczba zgonów przedwczesnych, a kontrola urodzeń nie była jeszcze znana szerszemu ogółowi”⁴⁷. Warunkom takim odpowiada stopa urodzeń 45 do 50‰. Badania S. Szulca wykazały, że jeszcze w końcu XIX w. natężenie urodzeń we wszystkich trzech zaborach było bardzo wysokie: zabór pruski — 44,6‰, Galicja — 45,2‰, Królestwo Polskie — 42,7‰ (dane za 1899 r.)⁴⁸. Według skali współczynników rodności, opracowanej przez włoskiego statystyka Filippo Vergiliiego współczynniki powyżej 40‰ wskazują na rodność wysoką, od 30 do 40‰ — średnią, poniżej 30‰ — niską⁴⁹.

Reasumując uwagi dotyczące ewolucji rodności na ziemiach polskich w XIX w., odwołamy się jeszcze raz do opinii E. Rosseta. Otóż stwierdza on, że warunki rozrodności kształtowały się w zasadzie na poziomie płodności naturalnej. Nieco niższe współ-

⁴⁵ S. Szulc, *Dokładność rejestracji...*, s. 143.

⁴⁶ Ibidem, s. 151.

⁴⁷ E. Rosset, *Proces starzenia...*, s. 491.

⁴⁸ S. Szulc, *Ruch naturalny ludności...*, s. 30.

⁴⁹ Jest to jedna ze skal służących do analizy i oceny współczynników rodności. Według E. Rosseta jest ona już dziś przestarzała, w pełni jednak przydatna w stosunku do okresu, którym się zajmujemy. *Proces starzenia...*, s. 467.

czynniki (płodność naturalna — powyżej 45‰) wynikają z faktu „stosowania kontroli urodzeń w wyższych warstwach społeczeństwa. Lekka tendencja zniżkowa jaką można wyczytać w przebiegu współczynników rodności u schyłku XIX w. pozwala domyślić się stopniowego przenikania kontroli urodzeń do średnich warstw społeczeństwa”⁵⁰. Nie stosowali jej ani chłopci ani proletariat miejski. Zasadnicza zmiana nastąpiła w XX w., kiedy to rozpoczęła się silna tendencja zniżkowa.

Uwagi powyższe mają bardzo istotne znaczenie dla oceny rodności w środowiskach wielkomiejskich, a więc i w Warszawie. Porównując współczynniki dla Królestwa i Warszawy w latach 1895 - 1911⁵¹, stwierdza się, że natężenie urodzeń w Warszawie było znacznie niższe i wykazywało silniejszą tendencję zniżkową; w 1895 r. współczynnik dla Królestwa wynosił 44,1‰, dla Warszawy — 40,9‰, różnica 3,2‰, w 1911 r. współczynniki wynosiły odpowiednio 37,9‰ i 27,1‰, różnica 10,8‰.

Niższe współczynniki dla Warszawy były częściowo wynikiem scharakteryzowanych braków statystyki, które nie tłumaczą jednak omówionej współzależności.

Czynniki demograficzne wywierające wpływ na urodzenia, a więc struktura wieku i częstość małżeństw, oddziaływały w kierunku przeciwnym, to znaczy wyższej rodności w Warszawie. Jednakże porównanie współczynników dla wielu państw europejskich i ich stolic, w tej liczbie i państw zaborczych, wskazuje iż niższa rodność w miastach stołecznych (abstrahując od bezwzględnych wielkości współczynników) była prawidłowością⁵².

Miasta bowiem, zwłaszcza zaś miasta stołeczne, skupiały znaczny odsetek ludności stanowiącej, jak to określił E. Rosset, górne i średnie warstwy społeczeństwa, wśród których przede wszystkim rozpowszechniało się dążenie do świadomego regulowania urodzeń. Trzeba też podkreślić, że środowisko wielkomiejskie sprzyja przeobrażeniom w psychice ludności, a dla omawianego zagadnienia był to moment bardzo istotny.

⁵⁰ Ibidem, s. 496.

⁵¹ S. Szulc, *Ruch naturalny*..., s. 30 (dane dla „województw centralnych”).

⁵² Dane dla państw na 1908 r., dla stolic na 1911 r., E. Rosset, *Proletariat łódzki*..., s. 46 - 47.

Ziemie polskie podlegały ewolucji demograficznej charakterystycznej dla większości państw Europy. Z porównania absolutnej wielkości współczynników wynika, iż na początku XX w. (1908 r.) rozrodność w Polsce była jedną z najwyższych w Europie ⁵³.

Bardzo interesujących obserwacji dostarcza zestawienie danych dla Warszawy i kilku innych miast; z opracowania Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy ⁵⁴ wzięto pod uwagę Lwów i Poznań, Berlin, Wiedeń i Moskwę oraz Pragę Czeską i Budapeszt. Zestawienie obejmuje trzydziestolecie 1880 - 1909 i operuje średnimi rocznymi za sześć pięcioleci, obliczonymi na 1000 osób. Na początku lat 80-tych współczynnik wyższy niż Warszawa (37,9‰) miały Wiedeń (38,0‰) i Praga Czeska (41,2‰), pozostałe miasta zaś niższe, w tym Berlin bardzo nieznacznie (37,6‰). Ponieważ jednak ewolucja przebiegała różnie, różnie też układała się kolejność współczynników w poszczególnych pięcioleciach.

W czterech spośród ośmiu (z Warszawą) porównywanych miast od początku omawianego okresu miał miejsce stały spadek rodności, mianowicie w Berlinie, Wiedniu, Budapeszcie i Pradze. W Warszawie i Lwowie notuje się wzrost, następnie spadek, który w Warszawie zaczął się wcześniej, najwyższy bowiem współczynnik przypada na lata 1890 - 1894, we Lwowie zaś na lata 1895 - 1899. Moskwa wykazywała najwyższe natężenie urodzeń w latach 1885 - 1889, później jednak nie notuje się równomiernego spadku, lecz wahania w granicach około 33 - 34‰. Najbardziej nietypowa była zmienność rodności w Poznaniu, gdzie w latach 80-tych i 90-tych współczynnik obniżał się, następnie wzrósł znacznie w pięcioleciu 1900 - 1904, uzyskując najwyższy poziom w całym okresie.

W wyniku takiego właśnie przebiegu ewolucji rodności Warszawa wykazywała w grupie obserwowanych miast najwyższe natężenie urodzeń w latach 1885 - 1894. Największą przewagę obserwuje się w latach 1890 - 1894, kiedy średnia urodzeń wy-

⁵³ Ibidem, s. 46.

⁵⁴ „Rocznik Wydziału Statystycznego Magistratu m. Warszawy” za rok 1916, tab. na s. 100 opracowana na podstawie danych: *Statistique démographique des grandes villes du monde pendant les années 1880 - 1909*, Amsterdam 1911.

nosiła 44,5%, dla drugiego zaś w kolejności Lwowa tylko 35,2%. W ciągu następnego dziesięciolecia wyższą rodność miał Lwów, początkowo nieznacznie, w końcu okresu Warszawa znajdowała się już na czwartym miejscu za Lwowem, Moskwą i Poznaniem.

Na zakończenie rozważań dotyczących urodzeń zanotujmy, że tezę udowodnioną przez demografię jest, iż „nie przedłużenie się trwania życia ludzkiego, lecz spadek rodności stanowi główne źródło procesu starzenia się ludności”⁵⁵.

Z g o n y. W cytowanej pracy B. Bornsteina omawiającej wartość danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego w Królestwie Polskim, autor jeśli chodzi o zgony ogranicza się do stwierdzenia, że ich rejestrację można uznać za pełną, ponieważ istniały poważne trudności z pochowaniem zwłok bez odpowiedniego świadectwa urzędu stanu cywilnego⁵⁶. Jednakże są podstawy aby sądzić, że rejestracja zgonów nie była kompletna. Badania przeprowadzone przez Główny Urząd Statystyczny w latach 1927 i 1928 pozwoliły S. Szulcowi na sformułowanie następującego wniosku: „prawdopodobnym się wydaje, że na terytorium, gdzie organizacja cmentarzy opiera się na przepisach kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego, grzebanie zmarłych bez spisania aktu zgonu nie było bardzo częste i ograniczało się głównie do zmarłych małych dzieci wyznania mojżeszowego. Istnienie poważniejszych uchybień pod tym względem co do wyznań chrześcijańskich jest wątpliwe”⁵⁷. Taki stan rzeczy wywodził się z pewnością z sytuacji istniejącej w Królestwie Polskim przed pierwszą wojną światową, a więc w interesującym nas okresie. Opinię S. Szulca trzeba uzupełnić, zwracając uwagę na niewątpliwy brak w ewidencji zgonów niemowląt zmarłych w pierwszych miesiącach życia i w ogóle nierejestrowanych. Luki w ewidencji nie ograniczały się więc tylko do ludności żydowskiej. Mimo to, można uznać ogólne współczynniki umieralności za nieznacznie odbiegające od rzeczywistości, natomiast umieralność niemowląt — za niewątpliwie zaniżoną w świetle statystyki urzędowej.

⁵⁵ E. Rosset, *Proces starzenia...*, s. 448.

⁵⁶ B. Bornstein, *Analiza krytyczna...*, s. 4.

⁵⁷ S. Szule, *Dokładność rejestracji...*, s. 154.

Najczęściej stosowaną miarą częstości zgonów jest liczba zgonów na 1000 mieszkańców. Podobnie jak analogicznie obliczane współczynniki częstości małżeństw i urodzeń, nie uwzględnia ona wielu czynników zmiennych w czasie, dlatego też jest niezbyt precyzyjna. Szczególnie ważna jest zależność poziomu umieralności od struktury płci i wieku. Współczynniki zgonu są bowiem wysokie w niemowlęctwie, następnie silnie spadają, osiągając minimum w wieku 10 - 14 lat; potem znów rosną, początkowo powoli, w starszych rocznikach wieku coraz szybciej. W wieku starczym przewyższają poziom z pierwszego roku życia. W poszczególnych grupach wieku na ogół wyższe są współczynniki dotyczące mężczyzn niż kobiet. Są to prawidłowości ogólne, od których odchylenia obserwuje się w małych krajach i w małych grupach ludności⁵⁸. Toteż dla uzyskania poprawnego obrazu niezbędną jest analiza umieralności według wieku.

Częstość zgonów w ujęciu ciągłym możemy uzyskać dla Warszawy w oparciu o współczynniki surowe. Zestawia je tabela 31. Krzywa zgonów na wykresie 6 wskazuje na stały spadek w latach 1882 - 1913. Wzmożona umieralność w latach 1882, 1889 i 1892 spowodowana była znacznym natężeniem chorób zakaźnych. W 1882 r. na przykład miała miejsce epidemia ospy, która spowodowała ponad 10% ogólnej liczby zgonów w tym roku w Warszawie. Zmarło wówczas na ospę 1375 osób, podczas gdy przeciętna w następnym dziesięcioleciu wynosiła 337⁵⁹. Jeśli wyłączymy rok 1882 jako nienormalny, okaże się, że nastąpił spadek umieralności o 11,4 na 1000 mieszkańców.

Znacznie dokładniejszy obraz umieralności, stanowiący podstawę do pełniejszej oceny, daje zestawienie zgonów według wieku. Ponadto pozwala ono stwierdzić, że w Warszawie rozkład współczynników umieralności według płci i wieku był zgodny z omówionymi wyżej ogólnymi prawidłowościami.

Współczynniki w tabeli 32 oznaczają w 1882/1883 r. stosunek zmarłych w okresie od 9 II 1882 r. do 9 II 1883 r. na 1000 miesz-

⁵⁸ E. Szturm de Sztrem, *Elementy demografii...*, 153 - 155; E. Vielrose, *Elementy ruchu naturalnego...*, s. 277.

⁵⁹ „Rocznik Wydziału Statystycznego m. Warszawy za rok 1916”, dane z tab. na s. 100; S. Szulc, *Dawne tablice wymieralności Królestwa Polskiego i miasta Warszawy*, Warszawa 1928, s. 13.

Tabela 32. Umieralność według wieku w Warszawie w latach 1882 i 1897

Grupy wieku	Liczba zgonów na 1000 osób każdej grupy wieku			
	1882/83		1896/98	
	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety
Ogółem	36,5	28,8	24,4	20,2
0 — 5	166,1	144,9	107,5	94,7
5 — 10	11,9	11,8	7,1	6,5
10 — 20	6,1	5,2	3,8	3,3
20 — 30	13,6	8,9	5,9	5,4
30 — 40	15,5	10,9	8,0	6,9
40 — 50	22,5	15,3	16,0	10,2
50 — 60	32,7	22,3	26,7	18,4
60 — 70	56,7	41,3	49,6	39,3
70 — 80	108,9	79,5	93,0	81,3
80 — 100	376,6	293,7	132,0	127,8

Źródło: S. Szulc, *Dawne tablice wymieralności Królestwa Polskiego i miasta Warszawy*, Warszawa 1928, s. 14.

kańców według spisu z 1882 r., w 1896/1898 — stosunek przeciętnej liczby zmarłych w ciągu okresu trzyletniego na 1000 osób cywilnych według spisu 1897 r. Przyjęta została średnia za trzy lata, gdyż 1897 r. był nietypowy, charakteryzowała go wyjątkowo niska umieralność⁶⁰.

Z porównania danych wynika, że w końcu XIX w. nastąpiła w Warszawie znaczna poprawa proporcji umieralności. Za autorem tabeli zwracamy jednakże uwagę, że „różnice w niektórych grupach wieku są podejrzanie wielkie, na przykład w wieku 20 - 40 lat, jeśli chodzi o mężczyzn, i w wieku powyżej 80 lat dla obu płci, co mogłoby wskazywać na jakieś szczególne wady materiału”⁶¹.

Na podkreślenie zasługuje znaczny spadek umieralności dzieci w wieku 0 - 5 lat, wyraźnie większy wśród chłopców. Różnica byłaby nie tak duża, gdyby rok wyjściowy nie był rokiem epidemii ospy, która najobfitsze żniwo zbierała wśród dzieci. Tym niemniej niewątpliwie umieralność małych dzieci zmniejszyła się znacznie, a w ich liczbie przede wszystkim niemowląt. Zachodzi

⁶⁰ S. Szulc, *Dawne tablice wymieralności...*, s. 14.

⁶¹ *Ibidem*, s. 14.

bowiem wyraźna zależność współczynnika zgonów całej ludności od współczynnika zgonu niemowląt⁶², tym wyraźniejsza więc musi być w przypadku dzieci do lat 5.

Dla 1882 r. dysponujemy tablicą wymieralności mieszkańców Warszawy opracowaną przez Adama Danielewicza i opublikowaną w „Ateneum” w 1885 r.⁶³ Według oceny S. Szulca tablica ta „oparta jest na materiale na ogół względnie ścisłym i bądź co bądź, aczkolwiek niezupełnie dokładnie, odzwierciedla realną rzeczywistość”⁶⁴. Oczywiście w związku z przyjęciem do obliczeń liczby zgonów z 1882 r. i tu musiała znaleźć odbicie wzmożona śmiertelność wskutek ospy. Podniósł się ogólny współczynnik zgonów, szczególnie zaś umieralność w pierwszych latach życia. Ale nawet przyjmując powyższe zastrzeżenie, sytuację w Warszawie trzeba ocenić jako bardzo niekorzystną. Weźmy z tablicy parametry często stosowane w porównaniach międzynarodowych: przeciętne trwanie życia i liczbę dożywających starości (rozumianej umownie jako wiek powyżej 60 lat). Wartości przeciętnego trwania życia okazują się bardzo niskie. Dla noworodków płci męskiej 25,4, płci żeńskiej zaś 30,2 lat. Odsetek dożywających starości natomiast wynosił: dla mężczyzn 18,94%, dla kobiet 27,06%.

Według E. Rosseta budzi zastrzeżenia tak duża rozpiętość proporcji dożywających starości mężczyzn i kobiet. Mogła ona, jego zdaniem, wynikać z tego, że porządek wymierania mężczyzn wypadł w tablicy zbyt niekorzystnie w stosunku do rzeczywistości, albo też odwrotnie — dla kobiet zbyt korzystnie. Dane te trzeba więc traktować jako przybliżone⁶⁵.

Jak niskie były liczby dożywających starości w Warszawie w 1882 r., uświadamia porównanie z liczbami dla kilku krajów europejskich. W połowie XIX w. najniższe liczby dotyczyły Rosji europejskiej i wynosiły u mężczyzn 24,9, u kobiet 27,2; dla następnej w kolejności Belgii zaś odpowiednio — 33,6 i 35,4.

⁶² E. Vielrose, *Elementy ruchu naturalnego...*, s. 275.

⁶³ A. Danielewicz, *Tablice śmiertelności mieszkańców m. Warszawy, ułożone na podstawie jednodniowego spisu ludności odbytego w dniu 9 lutego 1882 r.*, „Ateneum” 1885, t. II.

⁶⁴ S. Szulc, *Dawne tablice wymieralności...*, s. 12.

⁶⁵ E. Rosset, *Proces starzenia...*, s. 182 - 183.

W świetle danych z przełomu XIX i XX w., dotyczących znacznie większej liczby krajów Rosja pozostała na niechlubnym pierwszym miejscu; liczby dożywających starości na 100 noworodków kształtowały się na niewiele wyższym poziomie, niż przed kilkudziesięciu laty: u mężczyzn 28,4 u kobiet 30,7. Niemal w tym samym czasie w Danii wynosiły odpowiednio 54,7 i 60,2⁶⁶.

Pod względem poziomu umieralności, podobnie jak i pozostałych elementów ruchu naturalnego, zachodziły dość istotne różnice między ludnością różnych wyznań w Warszawie. Liczba zgonów przypadająca na 1000 mieszkańców w skali rocznej była najniższa u prawosławnych, najwyższa zaś u katolików. Poziom umieralności ludności wyznania mojżeszowego, był wyższy niż prawosławnych, znacznie jednak niższy niż katolików; w końcu XIX w. i przed pierwszą wojną światową różnica wynosiła 6 - 9‰⁶⁷. Jeśli z przyczyn omówionych wyżej uznamy dane dotyczące Żydów za zbyt niskie w stosunku do stanu rzeczywistego, i tak nie będzie ulegało wątpliwości, że umieralność ludności katolickiej była większa.

W przypadku prawosławnych sytuacja nie budzi wątpliwości. Struktura wieku, warunki bytowe związane z profilem zawodowym tej ludności i jej szczególną pozycją w Królestwie itd. warunkowały niską umieralność.

Bardziej skomplikowana jest kwestia dysproporcji współczynników dotyczących katolików i Żydów. Proporcje wieku, jak wiemy, układały się w ten sposób, że wśród Żydów stosunkowo liczniejsze były roczniki wieku, w których umieralność była wysoka. Jednakże w stosunku do 1000 mieszkańców częstość urodzeń u katolików kształtowała się na wyższym poziomie, co z kolei wpływało na spotęgowanie umieralności tej populacji. Według J. Konczyńskiego słabsza umieralność Żydów wynikała przede wszystkim z mniejszej śmiertelności dzieci⁶⁸. Pogląd ten zdają się potwierdzać badania S. Szulca dotyczące umieralności niemowląt⁶⁹. Wprawdzie odnoszą się one do 1927 r. lecz za-

⁶⁶ Ibidem, s. 158, 160.

⁶⁷ Por. przypis 36 do cz. II.

⁶⁸ J. Konczyński, *Ludność Warszawy...*, s. 87.

⁶⁹ S. Szulc, *Umieralność. Zagadnienia demograficzne Polski*, „Statystyka Polski” 1936, seria C, z. 41, s. 88.

pewne w stosunku do okresu przedwojennego nie nastąpiła zasadnicza zmiana proporcji współczynników. Różnica na korzyść ludności wyznania mojżeszowego jest tak znaczna, że trzeba uznać za nieprawdopodobne, aby mogła wynikać tylko z niekompletności statystyki.

Jakie mogły być przyczyny mniejszej umieralności dzieci żydowskich? Trudno będzie wyjaśnić tę sprawę w sposób dostateczny. Zapewne nie wchodziła w rachubę różnica w warunkach egzystencji. Natomiast nie ulega chyba wątpliwości, że jedną z ważniejszych przyczyn stanowił niewielki udział kobiet żydowskich w pracy zawodowej, zwłaszcza zaś w pracy poza domem (por. s. 151 i nast.) i w związku z tym zapewnienie dzieciom opieki matki. Czynnikiem decydującym bardzo niskiego odsetka pracujących kobiet była „tradycja żydowskiego życia rodzinnego, w myśl której kobieta żydowska jest w znacznej mierze wyłączona z życia zawodowego, specjalnie zaś z życia zawodowego związanego z pracą fizyczną”. Jeśli nędza zmusza kobietę do pracy, unika ona wielkich zbiorowisk, podejmuje najchętniej pracę rzemieślniczą⁷⁰. Rozwinięta w dzielnicy żydowskiej w Warszawie drobna wytwórczość rzemieślnicza, rozpowszechniające się chałupnictwo, pozwalały także pracującej kobiecie pozostawać w domu.

Stały spadek umieralności obserwowany w Warszawie w latach 1882 - 1897 był w tym czasie zjawiskiem powszechnym w Europie. W poszczególnych krajach proces ten rozpoczął się w różnym czasie. Według opinii demografów, zapoczątkowany w Szwecji w połowie XVIII w., stał się zjawiskiem na skalę masową w Europie dopiero od połowy XIX stulecia⁷¹. Porównanie poziomu umieralności na ziemiach polskich i w innych krajach, na podstawie różnych współczynników cząstkowych (umieralność niemowląt, przeciętne trwanie życia, liczba dożywających starości) wypada na niekorzyść Polski. Na przełomie XIX i XX w. i jeszcze przed pierwszą wojną światową, ziemie polskie zajmowały jedno

⁷⁰ A. Tartakower, *Zawodowa i społeczna struktura Żydów w Polsce Odrodzonej, Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. II, Warszawa 1934, s. 378, 379; por. też: J. Gliksmán, „Czynni” i „bierni” wśród ludności żydowskiej w Polsce, „Sprawy Narodowościowe” 1929, nr 5.

⁷¹ E. Rosset, *Proces starzenia...*, s. 594 - 596.

z najdalszych miejsc w Europie, aczkolwiek proces spadku umieralności bynajmniej ich nie ominął⁷². W latach 1895 - 1911 najsilniejszy spadek miał miejsce w Galicji (32,0‰ - 24,6‰), w której natężenie zgonów było największe, tak, że przed wojną światową uzyskała ona poziom odpowiadający umieralności w Królestwie w połowie lat 90-tych. W Królestwie nastąpił spadek z 24,9‰ do 21,0‰. Najkorzystniej kształtowała się sytuacja w zaborze pruskim, gdzie częstość zgonów zmniejszyła się z 24,0‰ do 18,3‰⁷³.

Jak wynika z zestawienia danych dla Warszawy i Królestwa w omawianych latach, stopa zgonów w Warszawie była niższa i wykazywała silniejszy spadek. Przyjrzyjmy się teraz Warszawie na tle innych miast, ograniczając się do kilku wybranych. Analogicznie, jak to uczyniono w przypadku urodzeń wzięte zostały pod uwagę Lwów i Poznań, Berlin, Wiedeń i Moskwa oraz Praga i Budapeszt⁷⁴.

We wszystkich ośmiu miastach w latach 1880 - 1909 umieralność spadała; największy spadek nastąpił w Budapeszcie (12,7‰), najmniejszy w Moskwie (6,0‰). Warszawa znalazła się pod tym względem na czwartym miejscu (spadek 11,1‰) za Budapesztem, Pragą i Berlinem. Aby właściwie ocenić wielkość spadku umieralności w poszczególnych miastach, trzeba uwzględnić punkt wyjścia każdego z nich, to jest średni poziom umieralności w pierwszym pięcioleciu badanego okresu. Wynosił on dla Warszawy 31,2‰; dla miast o wyższej umieralności Budapesztu, Lwowa i Moskwy odpowiednio 32,4‰ - 33,3‰ - 33,4‰; dla pozostałych czterech mieścił się w granicach 27,6‰ - 29,6‰. Tak więc Moskwa i Lwów odznaczające się największą umieralnością wykazywały spadek najmniejszy. Również Poznań, który znajdował się na lepszej pozycji wyjściowej wykazywał stosunkowo niewielki spadek umieralności. Jest to o tyle zaskakujące, że Wielkopolskę cechowały na przełomie stuleci i przed pierwszą wojną światową lepsze proporcje umieralności, niż pozostałe ziemie polskie. Od połowy lat 90-tych wielkości współczynników układały

⁷² Ibidem, rozdz. VI, VII, i XVIII.

⁷³ S. Szulc, *Ruch naturalny...*, s. 50.

⁷⁴ Por. przypis. 54 do cz. II.

się w ten sposób, że Warszawę wyprzedziły Berlin, Wiedeń, Budapeszt i Praga (współczynniki niższe), natomiast Poznań, Moskwa i Lwów pozostawały w tyle.

Porównanie powyższe trzeba traktować jako orientacyjne, gdyż współczynnik stanowiący dlań podstawę — liczba zgonów na 1000 osób — nie uwzględnia struktury wieku mieszkańców, która wywiera znaczny wpływ na poziom umieralności.

Wśród demografów i historyków brak zgodności co do oceny podłoża procesu spadku umieralności w XIX i XX w.⁷⁵ Jako czynniki sprawcze wysuwa się poprawę warunków ekonomicznych i społecznych (rzadziej rozwój kulturalny), wielkie odkrycia w dziedzinie medycyny oraz postęp w technice sanitarnej. Jedni badacze przypisują rolę zasadniczą czynnikom ekonomiczno-społecznym, inni biologicznym, jeszcze inni wiążą te dwie grupy jednocześnie. W pełni zasługuje na akceptację stanowisko E. Rosseta, który sądzi, że „jedynie kompleksowa interpretacja uwzględniająca różne strony zagadnienia i różne wpływy — w tej liczbie i kulturalne, którym zazwyczaj poświęca się niewiele uwagi — może dać należyte objaśnienie zmian zachodzących w poziomie umieralności”⁷⁶.

Przyrost naturalny. Przyrost naturalny, czyli różnica między liczbą urodzeń a liczbą zgonów w określonym czasie i na określonym terytorium, jest najczęściej obliczany w skali rocznej. Zarówno liczba absolutna określająca nadwyżkę urodzeń nad zgonami, jak i miara względna — przyrost naturalny na 1000 mieszkańców, nie dają wyobrażenia o strukturze tego przyrostu, to znaczy poziomie rodności i umieralności. Toteż w badaniach demograficznych obok współczynnika przyrostu naturalnego stosuje się inne miary reprodukcji ludności, w których brane są pod uwagę proporcje urodzeń i zgonów⁷⁷. Trzeba bowiem pamiętać o tym, że ten sam poziom przyrostu może być osiągnięty przy bardzo różnym natężeniu rodności i umieralności.

W niniejszym opracowaniu, zważywszy, że urodzenia i zgony zostały omówione wyżej, ograniczamy się do obliczenia współ-

⁷⁵ Poglądy na ten temat referuje E. Rosset, *Proces starzenia...*, s. 506-513.

⁷⁶ Ibidem, s. 512, 513.

⁷⁷ J. Holzer, *Podstawy analizy...*, s. 285 i nn.

czynników przyrostu naturalnego w skali rocznej. Operowanie tymi współczynnikami oraz bezwzględными liczbami przyrostu naturalnego jest jak najbardziej uzasadnione, chodzi bowiem głównie o to, aby uzyskać podstawę do oceny roli tego czynnika w ogólnym wzroście ludności miasta.

Dane liczbowe dotyczące przyrostu naturalnego zawiera tabela 31. Wykres 6 ukazuje przyrost naturalny w dwóch ujęciach: jako wielkości zawarte między krzywą natężenia urodzeń a krzywą natężenia zgonów oraz w postaci krzywej wyznaczonej przez wielkości współczynników przyrostu naturalnego.

Stwierdziliśmy wyżej, że rodność wzrastała do połowy lat 90-tych, następnie zmniejszała się, częstość zgonów zaś przejawiała stałą tendencję spadkową. Tak więc lata 1882 - 1894 były okresem kiedy przyrost naturalny znacznie wzrastał. Jeśli pominiemy 1882 r., jako rok o wyjątkowo wzmószonym natężeniu zgonów, okaże się, że nastąpił wzrost z 8,3‰ (w 1883 r.) do 21,7‰. W latach następnych wskutek silniejszego spadku rodności niż umieralności przyrost naturalny zmniejszał się. Przed pierwszą wojną światową uzyskał poziom niewiele przekraczający wielkości z początku lat 80-tych, przy znacznie niższej częstości urodzeń i zgonów.

W porównaniu z Królestwem Polskim, spadek przyrostu naturalnego w Warszawie był przed wojną światową znacznie większy. W 1895 r. współczynniki kształtowały się na zbliżonym poziomie: Królestwo 19,2‰, Warszawa 18,4‰. W 1911 r. wynosiły odpowiednio: 16,8‰ i 8,0‰, przyrost w Warszawie był więc dwukrotnie niższy ⁷⁸.

Raz jeszcze nawiążemy porównawczo do sytuacji w wybranych miastach w latach 1880 - 1909 ⁷⁹. Największy przyrost naturalny na początku okresu (średni za pięcioletnie 1880 - 1884) miała Praga (11,6‰), najmniejszy — Lwów (-0,3‰), jedyne z omawianej grupy miast z przewagą zgonów nad urodzeniami. Warszawa z przyrostem 6,7‰ znajdowała się na czwartym miejscu. Mniejsza była wówczas rozpiętość między współczynnikami umieralności niż urodzeń. Wypada przypomnieć, że o ile spadek natę-

⁷⁸ Dane dla Królestwa, S. Szulc, *Ruch ludności* . . ., s. 30.

⁷⁹ Por. przypis 54 do cz. II.

zenia zgonów zaznaczył się wszędzie, to zmienność rodności była zróżnicowana. W zależności od ukierunkowania zmian współczynników i nasilenia tendencji wzrostu lub spadku ich wielkości kształtował się przyrost naturalny. Toteż na osiem obserwowanych miast można by wyliczyć pięć wariantów przebiegu zmienności przyrostu naturalnego. Nie wydaje się to jednak celowe. Natomiast mówiąc o efekcie końcowym, to jest poziomie współczynników w ostatnim pięcioleciu 1905 - 1909, zwrócimy uwagę na ciekawsze aspekty zjawiska.

Średnio w latach 1905 - 1909 największy przyrost naturalny miał Poznań (13,9‰), najmniejszy zaś Moskwa (6,8‰). Warszawa znajdowała się na drugim miejscu (11,2‰). Jak wynika z tych danych rozpiętość zmniejszyła się wydatnie. W trzech spośród czterech miast, w których dokonywał się w całym okresie spadek rodności i umieralności (Wiedeń, Berlin, Praga) przyrost naturalny zmniejszył się o 2,0‰ - 3,9‰, co świadczy o stosunkowo intensywniejszym spadku rodności. W czwartym (Budapeszt) było przeciwnie, przyrost naturalny wzrósł, gdyż intensywniej spadała umieralność.

Znaczny wzrost przyrostu naturalnego dla Lwowa (od $-0,3‰$ do 9,4‰) był wynikiem poważnego spadku umieralności. Rodność wzrastała tu początkowo, podobnie jak w Warszawie, w końcu okresu jednak różniła się nieznacznie od poziomu początkowego. Również zmienność przyrostu naturalnego Warszawy i Lwowa była podobna: wzrost — spadek, przy bardzo różniących się wielkościach współczynników.

Średnia roczna liczba urodzeń na 1000 mieszkańców za całe 30-lecie okazuje się najwyższa dla Warszawy, podczas gdy analogicznie obliczona liczba zgonów bliższa była dolnej granicy przedziału wyznaczonego przez wielkości krańcowe. W związku z tym średni roczny przyrost naturalny był w Warszawie najwyższy i wynosił 13,7‰, w następnej zaś kolejności w Pradze — 10,2‰.

Mówiąc o ogólnym wzroście ludności Warszawy (por. s. 26 i nast.), w latach 1882 - 1914, stwierdziliśmy, że złożyły się nań w 52% przyrost naturalny i w 48% przyrost migracyjny. Proporcje tych dwóch składników kształtowały się różnie w różnych latach. Przewaga przyrostu naturalnego przypada na okres, kiedy

osiągnął on poziom najwyższy, tj. do połowy lat 90-tych. W bardzo dynamicznych latach 1895-1900 stanowił niespełna 35% przyrostu całkowitego; były to pierwsze lata tendencji spadkowej. W następnym równie dynamicznym okresie, bezpośrednio poprzedzającym wojnę, udział przyrostu naturalnego wynosił prawie 29%, a więc znów stosunkowo zmalał. Wysokość przyrostu kształtowała się wówczas na poziomie z początku lat 80-tych XIX w.

Konfrontacja zmienności przyrostu naturalnego z ogólną dynamiką wzrostu ludności potwierdza wnioski sformułowane w części I, a także rozszerza je w pewnym stopniu. Można powiedzieć, że przyrost naturalny był czynnikiem oddziałującym równomierne na wzrost ludności miasta. Lata wzmożonej imigracji odznaczają się wyraźnym wzniesieniem krzywej na wykresie dynamiki.

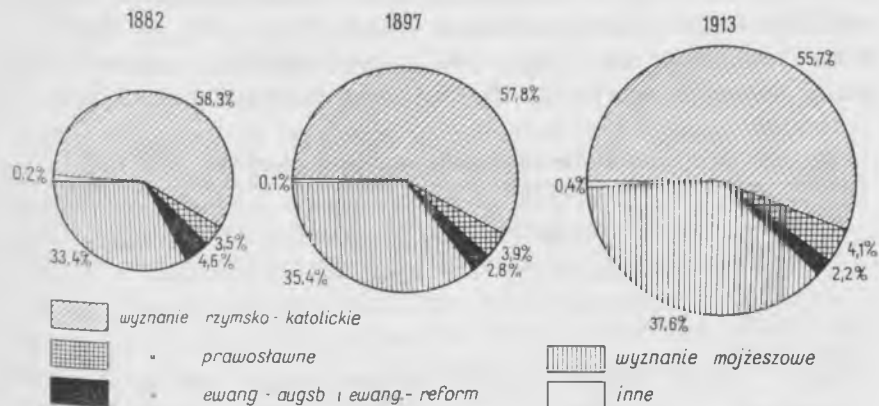
Skład wyznaniowy i wyznaniowo-narodowościowy

Informacje dotyczące składu wyznaniowego ludności Warszawy, dostarczane przez spisy ludności oraz wydawnictwa Magistratu i „Obzory” można uznać za odpowiadające stanowi rzeczywistości. „Podział wyznaniowy miał wielkie praktyczne znaczenie w ówczesnym życiu codziennym, przynależność do różnych wyznań zaznaczano w podstawowych dokumentach osobistych, dlatego też dane spisowe o wyznaniach ludności należą do dokładniejszych” — stwierdził E. Strzelecki⁸⁰. Z wyjątkiem 1882 r. brak danych o liczbie bezwyznaniowców, zaliczanych do grup wyznaniowych, do których formalnie należeli.

Zachodzące zmiany prześledzimy porównując dane za lata 1882, 1897 i 1913. Dla 1897 r. przyjęto liczby podane przez Magistrat, oparte na spisie powszechnym, lecz z pominięciem wojska skoszarowanego; uzyskujemy dzięki temu populacje w pełni porównywalne w trzech przekrojach. Skład wyznaniowy w końcu badanego okresu dotyczy 1913 r. (stan na 1 I), a nie 1914 r., dla którego brak danych według wyznań i cyrkulów, co utrudniłoby charakterystykę dzielnic miasta z punktu widzenia oma-

⁸⁰ E. Strzelecki, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. (w świetle liczb)*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, 1961, s. 212.

wianej cechy. Informacje pochodzące z bieżącej rejestracji ludności nie mają tej wartości co dane spisów, można je jednak uznać za dość dokładne. Liczby podane przez Magistrat i „Obzory” są całkowicie zgodne.

Wykres 7. Ludność Warszawy według wyznań w latach 1882, 1897 i 1913

Wszystkie źródła uwzględniają, jako podstawowe wyznania rzymsko-katolickie, prawosławne, ewangelicko-augsburskie i ewangelicko-reformowane oraz mojżeszowe. W rejestracji bieżącej jednakże ewangelików dopiero w XX w. zaczęto dzielić na dwie wymienione grupy, poprzednio zaś występują łącznie jako protestanci. Ponadto nie jest całkowicie jasne czy nie wliczano do nich także członków sekt protestanckich, wobec jednak ich znikomej liczebności jest to sprawa bez istotnego znaczenia.

W latach 1882 - 1913 udział ludności katolickiej wśród mieszkańców Warszawy, mimo absolutnego wzrostu, stosunkowo zmniejszył się z 58,3% do 55,7%. Szybciej rosła liczebność grupy wyznania mojżeszowego, najszybciej — prawosławnych. Ludność obu tych wyznań wykazywała więc i absolutny i względny przyrost. Liczebność ewangelików zmniejszyła się nieco w latach 1882 - 1897, następnie wzrosła do poziomu niewiele przekraczającego w 1913 r. stan z 1882 r. Grupa ta, względnie malejąca liczniejsza początkowo od prawosławnych, straciła przewagę liczebną już w okresie między spisami.

Wyznania mieszczące się w tabeli 33 w grupie „inne” podane zostały w aneksie 6. Źródła wyliczają tu: greko-katolików, ormian-katolików i ormian obrządku gregoriańskiego, mariawitów (w 1913 r.), staroobrzędowców, sekty protestanckie oraz karaimów i mahometan. Łącznie mieszkańcy tych wyznań stanowili zaledwie 0,2⁰/₀ - 0,1⁰/₀ ogółu ludności w latach 1882 i 1897. W 1913 r., kiedy liczebność ich nieznacznie wzrosła (0,4⁰/₀), najliczniejsze grupy stanowili mariawici (0,16⁰/₀) oraz mahometanie (0,1⁰/₀).

Tabela 33. Ludność Warszawy według wyznań w latach 1882, 1897 i 1913

Wyznanie	Rok					
	1882		1897**		1913	
	liczba ludności	%	liczba ludności	%	liczba ludności	%
Rzymsko-katolickie	223 127	58,3	347 489	57,8	471 129	55,7
Prawosławne	13 640	3,5	23 547	3,9	34 529	4,1
Ewangelickie*	17 643	4,6	16 704	2,8	18 420	2,2
Mojżeszowe	127 917	33,4	212 893	35,4	317 817	37,6
Inne	637	0,2	775	0,1	3 235	0,4
Ogółem	382 964	100,0	601 408	100,0	845 130	100,0

* Ewangelicko-augsburskie i ewangelicko-reformowane; w 1897 r. prawdopodobnie także sekty protestanckie, łącznie (wg spisu) 142 osoby

** Ludność według spisu powszechnego, bez wojska skoszarowanego

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 1, tab. 11; dla 1897 r. — *Ruch ludności miasta Warszawy za okres ... (1882 - 1901)...*; dla 1913 r. — *Ludność miasta Warszawy w roku 1913...*

Na uwagę zasługuje rozmieszczenie mieszkańców niektórych wyznań na obszarze miasta. Ludność żydowska (rozumiana jako ludność wyznania mojżeszowego) przejawiała wyraźną tendencję do skupiania się⁸¹. W Warszawie lewobrzeżnej koncentrowała się w północno-zachodnim rejonie miasta, głównie na Muranowie. W części tej dzielnicy wyodrębnionej jako cyrkuł IV stanowiła w latach 1882 - 1897 - 1913 odpowiednio 87,5 - 88,5 - 93,3⁰/₀ ogółu mieszkańców cyrkułu. Odsetek ludności żydowskiej wzrastał tak-

⁸¹ Genezę skupiania się ludności żydowskiej w Warszawie w ciągu pierwszej poł. XIX w. omawia A. Szczypiorski [w:] *Warszawa, jej gospodarka i ludność w latach 1832 - 1862*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1966, s. 202 i nast.

że znacznie w południowo-zachodniej części Muranowa (cyrkuł V/VI, następnie III i V), gdzie wynosił w wymienionych latach 44,4⁰/₀ - 52,9⁰/₀ - 62,8⁰/₀ ogółu mieszkańców. Przewaga Żydów nie była więc tak znaczna jak w cyrkułach IV, lecz właśnie ta część miasta przede wszystkim wchłaniała przyrost ludności żydowskiej. W latach przekrojowych mieszkało tu 23,2 - 28,4 - 31,2⁰/₀ ogółu Żydów warszawskich, podczas gdy analogiczny odsetek w cyrkułach IV zmniejszał się i wynosił: 21,7 - 20,3 - 16,1⁰/₀.

Obserwując skład wyznaniowy mieszkańców dzielnic leżących na południe od Muranowa, stwierdza się wysoki jeszcze odsetek ludności żydowskiej, lecz o tendencji malejącej. W cyrkułach VII sąsiadującym z Muranowem Żydzi stanowili w 1882 r. 38,8⁰/₀, w 1913 r. 35,8⁰/₀ mieszkańców; skupiało się tu odpowiednio 12,0 i 9,4⁰/₀ Żydów warszawskich. W południowo-zachodniej części miasta odsetek ludności żydowskiej spadł z 33,3⁰/₀ w 1882 r. na 30,9⁰/₀ w 1913 r.; odsetek ogółu Żydów zmniejszył się z 19,0⁰/₀ do 18,2⁰/₀.

Analiza przytoczonych liczb potwierdza spostrzeżenia S. Bystronia⁸², który stwierdza znaczne przesuwanie się ludności żydowskiej ku centrum z końcem XIX w. W latach 80-tych stopniowo zajęła ona Nalewki, Gęsią, Franciszkańską i Świętojerską, a więc głównie jeszcze ulice w cyrkułach IV, lecz wkraczała także na obszar sąsiadujący ze Starym i Nowym Miastem. Następnie zasiedlała stopniowo Pawią, Karmelicką, częściowo Nowolipie i Nowolipki, Leszno, Żabią aż do Grzybowa i wreszcie Twardą, Grzybowską, Pańską i Śliską, powodując analizowany wyżej wzrost procentowy Żydów przede wszystkim w południowo-zachodniej części Muranowa a także w zachodniej dzielnicy przemysłowej.

W Warszawie lewobrzeżnej, poza Muranowem, udział ludności żydowskiej wzrastał tylko na Starym i Nowym Mieście z 21,0⁰/₀ do 32,3⁰/₀. Stanowiła ona ponad 12⁰/₀ ogółu Żydów warszawskich.

Znaczne skupienie ludności żydowskiej ukształtowało się także na Pradze, i to przede wszystkim w jej części należącej administracyjnie do miasta przed inkorporacją 1889 r., w 1882 r. bowiem Żydzi stanowili w ówczesnym cyrkułach XII 44,9⁰/₀ miesz-

⁸² S. Bystron, *Warszawa*, Warszawa (1949), s. 238.

kańców, w 1913 zaś 28,0%. Włączone do miasta przedmieścia praskie miały więc niewątpliwie stosunkowo znacznie mniej liczną ludność żydowską. W latach 1882 - 1913 stwierdza się na Pradze stały wzrost Żydów w liczbach bezwzględnych, jak również wzrost odsetka ogółu Żydów warszawskich (5,7⁰/₀ - 7,3⁰/₀ - 8,0⁰/₀).

Ludność prawosławna skupiała się głównie w centrum miasta oraz w tych jego częściach, w których mieściły się obiekty wojskowe, a więc w rejonie cytadeli, na południe od Al. Jerozolimskich oraz na Pradze.

Szybkie tempo wzrostu ludności prawosławnej w Warszawie nie wymaga właściwie wyjaśnień. Było ono niewątpliwie związane przede wszystkim z rozwojem rosyjskiej administracji oraz realizacją polityki rusyfikacji. Proces skupiania się Żydów w Warszawie, związany ściśle z ruchami migracyjnymi tej ludności zasługuje na nieco więcej uwagi.

Królestwo Polskie było jedyną dzielnicą, w której w ciągu XIX w. trwał nieprzerwany wzrost odsetka Żydów, dokonujący się wskutek wysokiego przyrostu naturalnego i migracji z sąsiednich dzielnic⁸³. W końcu XIX i na początku XX w. miała miejsce znaczna migracja z Rosji i Litwy. W latach 1893 - 1909 przybyło do Królestwa około 100 tys. Żydów ze wschodu, w wyniku czego ich odsetek podniósł się z 13,9⁰/₀ do 14,6⁰/₀⁸⁴. Stwierdzony przez Wasiutyńskiego kierunek migracji Żydów wschód-zachód oznacza nie tylko napływ spoza granicy Królestwa, lecz przesuwanie się z guberni północno-wschodnich ku południowo-zachodnim wyżej uprzemysłowionym i zurbanizowanym. Wśród Żydów przeważała ludność handlowo-rzemieślnicza, toteż skupiała się ona w miastach. Ciekawe spostrzeżenie uczynił W. Wakar, zauważył mianowicie, że wszędzie gdzie źródła urzędowe stwierdzają znaczniejszy odsetek ludności żydowskiej wiejskiej, istnieją skupienia o charakterze miejskim, formalnie zaliczane do wsi⁸⁵. Wskazany kierunek migracji oznaczał więc dążenie do osiedlania

⁸³ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 8.

⁸⁴ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911 (odb. z „*Ekonomisty*”), s. 7 - 23.

⁸⁵ W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. II, Kielce — Warszawa 1917, s. 58.

się w aktualnie rozwijających się ośrodkach przemysłowo-handlowych Królestwa. Ośrodkami, które przyciągały najsilniej była właśnie Warszawa oraz Łódź. Oba te miasta skupiały przed pierwszą wojną światową (1909 r.) 21,2% ogółu ludności żydowskiej Królestwa ⁸⁶.

O ile informacje spisów (pomijając sprawę wojska w 1897 r.) i bieżącej rejestracji stanu ludności dotyczące wyznań można uważać za ścisłe, to dane dotyczące podziału narodowościowego w obu spisach powszechnych są i niejednolite i budzące wiele zastrzeżeń. W 1882 r. pytano o narodowość, w 1897 r. o język ojczysty. Uzyskane informacje zestawia tabela 34.

Tabela 34. Ludność Warszawy według danych o narodowości i języku ojczystym w latach 1882 i 1897

Narodowość — język ojczysty	1882	1897
	narodowość w odsetkach ogółu ludności	język ojczysty w odsetkach ogółu ludności
Polska (i)	90,7	61,3
Rosyjska (i)	4,0	8,1
Niemiecka (i)	2,0	1,6
Żydowska (i)	2,6	28,3
Inne	0,7	0,7

Źródło: E. Strzelecki, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. (w świetle liczb)*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, 1961, s. 211.

Porównanie danych o narodowości i wyznaniach w 1882 r. pozwala sądzić, że względnie poprawne są odsetki Rosjan i Niemców. Nieco wyższy odsetek Rosjan niż prawosławnych jest zupełnie prawdopodobny. Odsetek Niemców zaś był niewątpliwie niższy niż ewangelików. Według współczesnej opinii „zarówno ogół Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, jak i zbor warszawski tego wyznania składa się wyłącznie z ludności polskiej, a przy najmniej dokładnie językiem polskim władającej” ⁸⁷. Krótka in-

⁸⁶ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Królestwie Polskim...*, s. 31.

⁸⁷ K. T., *Wiadomości o wyznaniu i Zborze Ewangelicko-Reformowanym w Warszawie za ubiegłe 25-lecie*, [w:] *Księga jubileuszowa „Kuriera Porannego”* wydana z powodu 25-lecia pisma, Warszawa 1903, s. 216.

formacja z tego samego źródła na temat Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie, nie wnosi niestety nic na interesujący nas temat, a ta grupa ewangelików zdecydowanie przeważała liczebnie. Według M. Cygańskiego jednak „Niemcy zamieszkali w Warszawie spolonizowali się niemal zupełnie w ciągu XIX w.”⁸⁸, w 1882 r. proces polonizacji był już zapewne znacznie posunięty.

Natomiast odsetki Polaków i mieszkańców narodowości żydowskiej są nie do przyjęcia. Jest zupełnie nieprawdopodobne, aby wśród ludności wyznania mojżeszowego stanowiącej 33,4% ogółu mieszkańców tak znikoma liczba miała świadomość odrębności narodowej. Wprawdzie E. Strzelecki tłumaczy to zjawisko istnieniem w owym czasie silnych prądów asymilatorskich wśród ludności żydowskiej i nierozbudzeniem świadomości narodowej, nie wydaje się to jednak uzasadniać dostatecznie tak znacznej dysproporcji. Bardzo prawdopodobne wydaje się przypuszczenie tegoż badacza, że część osób podawała się za Polaków z tytułu urodzenia i zamieszkania w Królestwie Polskim⁸⁹. Odsetek Polaków należałoby więc obniżyć, mieszkańców narodowości żydowskiej zaś podnieść.

Dla 1897 r., dysponujemy proporcjami ustalonymi według innego kryterium, co ogranicza możliwość porównywania. Analiza spisu z 1897 r. przemawia za zdyskwalifikowaniem danych o języku (por. aneks 1) tendencyjnie zniekształconych. Próby szczegółowej konfrontacji cech język — wyznanie, polegające na obliczeniu składu wyznaniowego grup językowych i odwrotnie, dają w rezultacie wnioski bardzo wątpliwe. Rezygnując w tej sytuacji z udokumentowanej statystycznie analizy ewolucji składu narodowościowego, odwołujemy się do trafnej charakterystyki E. Strzeleckiego: „w pierwszych latach dwudziestego wieku zaznaczyły się w Warszawie trzy dość wyraźnie odcinające się od siebie grupy wyznaniowo-narodowościowe, tworzące w przeważającej swej masie dość odrębne i mało przenikające się wzajemnie środowi-

⁸⁸ M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1918 - 1939*, Łódź 1962, s. 11, 12; por. też: L. Wasilewski, *Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu*, Warszawa — Kraków 1929, s. 69.

⁸⁹ E. Strzelecki, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. . .*, s. 212.

ska: grupa katolicko-polska, grupa wyznania mojżeszowego — żydowska i grupa prawosławno-rosyjska. Ewangelicy nie tworzyli odrębnej zamkniętej grupy i w większości współżyli z grupą katolicko-polską”⁹⁰.

Ludność Warszawy w końcu XIX i na początku XX stulecia pod względem struktury demograficznej była typową społecznością wielkomiejską. Przejawiało się to, jeśli chodzi o cechy podstawowe — płeć i wiek, w bardzo widocznym wpływie ruchu migracyjnego na proporcje mieszkańców według tych cech. Mianowicie: większa niż przeciętnie dla Królestwa Polskiego przewaga liczebna kobiet oraz, przy progresywnym w zasadzie typie struktury wieku, intensywnie rozbudowane roczniki wieku produkcyjnego. Proporcje płci, wieku i stanu cywilnego kształtowały się zgodnie z ogólnymi prawidłowościami.

Obserwuje się znaczne różnice w strukturze demograficznej poszczególnych grup wyznaniowych. Szczególne znaczenie ze względu na liczebność miała ludność wyznania mojżeszowego, której struktura najbardziej odbiegała od charakteryzującej ogół mieszkańców, zwłaszcza ludność katolicką. Mniejsza była przewaga liczebna kobiet w tej grupie, w strukturze wieku zaś, typowo progresywnej, nie dostrzega się wpływu migracji, znamiennego dla wielkich miast. Różnice te wynikały z odmiennego przebiegu elementów ruchu naturalnego, który w znacznym stopniu wynika ze struktury demograficznej, ale i kształtuje ją, oraz innego charakteru migracji; ludność żydowska przybywała do Warszawy z całymi rodzinami (można to określić, jako przesiedlanie się), podczas gdy wśród ludności innych wyznań przeważały zdecydowanie roczniki wieku produkcyjnego.

Zmienność struktury demograficznej i ruchu naturalnego miała kierunek zgodny z ogólnymi przemianami demograficznymi obserwowanymi co najmniej w skali europejskiej. Przebieg tej zmienności w Warszawie i na ziemiach polskich, zwłaszcza zaś

⁹⁰ Ibidem, s. 213.

w Królestwie, był zbliżony. Różnice dotyczące głównie tempa i intensywności procesów były przede wszystkim wynikiem przodowania środowiska wielkomiejskiego w tym zakresie.

Jeśli chodzi o proporcje wieku, to do połowy lat 90-tych następował względny spadek liczebności mieszkańców w wieku produkcyjnym i wzrost odsetków dzieci i starców. Znaczny w tym okresie wzrost rodności przy równoczesnym spadku umieralności dawały wysoki i rosnący przyrost naturalny; wpływ ruchu naturalnego na strukturę wieku dominował nad wpływem migracji. Od przełomu stuleci wraz ze spadkiem rodności szybszym niż postępujący ciągle spadek umieralności, zaczął spadać przyrost naturalny. Na ten okres przypada nasilenie migracji, zwłaszcza w drugiej połowie lat 90-tych i w ostatnich latach przed wojną światową. Konsekwencją musiał być względny wzrost mieszkańców w wieku produkcyjnym, a więc tendencja przeciwna do obserwowanej poprzednio.

Charakterystyczny dla omawianego okresu spadek częstości małżeństw (mniejszy niż urodzeń i zgonów) silniej występował w miastach, jest też wyraźniej widoczny w Warszawie niż w Królestwie. Tendencji tej towarzyszyło podniesienie się wieku osób wstępujących w związki małżeńskie.

Również spadek rodności był w Warszawie silniejszy niż w Królestwie i rozpoczął się nieco wcześniej. Szybciej też postępował spadek umieralności. Początek badanego okresu cechowała umieralność bardzo wysoka. Znaczny postęp, który się dokonał w tym zakresie zawdzięczała Warszawa przede wszystkim poprawie warunków sanitarnych i walce z chorobami zakaźnymi. Na spadek umieralności oddziaływał też spadek stopy urodzeń i zmniejszanie się odsetka dzieci. Jak wiadomo bowiem umieralność w pierwszym roku życia jest stosunkowo wysoka.

W rozwoju ludnościowym Warszawy wysoki przyrost naturalny był czynnikiem oddziałującym dość równomiernie. Okresy bardziej dynamicznego wzrostu wiązały się ze wzmożoną imigracją.

Istotne znaczenie dla życia miasta miał skład wyznaniowy i wyznaniowo-narodowościowy ludności ze względu na odrębność struktury demograficznej poszczególnych grup, a przede wszystkim ich specyfikę zawodowo-społeczną.

W omawianych latach stosunkowo wzrastała liczebność prawosławnych oraz mieszkańców wyznania mojżeszowego, którzy stanowili ponad jedną trzecią ogółu ludności Warszawy. Obserwuje się w tym czasie w skali Królestwa Polskiego skupianie się ludności żydowskiej na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych, głównie zaś w miastach. Największe skupiska powstały w Warszawie i w Łodzi.

Struktura zawodowa ludności i jej przemiany to zagadnienia ludnościowe najsilniej związane z dziejami gospodarczymi. Statystyka zawodowa stanowi jeden z istotnych mierników rozwoju gospodarczego, jest też punktem wyjścia do badań nad strukturą społeczną¹. Klasyfikacja może być przeprowadzana z dwóch punktów widzenia — zawodu obiektywnego i zawodu subiektywnego². Według pierwszej zasady „Wszyscy pracujący w określonym miejscu pracy — przedsiębiorstwie (zakładzie) lub instytucji, bez względu na ich specjalność, zgrupowani są w tej gałęzi zawodu obiektywnego, do której zalicza się samo przedsiębiorstwo lub instytucja”³. Struktura zawodowa oparta na kryterium zawodu obiektywnego jest więc rozpatrywana, jako struktura zatrudnienia według działów gospodarki. Kryterium to stanowi podstawę w opracowaniach spisów powszechnych.

Uchwycenie struktury ludności według zawodu subiektywnego tj. osobistych czynności zarobkowych każdej jednostki jest znacznie trudniejsze ze względu na niepełność materiału statystycznego do tego zagadnienia, spowodowaną wieloma czynnikami⁴.

¹ E. Szturm de Sztrem, *Elementy demografii...*, s. 80; W. Kula, *Problemy i metody...*, s. 484 - 485; por. też: S. Dziecielska-Machnikowska, *Socjologiczna problematyka zawodu*, „Kultura i Społeczeństwo” 1964, t. VIII, nr 2, s. 157; J. Szczepański, *Czynniki kształtujące zawód i strukturę zawodową*, [w:] *Socjologia zawodów*, pod red. A. Sarapaty, Warszawa 1965.

² E. Szturm de Sztrem, *Elementy demografii...*, s. 82 - 84; *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku*, m. st. Warszawa, „Statystyka Polski”, t. XIV, s. VI - VII; por. też: S. Kowalewska, *Definicje i klasyfikacje zawodów*, [w:] *Socjologia zawodów...*, s. 52 i nn.

³ E. Szturm de Sztrem, *Elementy demografii...*, s. 82.

⁴ *Ibidem*, s. 84.

Dla badań nad strukturą społeczną podział według tego kryterium ma znaczenie podstawowe.

W wydawnictwach spisowych z 1882 r. i 1897 r. zestawiono dane o zawodach w zasadzie według kryterium zawodu obiektywnego, jednakże nie w pełni konsekwentnie. Wydzielone zostały na przykład takie grupy, jak oficjaliści prywatni czy wyrobnicy — co do których brak podstaw do włączenia w ramy działów zajęć. W niniejszym opracowaniu zawód obiektywny przyjęto za główne kryterium grupowania.

Dla potrzeb badawczych konieczne jest przełożenie kategorii spisowych na kategorie analityczne, co przysparza sporo trudności, gdyż spis z 1882 r. wykazuje 38 grup zajęć (ogółem 199 pozycji), spis z 1897 r. — 65 grup, z których każda składa się z kilku do dwudziestu kilku pozycji. Założeniem zastosowanego grupowania było uzyskanie kategorii porównywalnych z występującymi w okresie późniejszym, zwłaszcza w dwudziestoleciu międzywojennym. Równocześnie chodziło o to, aby nie zatracić specyfiki okresu historycznego. Cel pierwszy przyjęto, jako nadrzędny przy wyodrębnianiu działów zajęć i klasyfikowaniu do nich poszczególnych kategorii spisowych. Operowanie całymimi działami kryje w sobie jednak niebezpieczeństwo utraty z pola widzenia ich treści wewnętrznych, zmieniających się historycznie, a ukrytych pod niezmiennymi w czasie nazwami. Wprowadzenie podziałów na rodzaje zajęć umożliwi śledzenie zmian w poszczególnych kategoriach zawodowych, w pewnym zakresie także charakterystykę ich treści społecznej.

Pragnąc uzyskać porównywalność z wynikami spisów międzywojennych, zmierzano do przeprowadzenia grupowania możliwie najbardziej zbliżonego do zastosowanego przez A. Pańskiego w opracowaniu spisu z 1921 r. dla Warszawy⁵. Wydawnictwo to zawiera zestawienia porównawcze z danymi z lat 1822-1897, takie jednak, które nie wymagały bardziej wnikliwej analizy spisów dziewiętnastowiecznych; grupowania według zawodów nie można jak się zdaje w pełni zaakceptować. Toteż wykorzystując wyniki badań A. Pańskiego, zwłaszcza dla uchwycenia tendencji

⁵ *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. . . .*, cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, Prace Wydziału Statystycznego Magistratu m. st. Warszawy, nr 3, Warszawa 1928.

zmian w składzie zawodowym w latach 1897 - 1914, trzeba dokładnie zdawać sobie sprawę z rozbieżności w klasyfikacji. Przy poniższym omówieniu grupowania i charakterystyce poszczególnych działów, wskazano tylko na ważniejsze różnice.

Opierając się na kryterium zawodu obiektywnego wyodrębniono następujące działy:

- I. Rolnictwo (z ogrodnictwem, leśnictwem, rybołówstwem, hodowlą).
- II. Przemysł i rzemiosło.
- III. Handel, banki, ubezpieczenia.
- IV. Komunikacja i transport (z łącznością).
- V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody.
- VI. Służba domowa i usługi osobiste.
- VII. Nie wykonujący zawodu.
 - VIIa. Rentierzy — kapitaliści.
 - VIIb. Emeryci.
 - VIIc. Nie wykonujący pracy zarobkowej.
- VIII. Zajęcia bliżej nieokreślone i niewiadome:
 - a) wyrobnicy
 - b) zajęcia bliżej nieokreślone
 - c) zajęcia niewiadome.

Aneks 3 podaje jakie pozycje spisów wchodzi do poszczególnych działów, według wydzielonych w nich rodzajów zajęć.

Należy zaznaczyć, że większość kategorii wyodrębnionych w spisach według zawodu subiektywnego można było włączyć do określonego działu (np. oficjalistów prywatnych i wolne zawody, do dz. V). Poza działami zawodowymi pozostała liczna grupa wyrobników, co do której brak podstaw dla przeprowadzenia podziału między poszczególne działy gospodarki. Toteż z punktu widzenia głównego kryterium klasyfikacji jest to grupa bliżej nieokreślona. Wyrobnicy zostali więc umieszczeni w dziale VIII i wyodrębnieni jako podgrupa.

Dział I nie powinien budzić wątpliwości, miał on zresztą w Warszawie niewielkie znaczenie.

Dział II łączy przemysł i rzemiosło, gdyż spisy nie pozwalają na rozdzielne ich traktowanie (podobnie spisy międzywojenne). Dane grupowe są według rodzajów wytwórczości, co umożliwia przeprowadzenie podziału gałęziowego. Jak wynika z dodatko-

wych tabel dotyczących tylko przemysłu, rzemiosła i handlu w 1882 r. wliczeni tu zostali właściciele fabryk i zakładów, urzędnicy, komisanci itp. W 1897 r. natomiast „administracja w handlowych i przemysłowych przedsiębiorstwach” stanowi jedną pozycję (grupa 13 poz. 1), toteż administracja przemysłowa i handlowa włączona została do działu V grupy 2. „Administracja prywatna”. W stosunku do ogółu zatrudnionych (czynnych zawodowo) w dziale II administracja stanowiła około 1,5%, istniejąca rozbieżność nie ma więc większego wpływu na obraz zmian tego działu. Inaczej ma się rzecz jeśli chodzi o odrębnie traktowaną grupę urzędników i oficjalistów prywatnych.

Opracowanie A. Pańskiego podaje dla przemysłu i rzemiosła w 1882 r. liczby wyższe, gdyż usługi osobiste (pralnie, magle, fryzjerzy) uwzględnione zostały w tym dziale, w niniejszej pracy zaś w dziale VI.

Dział III dzieli się na: 1. Handel towarowy; 2. Hotele, wynajem mieszkań, jadalnie; 3. Przedsiębiorstwa kredytowe; 4. Ubezpieczenia; 5. Pośrednictwo różnych rodzajów. Uwagi o administracji prywatnej dotyczące działu II, odnoszą się także do działu handlu.

A. Pański w zestawieniach dla 1897 r. i 1921 r. wlicza do grupy 2 działu III szwajcarów, dozorców, nocnych stróży itp. Kategoria ta w 1882 r. nie daje się wyodrębnić i w niniejszym opracowaniu w obu latach spisowych zaliczona została do służby domowej.

Dział IV dzieli się na: 1. Poczta, telegraf, telefon; 2. Koleje, tramwaje, w tym koleje; 3. Inne rodzaje komunikacji i transportu; 4. Prace pomocnicze przy komunikacji i transporcie. Z danych 1882 r. nie wynika jasno czy administracja kolejowa została zaliczona do grupy „koleje”, czy umieszczona wśród oficjalistów prywatnych. W 1897 r. „pracownicy zarządów towarzystw kolejowych” zostali wydzieleni. Zaliczono ich, tak jak administrację przemysłową i handlową do grupy 2 działu V.

Dział V dzieli się na: 1. Administracja państwowa, samorządowa, sądownictwo, adwokatura; 2. Administracja prywatna; 3. Instytucje społeczne (głównie dobroczynne); 4. Kościół; 5. Służba zdrowia; 6. Szkolnictwo i wychowanie; 7. Nauka, literatura, sztuka, teatr, muzyka, widowiska, sport; 8. Inne (kreślarze, kos-

piści itp.) Pewne wątpliwości budzi porównywalność grupy 2 z przyczyn omówionych wyżej. Wydaje się jednak w pełni uzasadnione włączenie jej do działu V wobec niemożliwości przeprowadzenia konsekwentnego podziału między poszczególne działy według kryterium zawodu obiektywnego. W opracowaniu A. Pańskiego natomiast w zestawieniach dla 1882 r. i 1897 r. administracja prywatna włączona została do kategorii osób „bez bliższego określenia zawodu”, w 1921 r. zaś personel biurowy włączono do odpowiednich działów. Wynika to zapewne z odmiennego określenia działu V — „Służba publiczna i wolne zawody”.

Na dział VI składa się: 1. służba domowa i 2. usługi osobiste. Kategoria „służby domowej” wymaga pewnego wyjaśnienia. W 1882 r. występuje tylko jedna pozycja zatytułowana „prisluga” — „usługi osobiste”. W 1897 r. w kilku pozycjach uwzględnia się kucharki, pokojówki itp.; szwajcarów, dozorców itp.; służbę w instytucjach i zakładach prywatnych (kategoria niejasna); lektorki, bony itp. Przegląd wszystkich kategorii zawodów w obu spisach skłania do twierdzenia, że „prisludze” w 1882 r. odpowiadają wszystkie wyżej wymienione zajęcia w 1897 r. Wątpliwość może zachodzić tylko co do służby w instytucjach i zakładach prywatnych, kategorii nielicznej w stosunku do ogółu służby.

Zajęcia zgrupowane jako „usługi osobiste”, tj. fryzjerzy, pralnie, magle itp. w spisie z 1882 r. wymienione były wśród zajęć rzemieślniczych.

A. Pański dla 1882 r. podaje w tym dziale tylko służbę domową, w 1897 r. uwzględnia usługi osobiste (nie całkowicie pokrywające się z wyodrębnionymi w niniejszej pracy), pomija natomiast szwajcarów, dozorców itp., zaliczając ich do działu handlu; dla 1921 r. sklasyfikowano dział VI, tak jak dla 1897 r. W opracowaniu A. Pańskiego więc dział VI w latach 1882 - 1897 jest nieporównywalny.

Dział VII — „Nie wykonujący zawodu” stanowi całość wyłącznie z punktu widzenia formalnego. Pod względem charakteru społecznego zaliczone tu kategorie są tak zasadniczo różne, że sumowanie ich uznano za nieuzasadnione. Odrębność ich podkreślono dodatkowo przez sposób numerowania (VIIa., VIIb., VIIc.).

VII a. Rentierzy — kapitaliści. W 1882 r. do tej grupy zostali zaliczeni właściciele ziemscy, właściciele domów oraz kategoria

określona w spisie jako „kapitaliści”, ci ostatni to zapewne osoby utrzymujące się z procentów od kapitałów, gdyż właściciele zakładów przemysłowych i handlowych uwzględniono w poszczególnych rodzajach zajęć. W 1897 r. zaś znaleźli się w tej grupie „utrzymujący się z dochodów z kapitału i nieruchomości” oraz „utrzymujący się ze środków otrzymywanych od rodziców i krewnych”. Ta druga kategoria jest niejasna. Wbrew określeniu jej w spisie, które sugeruje, iż chodzi o osoby biernie zawodowo, występują w tej grupie i czynni i bierni. Grupa VII a. nie jest więc w pełni porównywalna w latach 1882 - 1897, natomiast za kategorie porównywalne można uznać całą grupę VII a. w 1882 r. i „utrzymujących się z dochodów z kapitału i nieruchomości” w 1897 r.

VII b. Emeryci określani są w obu spisach jednoznacznie.

Grupa VII c. dzieli się na: 1. Wychowankowie zakładów naukowych, stypendyści itp.; 2. Utrzymujący się z dobroczynności pu' licznej; 3. Przebywający w szpitalach; 4. Więźniowie; 5. Prostytcja; 6. Żebracy. Jest to więc grupa bardzo złożona. Pewne wątpliwości budzi tu podgrupa 1, podobnie jak część rentierów — kapitalistów w 1897 r. Zaliczeni są do niej w 1882 r. „uczący się nie przy rodzinie” (?), w 1897 r. zaś wychowankowie zamkniętych zakładów naukowych, pensjonariusze domów wychowawczych, stypendyści różnych instytucji i osób prywatnych — w obu latach spisowych zarówno czynni, jak i bierni zawodowo. Analogiczne wątpliwości wyraża A. Pański w stosunku do danych spisu 1921 r.⁶

W opracowaniu A. Pańskiego do działu odpowiadającego naszemu działowi VII weszli także bezrobotni.

Dział VIII wyodrębniony został, tak jak dział VII, na podstawie kryteriów formalnych. Najliczniejszą jego część stanowili wyrobnicy, którzy zasługują na szczególną uwagę jako kategoria społeczna. Na tym miejscu warto zaznaczyć, nie wnikając w zmienność historyczną tego terminu (omówioną bliżej w cz. III, s. 207 i nast.), że określano nim najczęściej najemnych robotników dniówkowych, nieposiadających określonych kwalifikacji. Posługujemy się terminem „wyrobnicy”, występującym w ówczesnych źródłach, z pełną świadomością iż chodzi tu o katego-

⁶ Ibidem, s. 62 - 63.

rię przekształcającą się właśnie w badanym okresie z wyrobników epoki wczesnokapitalistycznej w robotników niewykwalifikowanych w nowoczesnym znaczeniu.

A. Pański zalicza do analogicznego działu (grupa „inni bez bliższego określenia zawodu”) urzędników i oficjalistów prywatnych, którzy u nas znajdują się w dziale V.

W obu spisach służących za podstawę opracowania składu zawodowego nie występują w ogóle bezrobotni. Najbardziej prawdopodobne jest, że częściowo znaleźli się oni wśród wyrobników (ze względu na charakter zawodowo-społeczny tej grupy), częściowo zaś wśród osób niewiadomego zajęcia (VIII grupa c). Wskazywałoby na to zestawienie absolutnej liczebności i odsetków tej podgrupy, która stanowiła w 1882 r. 1,8‰ ogółu mieszkańców, w 1897 r. zaś tylko 0,5‰. A przecież spis w 1897 r. przeprowadzony był w okresie szczytowej koniunktury, kiedy bezrobocie było znikome, pierwszy spis natomiast przypadł na początek głębokiego kryzysu 1882 r. Na samym początku tego roku bezrobocie nie przybrało jeszcze większych rozmiarów, mogło się już jednak zaznaczyć w sposób widoczny.

Konfrontując kategorie spisów XIX-wiecznych i spisu w 1921 r., dochodzi się do wniosku, że podział na czynnych i biernych zawodowo⁷ był bardzo zbliżony. Mianowicie do zawodowo czynnych zaliczono: 1) osoby wykonujące jakąś pracę zarobkową, 2) osoby utrzymujące się bez pracy (rentierzy, emeryci), przebywające w przytułkach, szpitalach, więzieniach, zakładach naukowych itp., wreszcie prostytutki i żebraków⁸. Kategorie wątpliwe z punktu widzenia podziału na czynnych i biernych, wymienione w toku omawiania poszczególnych działów należałoby wyłączyć całkowicie z czynnych i włączyć do zawodowo biernych, co jednak jest nie do przeprowadzenia w sposób konsekwentny⁹. Są one zresztą

⁷ Czynni zawodowo określani są jako „osoby niezależne” lub „osoby mające samodzielne zajęcia”, bierni zawodowo jako „członkowie rodzin”.

⁸ *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r...*, cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe...* s. 62.

⁹ Według obecnie obowiązujących kryteriów zaliczania do czynnych i biernych, w tej ostatniej grupie powinni znaleźć się emeryci, osoby uczące się oraz przebywające w zakładach i przytułkach. Częściowo różnicę w zasadach klasyfikacji rozwiązuje podział czynnych zawodowo (wg spisów XIX-wiecznych) na zarobkujących i niezarobkujących.

stosunkowo nieliczne i nie wpływają na wypaczenie obrazu składu zawodowego. W 1921 r., w odróżnieniu od spisów wcześniejszych, do podgrupy 1 zawodowo czynnych zaliczono tzw. „pomagających członków rodzin” (która to kategoria w 1882 r. i 1897 r. nie została wyodrębniona spośród biernych zawodowo), do podgrupy 2 zaś bezrobotnych.

Przeprowadzony przez A. Pańskiego podział zawodowo czynnych na dwie kategorie: zarobkujących i niezarobkujących, dla niektórych przynajmniej aspektów analizy wydaje się słuszny i uzasadniony. Pierwsza bowiem z wymienionych kategorii najprecyzyjniej określa rzeczywistość zawodową. Wydzielenie zawodowo czynnych niezarobkujących według takich samych zasad, jak w 1921 r.¹⁰ nie nastęrcza trudności. Należy do tej kategorii dział VII i z działu VIII grupa c, to znaczy osoby niewiadomego zajęcia. Istotna rozbieżność w tej kategorii między latami 1882 i 1897 a rokiem 1921 dotyczy bezrobotnych.

Porównywalność danych spisów w latach 1882, 1897 i 1921 dla Warszawy w opracowaniu A. Pańskiego nie została szerzej omówiona, zestawia się je dość mechanicznie.

W niniejszej pracy dane z 1921 r. służyć będą przede wszystkim do odtworzenia tendencji zmian w okresie 1897 - 1914. To też przy wszelkich porównaniach trzeba mieć na uwadze, poza różnicami w grupowaniu, także wpływ inkorporacji przedmieść w 1916 r. na strukturę ludności Warszawy i niewątpliwie trudno wymierne konsekwencje wojny światowej. Wnioskowanie nie jest w tej sytuacji sprawą prostą, rezygnacja z podjęcia takiej próby byłaby jednak nieuzasadniona.

Aktywność zawodowa ludności. Tendencje zmian i uwarunkowanie proporcji zawodowo czynnych i biernych

Punktem wyjścia w badaniach struktury zawodowej powinno być ustalenie stosunku zawodowo czynnych do ogółu ludności oraz prześledzenie tendencji zmian tego wskaźnika w czasie.

¹⁰ A. Pański do zawodowo czynnych niezarobkujących zalicza: dział H „Bezrobotni i nie wykonujący pracy zawodowej” oraz z działu N osoby „Bez podania zawodu”. Wynika to z omówienia tej kategorii na s. 63 i porównania danych liczbowych na s. 63 oraz w tab. 70, s. 81.

Określa on stopień aktywności zawodowej mieszkańców oraz obciążenie zawodowo czynnych osobami pozostającymi na ich utrzymaniu. Zróżnicowanie tego wskaźnika w zależności od działów zawodowych (czy też poszczególnych grup w ramach działów) i pozycji społecznej w zawodzie wzbogaca w istotny sposób charakterystykę stosunków społecznych.

Ważnymi elementami analizy, które służą pogłębieniu charakterystyki omawianego zagadnienia i ułatwiają wyjaśnienie zachodzących w czasie zmian, są wskaźniki zawodowo czynnych obliczone odrębnie dla populacji męskiej i żeńskiej oraz dla różnych grup wieku, również z uwzględnieniem płci. Dla Warszawy przełomu XIX i XX w. ważny jest także aspekt wyznaniowy z uwagi na wysoki i stale w tym okresie wzrastający odsetek ludności żydowskiej odznaczającej się odmienną strukturą demograficzną i stanowiącej specyficzną grupę pod względem zatrudnienia.

Tabela 35. Ludność zawodowo czynna w latach 1882, 1897 i 1921
(w odsetkach ogółu ludności wg płci)

Rok	Czynni zawodowo								
	mężczyźni			kobiety			razem		
	zarobkujący	niezarobkujący	razem	zarobkujący	niezarobkujący	razem	zarobkujący	niezarobkujący	razem
1882*	59,2	5,2	64,4	25,8	5,0	30,8	41,5	5,1	46,6
1897*	56,8	4,5	61,3	24,2	5,2	29,4	39,6	4,8	44,4
1921*	—	—	—	—	—	—	38,1	5,3	43,4
1921**	54,8	6,3	61,1	25,3	4,9	30,2	38,6	5,5	44,1

* Ludność bez wojska

** Ludność z wojskiem

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, tab. 1; dla 1897 r. — *Pierwaja wsieobszczaja...*, tab. XX; dla 1921 r. — *Wyniki spisu powszechnego...*, cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, tab. 51, s. 65; odsetki dla ludności bez wojska obliczono na podstawie danych tab. 70 s. 80, 81.

Tabela 35 podaje odsetki zawodowo czynnych wśród ogółu ludności Warszawy w latach 1882, 1897 i 1921 z uwzględnieniem podziału na zarobkujących i niezarobkujących. Analogiczne zestawienie A. Pańskiego¹¹ zawiera odsetki obliczone na podstawie liczb bezwzględnych ludności wraz z wojskiem, tj. dla 1897 r.

¹¹ *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r...*, cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe...* tab. 51, s. 65.

również z wojskiem skoszarowanym. Wypacza to proporcje¹², a tym samym tendencje zmian w podokresach 1882 - 1897 i 1897 - 1921. Wyraźniej jeszcze wystąpi ta kwestia przy obserwacji odsetka zawodowo czynnych w poszczególnych grupach wieku. Toteż zarówno w tabeli 35, jak i następnych obrazujących omawianą kwestię, zamieszczono dane obliczone na podstawie liczb uzyskanych po całkowitej eliminacji wojska, a także jeśli to było możliwe korygowano dane dla 1921 r.

Analizując dane tabeli 35, trzeba mieć na uwadze kilka kwestii. Jak zaznaczono w uwagach wstępnych spisy z 1882 r. i 1897 r. nie uwzględniały pomagających członków rodzin, wskutek czego niewidoczny został jeden z elementów wzrostu zatrudnienia w latach 1882 - 1897, ważny zwłaszcza w rzemiośle i drobnym handlu. W 1921 r. pomagający członkowie rodzin znaleźli się w grupie czynnych zawodowo zarobkujących. Poważniejszą trudność, jeśli chodzi o zestawianie danych spisów XIX-wiecznych i spisu z 1921 r. powodują bezrobotni.

Jak wynika z omawianych danych odsetek zawodowo czynnych wśród ogółu ludności Warszawy malał w latach 1882 - 1921. Według A. Szczypiorskiego¹³ wynosił on dla 1869 r. 33,3%, co oznaczałoby znaczny wzrost w latach 1869 - 1882 z 33,3% do 46,6%. Odsetek ten jest zaniżony, gdyż wzięta za podstawę obliczeń liczba zawodowo czynnych nie jest pełna, nie uwzględnia bowiem „osób meldowanych przy rodzinie lub rodzicach”¹⁴.

¹² Odsetki obliczone przez A. Pańskiego dla lat 1882 i 1897 różnią się najistotniej jeśli chodzi o mężczyzn, głównie zarobkujących, do których w 1897 r. wliczono wojsko skoszarowane (59,8 - 60,4); dane te wskazują na wzrost odsetka, podczas gdy wyeliminowanie wojska pozwala stwierdzić proces odwrotny. Dane dotyczące kobiet różnią się nieznacznie.

¹³ A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy w pierwszym okresie epoki kapitalistycznej (1864 - 1882)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1960, r. 8, nr 1, s. 85.

¹⁴ W służącym za podstawę danych o ludności zawodowo czynnej „Przewodniku Warszawskim informacyjno-adresowym na rok 1870” nie znaleźli się „czynni zawodowo członkowie rodzin osób głównych, terminatorzy meldowani zwykle w domu rodziców lub przy „rodzinie” majstra, jak również pewien odsetek pracowników najemnych w handlu i przemyśle gastronomiczno-hotelowym, szynków itp., mieszkający często wraz z rodziną właściciela...”; liczby dotyczące pominiętych całkowicie wyrobników i służby

W wyjaśnieniu tego zjawiska może być pomocne porównanie dynamiki wzrostu ogółu ludności Warszawy i osób zawodowo czynnych¹⁵. Za 100 przyjęto liczbę dla 1882 r.

Tabela 36. Dynamika wzrostu ogółu ludności i zawodowo czynnych w Warszawie w latach 1869 - 1921

Rok	Ludność* ogółem		Czynni zawodowo	
1869	261 249	69,4	88 027**	50,1
1882	376 633	100,0	175 592	100,0
1897	593 778	157,7	263 487	150,1
1921	914 162	242,7	402 121	229,0

* Zestawienie zawiera dane bez wojska; liczby ludności za lata 1882 i 1897 podane w tab. 5 nie uwzględniając tylko wojska skoszarowanego, dla niniejszego zestawienia wyeliminowano wojsko całkowicie (z biernymi zawodowo włącznie)

** Liczba ta nie uwzględnia wszystkich zawodowo czynnych (por. przypis 14), odpowiadający jej wskaźnik jest więc zanizony

Źródła: Dla 1869 r. — A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy*, tab. 25, s. 95; dla 1882 r. i 1897 r. — jak w tab. 35; dla 1921 r. — *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. ... cz. II*, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, tab. 69, s. 78 i tab. 70, s. 80, 81.

Wzrost ogółu ludności i zawodowo czynnych nie był równomierny. W ciągu 13 lat 1869 - 1882 liczba ludności wzrosła o 115 384, to znaczy o 44,2⁰/₀ w stosunku do stanu z 1869 r. Przypadający na ten okres przyrost zawodowo czynnych był niższy od wykazanego w tabeli 36 (por. przypis 14), zapewne jednak znacznie większy niż przyrost ogółu mieszkańców. Po 1882 r. zaś działo się odwrotnie — tempo wzrostu ogółu ludności wyprzedzało wzrost czynnych zawodowo, co oznacza względne zmniejszanie się liczebności tej grupy.

Niewątpliwie jedną z przyczyn było znaczne zwiększenie się przyrostu naturalnego w latach 80-tych i na początku 90-tych. Można ponadto przypuszczać, że część pierwszej fali migracji do Warszawy, przypadającej głównie na drugą połowę lat 70-tych, zdołała uzyskać pewną stabilizację. Ci, którym się powiodło zakładali rodziny i już sprowadzali je do Warszawy z poprzednie-

domowej uzupełnione zostały na podstawie innego źródła. A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa...*, s. 84 - 85.

¹⁵ Por. też tab. 5, wykres 1 i charakterystyka dynamiki wzrostu ludności — cz. 1, s. 26 i nast.

go miejsca zamieszkania. Pomocna w tej analizie byłaby konfrontacja struktury płci i wieku ludności Warszawy w latach spisowych i w 1869 r., dla którego jednak brak takich danych. Na względny spadek odsetka zawodowo czynnych oddziaływał zapewne także wzrastający w końcu wieku napływ ludności żydowskiej.

W latach 1882, 1897 i 1921 odsetek zawodowo czynnych malał, wynosił kolejno 46,6⁰/₀ - 44,4⁰/₀ - 43,4⁰/₀. Pomagający członkowie rodzin w 1921 r. stanowili 3,2⁰/₀ zawodowo czynnych w dziale przemysłu i rzemiosła i 5,6⁰/₀ w dziale handlu. W pozostałych działach zaś poniżej 1⁰/₀, tylko w rolnictwie 14,4⁰/₀. Ogółem grupa ta dawała 2,3⁰/₀ zawodowo czynnych¹⁶. Jak wynika z powyższych danych, odgrywała ona największą rolę w tych działach zajęć, w których znaczny odsetek stanowiła ludność żydowska, głównie w handlu oraz w rzemiośle. Pomagający członkowie rodzin stanowili w 1921 r. 6,2⁰/₀ zawodowo czynnych Żydów, a tylko 1,8⁰/₀ ewangelików, 1,2⁰/₀ katolików i 0,6⁰/₀ prawosławnych¹⁷. Toteż wraz ze stosunkowym wzrostem liczebności tej grupy wyznaniowej (Żydów) w społeczności Warszawy, wzrastał też odsetek osób faktycznie aktywnych zawodowo, lecz formalnie zaliczanych do biernych. Uwzględnienie ich wśród zarobkujących wpłynęłoby na zmniejszenie tendencji spadkowej odsetków wszystkich zawodowo czynnych. Względna liczebność niezarobkujących zmniejszyła się nieznacznie w latach 1882 - 1897, wykazuje natomiast wzrost w 1921 r., co było spowodowane przede wszystkim dużym bezrobociem, a także zwiększeniem się liczby osób korzystających ze świadczeń społecznych w okresie bezpośrednio powojennym. Niezarobkujący stanowili w 1882 r. 11,0⁰/₀, w 1897 r. — 10,9⁰/₀, w 1921 r. — 12,9⁰/₀ ogółu zawodowo czynnych.

Odmienne kształtowały się omawiane tendencje w grupie kobiet i mężczyzn. W latach 1882 - 1897 spadek odsetka zawodowo czynnych wystąpił znacznie silniej wśród mężczyzn i dotyczył głównie zarobkujących (59,2⁰/₀ - 56,8⁰/₀), aczkolwiek i liczba niezarobkujących uległa względnemu zmniejszeniu (5,2⁰/₀ - 4,5⁰/₀).

¹⁶ Wyniki spisu powszechnego z 1921 r..., cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, dane z tab. 17, s. 88.

¹⁷ Ibidem, tab. 107, s. 124.

Odsetek zarobkujących kobiet wykazał mniejszy spadek (25,8% - 24,2%), niezarobkujących natomiast nieznacznie wzrósł (5,0% - 5,2%). Zestawienie danych za lata 1897 - 1921 wskazuje na pewien wzrost odsetka czynnych zawodowo wśród kobiet (29,4% - 30,2%) i dalszy, aczkolwiek niewielki, spadek wśród mężczyzn (61,3% - 61,1%), nieco większy jednak, niż wskazują na to liczby w tabeli, po wyeliminowaniu bowiem wojska ze spisu w 1921 r. dane według płci byłyby nieco niższe, zwłaszcza w stosunku do mężczyzn. Wśród kobiet grupa zarobkujących wzrosła (24,2% - 25,3%), liczebność niezarobkujących względnie spadła (5,2% - 4,9%). Odwrotnie wśród mężczyzn — nastąpił wzrost i to dość znaczny niezarobkujących (4,5% - 6,3%) i dalszy względny spadek zarobkujących (56,8% - 54,8%).

Wyjaśnienia przedstawionych zmian szukać należy konfrontując je z przemianami składu ludności według płci i wieku, składu wyznaniowego i struktury zatrudnienia.

Dla celów niniejszej analizy zastosowano taki podział, aby wyodrębnić ludność w wieku produkcyjnym, to znaczy 15 - 59 lat. Dolną granicę dla tej grupy przyjęto, opierając się na zapoczątkowanym w Rosji w 1882 r. ustawodawstwie robotniczym, które wprowadzało rozróżnienie małoletnich (12 - 14 lat) i młodocianych (15 - 17 lat)¹⁸. Zestawienia porównawcze za lata 1882 - 1897 uwzględniające małe przedziały wieku są poważnie utrudnione, gdyż grupowanie czynnych zawodowo według wieku w obu spisach było odmienne. Zastosowanie przyjętych tu przedziałów pozwala na ujednoczenie grupowania¹⁹ oraz całkowite wyodrębnienie wojska (tj. czynnych i biernych zawodowców), dzięki konfrontacji struktury płci i wieku z podziałem według zawodów i wieku²⁰.

¹⁸ Szerzej omówione zostały te zagadnienia w: M. Nietyksza, *Struktura zatrudnienia młodzieży Warszawy w świetle spisów ludności z lat 1882 i 1897*, „Pokolenia” 1966, nr 3/15, s. 41 i nn.

¹⁹ Grupowanie: 0 - 14 lat, 15 - 59 lat, 60 i więcej lat odpowiada podziałowi według zawodów i wieku stosowanemu w spisie z 1897 r. W 1882 r. młodzież w wieku 14 - 15 lat tworzy jedną grupę. Liczebność tej grupy podzielona między grupy sąsiednie w stosunku 1:1; przy wliczeniu uzyskanych danych do dużych grup ewentualny błąd ma niewielkie znaczenie

²⁰ Tabela 26 uwzględniająca dane dla lat 1882 i 1897 oparta jest na liczbach ludności z wyłączeniem wojska skoszarowanego. Dla celów analizy

W latach 1882 - 1897 obserwuje się względny spadek liczebności osób w wieku produkcyjnym, w nieco większym stopniu dotyczący mężczyzn (63,2⁰/₀ - 61,5⁰/₀) niż kobiet (65,2⁰/₀ - 63,2⁰/₀).

Tabela 37. Ludność zawodowo czynna i bierna według płci i grup wieku w latach 1882, 1897 i 1921 (w odsetkach)

Grupy wieku	Ludność ogółem (w %)								
	1882*			1897*			1921**		
	męż- czyź- ni	ko- biety	razem	męż- czyź- ni	ko- biety	razem	męż- czyź- ni	ko- biety	razem
0 - 14***	32,0	29,0	30,4	33,4	30,2	31,7	30,6	25,3	27,7
15 - 59***	63,2	65,2	64,2	61,5	63,2	62,4	63,3	67,0	65,3
60 i więcej	4,5	5,4	5,0	5,0	6,5	5,8	5,0	6,3	5,7
wiek niewiadomy	0,3	0,4	0,4	0,1	0,1	0,1	1,1	1,4	1,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Ludność bez wojska

** Ludność z wojskiem

*** Ujednoczenie grupowania - por. przepis 19

Źródła: Dla 1882 r. - *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. I, tab. 5, cz. 3, tab. 1; dla 1897 r. - *Pierwsza wsieobszczaja...*, tab. III. b i XX; dla 1921 r. - *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. ...*, cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, tab. 52, s. 6^s.

Udział pozostałych grup zwiększył się: dzieci z 30,4⁰/₀ do 31,7⁰/₀, dość równomiernie dla obu płci; odsetek osób powyżej 60 lat wzrósł z 5,0⁰/₀ do 5,8⁰/₀, znacznie bardziej wśród kobiet (5,4⁰/₀ - 6,5⁰/₀) niż wśród mężczyzn (4,5⁰/₀ - 5,0⁰/₀). Tak więc zmiany w strukturze wieku, mianowicie spadek odsetka ludności w wieku produkcyjnym, stanowiły czynnik obiektywny względnego zmniejszenia się liczebności zawodowo czynnych. Występuje tu zgodność tendencji zmian — wśród zarobkujących odsetek mężczyzn zmniejszył się bardziej niż kobiet, wśród niezarobkujących

składu zawodowego wyłączono wojsko całkowicie, tj. czynnych i biernych łącznie, tak jak we wszystkich zestawieniach dotyczących zawodów. Wyłączenie wojska — biernych zawodowo dla 1897 r. nastęczało trudności, gdyż wydawnictwo spisowe dzieli ich według wieku tylko na dwie grupy 0 - 14 lat i 15 i więcej lat. Liczebność grupy 15 i więcej lat podzielono na grupy 15 - 59 lat, w tym 15 - 19, 20 - 39, 40 - 59 (do tab. 39) oraz 60 i więcej lat w takim samym stosunku jak dzieliła się analogiczna grupa ludności w 1882 r.

wzrost odsetka kobiet dokonał się przy równoczesnym wyraźnym wzroście procentowego udziału kobiet starszych.

Uzyskanie pełniejszych wniosków umożliwi uwzględnienie proporcji liczebności obu płci.

Na 1000 mężczyzn przypadła w poszczególnych latach następująca liczba kobiet ²¹: w 1882 r. — 1112, w 1897 r. — 1109, w 1914 r. — 1089, w 1921 r. — 1219.

W latach 1882 - 1914 zmniejszała się przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami, co mogło warunkować pewien spadek aktywności zawodowej kobiet. Jeśli chodzi o proporcje według płci w poszczególnych grupach wieku ²², to przede wszystkim trzeba zaznaczyć, że wśród osób w wieku produkcyjnym przewaga kobiet zmniejszyła się z 1166 do 1156. Obiektywnie więc oddziaływały w kierunku zmniejszenia zatrudnienia kobiet dwa czynniki: spadek odsetka kobiet w wieku produkcyjnym i zmniejszenie się ich przewagi liczebnej nad mężczyznami w tej grupie wieku.

Wśród dzieci różnica między danymi dla lat 1882 i 1897 jest znikoma, natomiast wśród osób starszych (powyżej 60 lat) nastąpił znaczny wzrost przewagi liczebnej kobiet z 1342 do 1459 na 1000 mężczyzn. Zjawisko to, towarzyszące stwierdzonemu uprzednio zwiększeniu się udziału procentowego kobiet starszych wśród ogółu kobiet, musiało powodować stosunkowo znaczny wzrost odsetka zawodowo czynnych (większy niż wśród mężczyzn) i to zarówno zarobkujących, jak i niezarobkujących (np. żyjących z dobroczynności publicznej).

²¹ Dane bez wojska skoszarowanego.

²² Proporcje płci w poszczególnych grupach wieku w latach 1882 i 1897 kształtowały się następująco:

Grupy wieku	Na 1000 mężczyzn było kobiet	
	1882 r.	1897 r.
0 - 14	1023	1020
15 - 59	1166	1156
60 i więcej	1342	1459

Liczby uzyskane po całkowitej eliminacji wojska (zawodowo czynnych i biernych).

Ze względu na brak analogicznych danych dla 1914 r. próbę uchwycenia tendencji zmian charakterystycznych dla okresu 1897 - 1914 podjęto opierając się na danych dotyczących ruchu ludności²³. Można na tej podstawie sądzić, że w latach 1897 - 1914 wzrosły odsetki ludności w wieku produkcyjnym i osób w wieku powyżej 60 lat, zmniejszył się natomiast udział dzieci. Jak zaznaczono wyżej nastąpił dalszy spadek liczebnej przewagi kobiet. Były to więc zmiany oddziałujące w kierunku wzrostu odsetka zawodowo czynnych, zwłaszcza wśród mężczyzn.

Dane dla 1921 r. (tab. 37) są trudno porównywalne z danymi za lata 1882 i 1897. Na strukturę wieku w 1921 r. bardzo znaczny wpływ wywarła wojna oraz przyłączenie w 1916 r. przedmieść, których ludność charakteryzowała struktura wieku typowa dla wsi, zasadniczo różna od struktury ludności dużych miast²⁴.

Czy istotnie zmiany aktywności zawodowej mieszkańców Warszawy szły w kierunku przewidywanym na podstawie zmian składu ludności według płci i wieku? Odpowiedzi na to pytanie należy szukać w proporcjach czynnych zawodowo w poszczególnych grupach wieku.

W najmłodszej grupie wieku zawodowo czynni mieszczą się w rocznikach 10 - 14 lat, pozostawiono jednak cały przedział wieku z uwagi na porównywalność z danymi tabeli 37²⁵. Ujednoczenie grupowania według wieku w stosunku do zawodowo czynnych, a więc zbiorowości o mniejszej liczebności niż ludność ogólna może być obarczone pewnym błędem. Porównanie odsetków czynnych zawodowo dziewcząt i chłopców przypadających na roczniki 0 - 13 i 0 - 14 lat²⁶ wskazuje na większą rozpiętość

²³ Por. cz. II, s. 89.

²⁴ *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. . . .*, cz. I, E. Strzelecki, *Ludność. . .*, s. 18 i wykres II.

²⁵ Ponadto zachowano jednolite grupowanie także w tab. 39; dla użycia zawartych w niej odsetków potrzebne są dane o ogólnej liczbie ludności, tj. także biernych zawodowo, wśród których nie da się wyodrębnić grupy dzieci 10 - 14 letnich.

²⁶ Odsetki zawodowo czynnych w 1882 r. przypadające na grupy wieku występujące w spisie:

Wiek	Mężczyźni	Kobiety	Razem
0 - 13 lat	2,9	4,2	3,4
14 - 59 lat	90,1	87,1	89,0

w grupie 0 - 14 lat, co jest zgodne z wynikami dokładniejszej analizy zatrudnienia młodzieży warszawskiej ²⁷.

Z tabeli 38 wynika, że w latach 1882 - 1897 nastąpił wzrost odsetka zawodowo czynnych w grupie ludności w wieku produkcyjnym (87,0⁰/₀ - 87,8⁰/₀), mimo względnego zmniejszenia się liczebności tej grupy, a także, że nastąpił wzrost tegoż odsetka w grupie osób starszych (7,1⁰/₀ - 8,4⁰/₀). Wykazany wzrost odsetków wynikał jednak nie ze wzrostu aktywności zawodowej roczników powyżej 15 roku życia lecz ze znacznego spadku zatrudnienia małoletnich. Wniosek taki pozwala wyciągnąć konfrontacja omówionych wskaźników oraz danych tabeli 39 obrazującej udział zawodowo czynnych w poszczególnych grupach wieku.

Tabela 38. Zawodowo czynni (zarobkujący i niezarobkujący) według płci i grup wieku w latach 1882 i 1897 (w odsetkach ogółu zawodowo czynnych)

Grupy wieku	Czynni zawodowo (w %)					
	1882*			1897*		
	męż- czyźni	kobiety	razem	męż- czyźni	kobiety	razem
0 - 14**	4,7	6,7	5,4	2,9	5,4	3,7
15 - 59**	88,3	84,7	87,0	89,5	84,2	87,8
60 i więcej	6,6	7,9	7,1	7,5	10,2	8,4
wiek niewiadomy	0,4	0,7	0,5	0,1	0,2	0,1
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Ludność bez wojska

** Ujednoczenie grupowania - por. przypis 19.

Źródła: jak w tab. 37.

Wśród osób w wieku produkcyjnym odsetek zawodowo czynnych zmniejszył się dość równomiernie w grupie mężczyzn i kobiet. Analiza odsetków dotyczących mniejszych grup wieku mieszczących się w rocznikach ludności produkcyjnej, pozwala zaobserwować znamienne różnice zatrudnienia według wieku mężczyzn i kobiet (por. także tab. 50). Aktywność zawodowa męż-

²⁷ M. Nietyksza, *Struktura zatrudnienia młodzieży...*, tab. 2 s. 47 oraz analiza danych tej tabeli; por. też cz. III, s. 181 i nast. niniejszej pracy - „zawód - płeć - wiek”.

czynn rośla w starszych rocznikach wieku. Jeśli chodzi o kobiety, było odwrotnie, mianowicie największą aktywność wykazywały roczniki 15 - 19 lat. Wysoka aktywność zawodowa charakteryzowała także kobiety starsze. Spośród wszystkich wyodrębnionych grup ludności powyżej 15 lat tylko w tych dwóch grupach kobiet nastąpił wzrost aktywności zawodowej w latach 1882 - 1897.

Tabela 39. Zawodowo czynni (zarobkujący i niezarobkujący) według płci i grup wieku w latach 1882 i 1897 (w odsetkach ogółu ludności danej grupy wieku)

Grupy wieku	Czynni zawodowo (w %)					
	1882*			1897*		
	męż- czyźni	kobiety	razem	męż- czyźni	kobiety	razem
0 - 14**	9,5	7,2	8,3	5,3	5,2	5,3
15 - 59**	90,2	40,1	63,2	89,1	39,2	61,8
w tym:						
15 - 19	66,3	45,6	55,1	60,4	48,6	53,9
20 - 39	94,4	38,4	64,3	93,7	37,1	63,4
40 - 59	99,0	39,2	66,7	98,7	37,0	65,9
60 i więcej	93,4	45,1	65,8	91,7	46,2	64,7

* Ludność bez wojska

** Ujednoczenie grupowania - por. przypis 19.

Źródła: jak tab. 37.

Odrębny problem to udział małoletnich w pracy zawodowej. Uwagę zwracają stosunkowo wyższe odsetki zatrudnienia dziewcząt niż chłopców, w porównaniu z ogółem czynnych zawodowo kobiet i mężczyzn. Wiązało się to ze wspomnianą specyfiką zatrudnienia kobiet według wieku, znaczna bowiem część kobiet nie pracowała po zamążpójściu, stosunkowo większe odsetki przypadły więc na młodsze roczniki wieku.

Odmienne rysują się także tendencje zmian w zatrudnieniu według płci. W grupie 0 - 14 lat udział chłopców w pracy zawodowej w 1882 r. był większy niż dziewcząt (odpowiednie wskaźniki 9,5% - 7,2%), zmniejszył się jednak w latach 1882 - 1897 znacznie bardziej niż udział dziewcząt, mianowicie z 9,5% do 5,3%, podczas gdy odpowiednie odsetki dotyczące dziewcząt wynoszą 7,2% i 5,2%. W rezultacie nastąpiło wyrównanie tych wskaźników w 1897 r.

Zmiany te wyjaśnia zróżnicowanie zatrudnienia według płci i zawodu obiektywnego oraz wpływ ustawodawstwa fabrycznego.

Reasumując wnioski wynikające z konfrontacji aktywności zawodowej z płcią i wiekiem możemy stwierdzić, że w latach 1882 - 1897 zaszły zmiany stwarzające obiektywnie możliwość spadku odsetka zawodowo czynnych wśród całej ludności, a mianowicie: spadek odsetka ludności w wieku produkcyjnym oraz zmniejszenie się liczebnej przewagi kobiet. Ale niezależnie od tych zjawisk nastąpił pewien spadek aktywności zawodowej mieszkańców Warszawy. Tylko w stosunku do małoletnich (grupy stosunkowo zwiększającej się liczebnie) spadek ten znajduje dostateczne wyjaśnienie.

Jeśli w latach 1897 - 1914 proporcje wieku kształtowały się tak, jak próbowano to ustalić pośrednio, na podstawie ruchu naturalnego ludności, tj. nastąpił stosunkowy spadek liczebności dzieci (0 - 14 lat) i wzrost ludności w wieku produkcyjnym i starszej, przestał więc oddziaływać istniejący w okresie poprzednim obiektywny czynnik obniżający odsetek zawodowo czynnych. W grupie małoletnich aktywność zawodowa ulegała z pewnością dalszemu zmniejszeniu. Jeżeli w obu starszych grupach wieku w latach 1882 - 1897 tendencja spadku aktywności zawodowej utrzymała się, to w pierwszych latach XX stulecia nastąpił dalszy spadek odsetka zawodowo czynnych wśród ogółu mieszkańców.

Rozważania powyższe nie dały więc odpowiedzi, jakie czynniki decydowały o tak ważnym zjawisku, jakim był spadek odsetka zawodowo czynnych, przede wszystkim wśród ludności w wieku produkcyjnym. Istotne dane do wyjaśnienia tej kwestii wnosi analiza zmian składu wyznaniowego ludności Warszawy, zwłaszcza procentowy wzrost ludności żydowskiej.

Spisy ludności z 1882 i 1897 r. nie dostarczają danych o ludności Warszawy z podziałem na zawodowo czynnych i biernych według wyznań. Dla 1882 r. przeprowadzono podział całej ludności według zajęć, zaś dla 1897 r. dysponujemy podziałem na zawodowo czynnych i biernych według narodowości ustalonej na podstawie języka ojczystego. Ludność z językiem ojczystym żydowskim można uznać za równoznaczną z ludnością wyznania mojżeszowego, aczkolwiek zapewne grupa wyodrębniona na pod-

stawie kryterium językowego nie obejmuje całej ludności tego wyznania (Żydzi zasymilowani podawali język polski, część Żydów przybyłych z Rosji — rosyjski). Bezwzględna liczebność nie ma w tym wypadku istotnego znaczenia, ważne są natomiast proporcje czynnych i biernych, charakterystyczne dla ludności żydowskiej.

Tabela 40. Zawodowo czynni i bierni według wyznań (w odsetkach) w latach 1897 i 1921

Wyznanie	1897				1921			
	czynnych zawodowo			biernych zawodowo	czynnych zawodowo			biernych zawodowo
	zarobkujących	niezarobkujących	razem		zarobkujących	niezarobkujących	razem	
Chrześcijananie	45,2	5,6	50,8	49,2	41,3	6,6	47,9	52,1
Żydzi	34,3	2,0	36,3	63,7	33,1	3,3	36,4	63,6

Źródło: Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. ..., cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, tab. 53, s. 66.

Odsetek zawodowo czynnych wśród Żydów był stosunkowo niski w 1897 r. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że wśród zarobkujących Żydów pomocniczy członkowie rodzin stanowili w 1921 r. 6,2⁰%, a kategoria ta w 1897 r. została pominięta, stwierdzimy wówczas nie tylko utrzymanie się niskiego odsetka zawodowo czynnych, lecz wręcz jego spadek.

Zestawienie powyższe nie upoważnia do sformułowanego przez A. Pańskiego wniosku, że ponieważ wraz ze spadkiem odsetka Żydów (z 35,4⁰% w 1897 r. do 33,1⁰% w 1921 r.) nie nastąpił wzrost odsetka zawodowo czynnych, spadek tego odsetka nie znajduje wytłumaczenia w stosunkach wyznaniowych²⁸. Pominął on bowiem element bardzo ważny dla wnioskowania, mianowicie zmianę granic administracyjnych Warszawy w 1916 r. Porównywać bezpośrednio można by Warszawę z 1897 r. i powojenne Śródmieście.

Strefa przyłączona do Warszawy miała częściowo charakter robotniczych przedmieść, częściowo były to tereny rolnicze ze znacznym odsetkiem gospodarstw ogrodniczych i sadowniczych.

²⁸ Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. ..., cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, s. 66.

Klasyfikacja według stanowiska społecznego w 1921 r. wskazuje na niski odsetek zawodowo czynnych wśród samodzielnych, zwłaszcza zatrudniających siły najemne²⁹, a do tych należała znaczna część ogrodników. Stosunkowo niski był także odsetek zawodowo czynnych wśród robotników, mimo trudnej sytuacji materialnej, ze względu na większą liczbę dzieci w rodzinach robotniczych niż wśród pracowników umysłowych; również w rodzinach rolniczych na przedmieściach dzieci były liczne³⁰.

W 1897 r. ludność uwzględnionych w spisie przedmieść Warszawy wykazywała we wszystkich działach zajęć mniejszą aktywność zawodową niż mieszkańcy miasta w jego granicach administracyjnych (zob. tab. 43) przy niższym procencie Żydów.

Ludność przedmieść liczyła w 1921 r. 13,8% ogółu mieszkańców Warszawy³¹ i niewątpliwie wywarła silniejszy wpływ na proporcje zawodowo czynnych i biernych w skali całego miasta, niż niewielki spadek odsetka Żydów³².

²⁹ Ibidem, s. 86 - 87.

³⁰ M. Drozdowski, *Klasa robotnicza Warszawy, 1918 - 1939*, Warszawa 1968, s. 112.

³¹ Procent obliczony na podstawie danych tab. 7, M. Drozdowski, *Klasa robotnicza Warszawy...*, s. 106.

³² W 1897 r. w granicach administracyjnych było 44,4% zawodowo czynnych, 35,4% Żydów; na przedmieściach — 33,4% zawodowo czynnych i ok. 17,0% Żydów; natomiast w Warszawie z przedmieściami było 43,4% zawodowo czynnych i ok. 33,6% Żydów. Ludność przedmieść stanowiła 7,8% ogółu ludności (Warszawy z przedmieściami łącznie).

W 1921 r. obszarowi zamkniętemu w dawnych granicach administracyjnych odpowiadało śródmieście z 37,0% Żydów, przyłączone przedmieścia z 9,1% Żydów stanowiły 13,8% ogółu ludności wielkiej Warszawy (tj. po inkorporacji). Odsetki zawodowo czynnych według obwodów spisowych ilustruje następujące zestawienie:

Śródmieście (1-7)		Przedmieścia (8-10)
1 - 49,3	6 - 53,4	8 - 40,0
2 - 43,9	7 - 39,3	9 - 37,2
3 - 36,4	dzielnica	10 - 41,6
4 - 39,7	żydowska	
5 - 42,1		

Źródła: dla 1897 r. — *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis...* (przybliżone odsetki Żydów na przedmieściach wynikają z eliminacji wojska skosza-

Nie ulega więc wątpliwości, że wzrost ludności żydowskiej w Warszawie oddziaływał na obniżenie odsetka zawodowo czynnych. Istotną rolę odegrała niższa aktywność zawodowa, a ponadto specyfika zatrudnienia tej grupy mieszkańców Warszawy, utrzymującej się w przeważającej mierze z drobnego handlu i rzemiosła i w której była liczna kategoria pomagających członków rodzin nieujawniona w spisach. Znaczenie obu tych działań zajęć w strukturze zawodowej Warszawy zwiększało się. Toteż w miarę względnego wzrostu ludności żydowskiej wzrastała też grupa mieszkańców tylko pozornie nieuczestnicząca w pracy zarobkowej. Znaczna jej część to osoby w wieku produkcyjnym i starsze. Trudno powiedzieć w jakim stopniu uwzględnienie tej kategorii, jako zawodowo czynnych skorygowałoby odsetki, niewątpliwie jednak spadek aktywności zawodowej ludności Warszawy był w rzeczywistości mniejszy niż to wykazują spisy powszechne.

Skład zawodowy ludności

Przesunięcia w składzie zawodowym ludności Warszawy można prześledzić dokładnie tylko w latach 1882 - 1897. Dla 1914 r. brak podstaw nawet do szacunkowego określenia liczebności wszystkich działów zajęć. Porównywalność ze stanem z 1921 r. jest dość problematyczna z powodów omówionych w uwagach wstępnych. Niemniej jednak, uwzględniając zastrzeżenia dotyczące tej porównywalności oraz biorąc pod uwagę inne — poza spisami ludności — typy źródeł, można podjąć próbę wskazania tendencji zmian w składzie zawodowym w okresie 1897 - 1914 r. Dla 1897 r. dysponujemy danymi o Warszawie w granicach administracyjnych oraz „przedmieściach i osadach podmiejskich”, mających charakter przedmieść. Dane te opracowano odrębnie, co pozwala ukazać specyfikę ludnościową przedmieść, dokonano też oddzielnie niektórych kwestii obliczeń łącznie dla Warszawy i przed-

rowanego, którego liczebność ustalono zakładając, że proporcje wojska skoszarowanego i nieskoszarowanego były analogiczne, jak w granicach administracyjnych); dla 1921 r. — *Wyniki spisu powszechnego 1921 r...*, tab. 22, s. 30 i tab. 113, s. 130.

Tabela 41. Ludność ogółem i zawodowo czynni

Działy zajęć	1882				1897			
	czynni i bierni zawodowo		czynni zawo- dowo		cyrkuly miejskie			
					czynni i bierni zawodowo		czynni zawo- dowo	
	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%
I. Rolnictwo	1 245	0,3	593	0,3	2 142	0,4	936	0,4
II. Przemysł i rzemiosło	121 013	32,1	55 743	31,9	214 048	36,0	89 510	34,0
III. Handel, banki, ubez- pieczenia	63 963	17,0	20 095	11,4	114 665	19,3	36 014	13,7
IV. Komunikacja i trans- port	16 850	4,5	6 024	3,4	38 693	6,5	12 093	4,6
V. Administracja, sądo- wnictwo, wolne zawody	44 995	12,0	17 627	10,0	58 978	9,9	24 874	9,4
VI. Służba domowa i usługi osobiste w tym:	53 750	14,2	40 756	23,3	75 557	12,8	53 561	20,3
służba domowa	50 209	13,3	38 738	22,2	69 812	11,8	50 195	19,1
VII. Nie wykonujący zawodu								
VIIa. Rentierzy – kapitałiści	18 496	4,9	6 478	3,7	27 814	4,7	13 410	5,1
VIIb. Emeryci	6 713	1,8	2 940	1,7	8 230	1,4	4 031	1,5
VIIc. Nie wykonu- jący pracy za- robkowej	7 872	2,1	7 565	4,3	10 064	1,7	9 633	3,6
VIII. Zajęcia bliżej nieo- kreślone i niewia- dome	35 064	9,3	15 411	8,7	39 366	6,6	17 161	6,5
a) wyrobnicy								
b) zajęcia bliżej nieokreślone	–	–	–	–	1 185	0,2	495	0,2
c) zajęcia niewia- dome	6 672	1,8	2 360	1,3	3 036	0,5	1 769	0,7
Razem	376 633	100	175 592	100	593 778	100	263 487	100
Wojsko	6 331		3 740		30 411		27 878	
Ogółem	382 964		179 332		624 189		291 365	

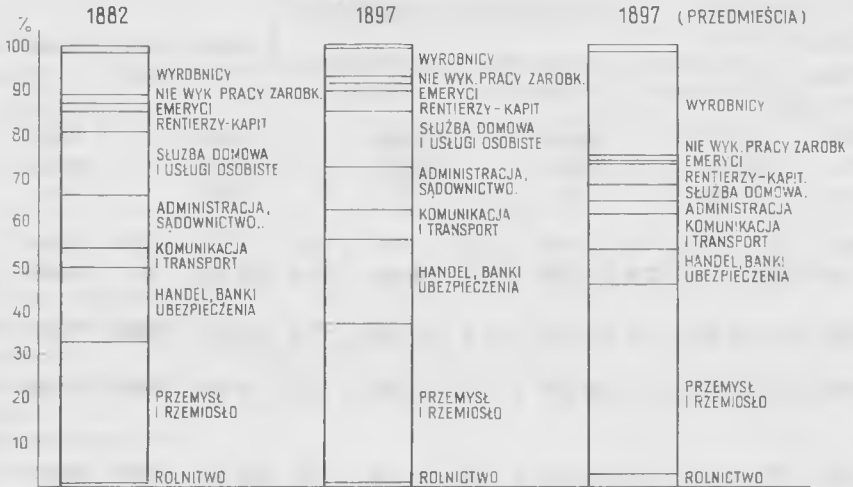
Źródła: Dla 1882 r. – *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, tab. 1; dla 1897 r. – *Pierwaja wsieobszczaja...*

w latach 1882, 1897 i 1921 według działów zajęć

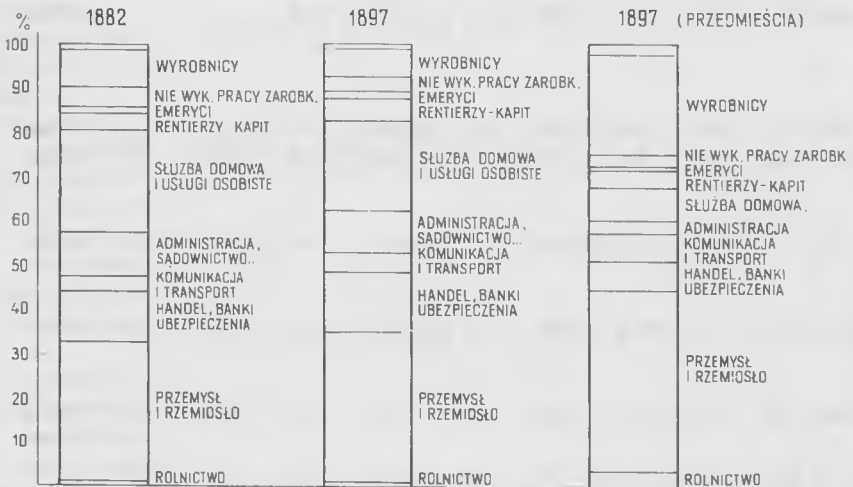
1897								1921			
i przedmieścia				cyrkuły miejskie i przedmieścia				czynni i bierni zawodowo		czynni zawo- dowo	
czynni i bierni zawodowo		czynni zawo- dowo		czynni i bierni zawodowo		czynni zawo- dowo					
liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%
1 427	2,9	530	3,2	3 569	0,5	1 466	0,5	8 748	0,9	4 084	1,0
21 160	42,6	6 951	42,0	235 208	36,6	96 461	34,5	322 438	35,3	128 844	32,2
4 021	8,1	1 083	6,5	118 686	18,4	37 097	13,2	215 611	23,6	78 586	19,7
4 069	8,2	1 049	6,3	42 762	6,6	13 142	4,7	98 809	10,8	31 963	7,9
1 455	2,9	462	2,8	60 433	9,4	25 336	9,0	101 378	11,1	49 927	12,2
1 800	3,6	1 242	7,5	77 357	12,0	54 803	19,6	46 624	5,1	39 171	9,7
1 546	3,1	1 101	6,6	71 358	11,1	51 296	18,3			33 166	8,2
2 392	4,8	660	4,0	30 206	4,7	14 070	5,0	11 903	1,3	3 762	0,9
144	0,3	64	0,4	8 374	1,3	4 095	1,5			2 186	0,5
577	1,2	512	3,1	10 641	1,7	10 145	3,6	66 378	7,3	43 302	10,8
11 794	23,8	3 744	22,6	51 160	8,0	20 905	7,5	30 461	3,3	13 914	3,5
704	1,4	215	1,3	1 889	0,3	710	0,3	6 146	0,7	3 714	0,9
70	0,2	44	0,3	3 106	0,5	1 813	0,6	5 666	0,6	2 668	0,7
49 613	100	16 556	100	643 391	100	280 043	100	914 162	100	402 121	100
9 890		9 437		40 301		37 315		22 551		11 162	
59 503		25 993		683 692		317 358		936 713		413 283	

tab. XX; dla 1921 r. — Wyniki spisu powszechnego z 1921 r.,... cz. II. A. Pański, Stosunki zawodowe, tab. 62, s. 72.

MĘCZYŻNI

KOBIECY

Wykres 8. Ludność Warszawy według zawodu obiektywnego w latach 1882 i 1897

mieść, w celu częściowej przynajmniej eliminacji wpływu inkorporacji przedmieść w 1916 r. i ułatwienia w ten sposób zestawień danych z lat 1897 i 1921; częściowej dlatego, iż przedmieścia w 1897 r. obejmują tylko najbliższe miasta położoną część przedmieść i osad przyłączonych w 1916 r.³³

Tabela 41 zestawia liczby ludności ogółem i zawodowo czynnej według działów zajęć na lata 1882, 1897 i 1921, z uwzględnieniem przedmieść w 1897 r. (zob. też wykres 8). Proporcje obu tych kategorii kształtowały się odmiennie, co wynika głównie z tego faktu, że w poszczególnych działach odsetki zawodowo czynnych były różne (tj. różne było obciążenie osobami niepracującymi).

W latach 1882 i 1897 największy procent mieszkańców zawodowo czynnych i biernych łącznie, utrzymywał się z przemysłu i rzemiosła (32,1% i 36,0%). Następne w kolejności działy to: handel (17,0% i 19,3%), służba domowa i usługi osobiste (14,2% i 12,8%), administracja (12,0% i 9,9%) oraz grupa wyrobników (9,3% i 6,6%). W 1882 r. rentierzy — kapitaliści stosunkowo nieznacznie przewyższali liczebnie utrzymujących się z pracy w komunikacji i transporcie (4,9% - 4,5%), podczas gdy w 1897 r. zmieniła się kolejność i wzrosła rozpiętość odsetków (komunikacja 6,5%, rentierzy — kapitaliści 4,7%). Rentierzy stanowią jednak grupę nie w pełni porównywalną (por. uwagi wstępne). Wyeliminowanie w 1897 r. niejasnej kategorii „utrzymujących się ze środków otrzymywanych od rodziców i krewnych”³⁴ obniża odsetek czynnych i biernych łącznie do 3,5% wobec czego rozpiętość odsetków utrzymujących się z pracy w komunikacji i transporcie a rentierami okazuje się jeszcze większa, jak również

³³ „Przedmieścia i osady podmiejskie” uwzględnione w 1897 r. wraz z Warszawą obejmowały: rogatki Marymoncką i Jerozolimską, przedmieścia — Praga, Stara Praga, Kamionek, Nowa Praga (pozostałe poza granicami miasta po inkorporacji na Pradze w 1889 r.), osady podmiejskie Sielce i Mokotów, wsie — Wola, Koło, Ochota, Czyste, Powązki, Młociny. Według: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis...*, s. nlb. Wykaz miejscowości przyłączonych do Warszawy w 1916 r. zawiera aneks 4.

³⁴ Jak podkreślono w uwagach wstępnych kategorię porównywalną z danymi za 1882 r. stanowią w 1897 r. „utrzymujący się z dochodów z kapitału i nieruchomości”, tj. czynni i bierni łącznie 20 768 osób (3,5%), zawodowo czynni 8281 osób (3,1%).

znacznie wyraźniej zaznacza się względny spadek grupy rentierów.

Wszystkie działy i grupy z wyjątkiem „zajęć niewiadomych” wykazywały w omawianym okresie wzrost absolutny liczby czynnych i biernych łącznie. Jednocześnie względny przyrost obserwuje się w stosunku do działów: rolnictwa (nieznaczny), przemysłu i rzemiosła, handlu oraz komunikacji i transportu.

Dynamikę przyrostu ludności zarówno ogólnej, jak i czynnej zawodowo według działów zajęć ilustruje tabela 42. W latach 1882 - 1897 najintensywniej wzrosła ludność ogółem w dziale komunikacji i transportu, przybyło bowiem 129,6 osób na 100 w 1882 r.; dynamika tego działu znacznie przewyższała wszystkie pozostałe. Było to związane z rozwojem warszawskiego węzła kolejowego, komunikacji miejskiej oraz kolejek dojazdowych. Zbliżony, dość wysoki przyrost, znacznie przewyższający przeciętny (57,7⁰/o) wykazywały działy handlu (79,3⁰/o), przemysłu i rzemiosła (76,9⁰/o) oraz rolnictwa (72,0⁰/o). Uwagę zwraca znikomy wzrost liczebny grupy wyrobników oraz stosunkowo niski działu administracji.

Zmiany w składzie ludności zawodowo czynnej śledzić można w dłuższym okresie, nawiązując do wyników badań A. Szczypiorskiego³⁵, obrazujących skład zawodowo czynnych w Warszawie w 1869 r. Wobec faktu, iż dane dla tego roku są niepełne (por. przypis 14), ponieważ nie wszystkie kategorie ludności aktywnej zawodowo zostały uwzględnione, trzeba je traktować jako orientacyjne. Istniejące w źródłach luki wpłynęły przede wszystkim na obniżenie liczebności i odsetków zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle oraz handlu.

W latach 1869 - 1882 nastąpił absolutny wzrost wszystkich dających się porównać działów zajęć, wyróżnia się zwłaszcza przeszło pięciokrotny wzrost zatrudnienia w komunikacji i transporcie oraz ponad dwukrotny w przemyśle i rzemiośle oraz w handlu. Istotne przesunięcia w składzie procentowym dotyczą głównie działów I - VI i grupy wyrobników. Mianowicie wzrósł znacznie odsetek czynnych zawodowo w przemyśle i rzemiośle z 22,07⁰/o do 31,9⁰/o (wzrost rzeczywisty był mniejszy wobec zaniżenia odsetka w 1869 r.) oraz w komunikacji i transporcie z 1,31⁰/o

³⁵ A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa*. . . tab. 22, s. 91.

Tabela 42. Dynamika przyrostu ludności w latach 1882, 1897 i 1921
według działów zajęć

Działy zajęć	Przyrost w latach 1882-1897* na 100 osób w 1882		Przyrost w latach 1897-1921 na 100 osób w 1897		Przyrost w latach 1882-1921 na 100 osób w 1882	
	czynni i bierni	zawo- dowo	czynni i bierni	zawo- dowo	czynni i bierni	zawo- dowo
	zawo- dowo	zawo- dowo	zawo- dowo	zawo- dowo	zawo- dowo	zawo- dowo
I. Rolnictwo	72,0	57,8	308,4	336,3	602,7	588,7
II. Przemysł i rze- miosło	76,9	60,6	50,6	43,9	166,4	131,1
III. Handel, banki, ubezpieczenia	79,3	79,2	88,0	118,2	237,1	291,1
IV. Komunikacja i transport	129,6	100,7	155,4	164,3	486,4	430,6
V. Administracja, są- downictwo, wolne zawody	31,1	41,1	71,9	100,7	125,3	183,2
VI. Służba domowa i usługi osobiste w tym:	40,6	31,4	-38,3	-26,9	-13,3	-3,9
służba domowa	39,0	29,6	-	-33,9	-	-14,4
VII. Nie wykonujący zawodu						
VIIa. Rentierzy-ka- pitałiści	50,4	107,0	-67,0	-71,9	-52,8	-41,9
VIIb. Emeryci	22,6	37,1		-45,8		-25,6
VIIc. Nie wykonu- jący pracy zarobkowej	27,9	27,3	559,6	349,5	743,2	472,4
VIII. Zajęcia bliżej nie- określone i nie- wiadome						
a) wyrobniczy	9,2	11,4	-22,6	-18,9	-13,1	-9,7
b) zajęcia bliżej nieokreślone			418,6	650,3		
c) zajęcia niewia- dome	-54,5	-25,0	86,6	50,8	-15,1	13,1
Ogółem	57,7	50,1	54,0	52,6	142,7	129,0

* Miasto w granicach administracyjnych
Źródła: liczby absolutne zawarte w tab. 41.

do 3,4⁰%. Dane dotyczące handlu wskazują na pewien wzrost z 10,80⁰% do 11,4⁰%, wobec jednak sytuacji podobnej, do sytuacji w przemyśle i rzemiośle, wzrost ten był mniejszy, być może też, że zatrudnienie w tym dziale utrzymało się na niezmiennym poziomie. Względny spadek natomiast zaznaczył się w stosunku do służby domowej, usług osobistych (28,16⁰% - 23,3⁰%) i wyrobników (13,17⁰% - 8,7⁰%), a także działu administracji (12,97⁰% - 10,0⁰%). Służba domowa i usługi skupiały w 1869 r. największy odsetek zawodowo czynnych.

Tak więc w latach 1869 - 1882 zaszły w składzie ludności zawodowo czynnej Warszawy zmiany znamienne zarówno ze względu na rozwój gospodarczy miasta, jak i jego sytuację polityczną: na pierwsze miejsce pod względem liczebności wysunęła się grupa zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle — dziale, którego znaczenie nadal będzie wzrastało, zaznaczyła się bardzo wysoka dynamika wzrostu zatrudnienia w komunikacji i transporcie oraz tendencja spadkowa w stosunku do najemnych pracowników niewykwalifikowanych: służby domowej i wyrobników. Względne zmniejszenie się działu administracji, sądownictwa, wolnych zawodów wiązało się z ograniczeniem stołecznych funkcji Warszawy po powstaniu styczniowym i w ogóle całokształtem polityki władz carskich wobec Królestwa Polskiego.

W latach 1882 - 1897, podobnie jak w 1869 - 1882, nastąpił absolutny wzrost zawodowo czynnych we wszystkich działach i grupach zajęć, wyjąwszy tylko grupę osób niewiadomego zajęcia. Jeśli chodzi o względny wzrost lub spadek w poszczególnych działach, obserwuje się te same tendencje co w stosunku do ogółu ludności. Natomiast porównanie dynamiki przyrostu obu badanych grup (tab. 42) zwraca uwagę na następującą prawidłowość: mniejszą dynamikę przyrostu zawodowo czynnych niż czynnych i biernych łącznie w większości działów i grup zawodowych, co wiązało się ze spadkiem odsetka czynnych zawodowo w tych działach (tab. 43). Prawidłowość ta nie dotyczy działu administracji, sądownictwa, wolnych zawodów oraz grup rentierów — kapitalistów, emerytów i wyrobników. Szczególny pod tym względem był dział handlu, w którym wzrost czynnych zawodowo oraz czynnych i biernych łącznie odbywał się równomiernie.

Tabela 43. Zawodowo czynni w latach 1882, 1897 i 1921 według działów zajęć
(w odsetkach ogółu ludności poszczególnych działów)

Działy zajęć	1882	1897			1921
		cyrkuły miejskie	przed- mieścia	razem	
I. Rolnictwo	47,6	43,7	37,1	41,3	46,7
II. Przemysł i rzemiosło	46,1	41,8	32,8	41,0	40,6
III. Handel, banki i ubezpieczenia	31,8	31,4	26,9	31,3	36,4
IV. Komunikacja i transport	35,8	31,3	25,8	30,7	32,3
V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody	38,8	42,2	31,8	41,9	49,2
VI. Służba domowa i usługi oso- biste	75,8	70,9	69,0	70,8	84,0
w tym:					
służba domowa	77,2	71,9	71,2	71,9	
VII. Nie wykonujący zawodu					
VII a. Rentierzy -- kapitaliści	35,0	48,2	27,6	46,6	} 62,9
VII b. Emeryci	43,8	49,0	44,4	48,9	
VII c. Nie wykonujący pracy zarobkowej	96,1	95,7	88,7	95,3	
VIII. Zajęcia bliżej nieokreślone i niewiadome	44,0	43,6	31,7	40,9	} 48,0
a) wyrobnicy					
b) zajęcia bliżej nieokreślone	—	41,8	30,5	37,6	
c) zajęcia niewiadome	35,8	58,3	62,9	58,4	
Ogółem	46,6	44,4	33,4	43,4	44,1

Źródła: jak w tab. 41.

Znamienne jest to, że wśród zawodowo czynnych służba domowa utrzymała się jako druga co do liczebności grupa na przestrzeni okresu 1882 - 1897, mimo względnego spadku w tych latach a równoczesnego względnego wzrostu zatrudnionych w dziale handlu. Omawiane działy reprezentowały bowiem krańcowo różną sytuację jeśli chodzi o odsetki zawodowo czynnych (pomińjąc grupę osób nie wykonujących pracy zarobkowej, która nie może być tu brana pod uwagę). Mianowicie w dziale handlu były one najniższe (odpowiednio w latach 1882 i 1897 — 31,8 i 31,3, w dziale służby domowej zaś najwyższe (75,8% i 70,8%).

Szybszy wzrost zawodowo czynnych niż czynnych i biernych łącznie w dziale administracji tłumaczy się przede wszystkim

wzmocnionym napływem Rosjan z Cesarstwa, związanym z rozbudową carskiego aparatu administracyjnego, rusyfikacją szkolnictwa itp. Rosjanie ci przybywali do Warszawy zapewne tylko z najbliższymi członkami swych rodzin, bądź też samotnie, zwłaszcza wówczas, gdy pobyt ich miał charakter okresowy; potwierdza to struktura płci i wieku ludności prawosławnej.

Dynamika wzrostu obu kategorii ludności w grupie rentierów była niewielka (por. skorygowane wskaźniki — przypis 34). Szybszy wzrost czynnych zawodowo niż ogółu ludności tłumaczy się głównie zmianą w składzie czynnych zawodowo według wieku. Przyrost absolutny w poszczególnych grupach był bowiem tym wyższy im starszych roczników wieku dotyczył³⁶; najbardziej zwiększyła się liczba osób powyżej lat 60, a więc w mniejszym stopniu niż młodsze roczniki obciążona osobami na utrzymaniu.

Emeryci stanowili grupę nieliczną i stosunkowo malejącą, pod względem wieku ograniczoną do osób starszych, często już samotnych, w niewielkim stopniu obarczonych utrzymaniem dzieci. To też szybszy wzrost czynnych zawodowo niż ogółu tej grupy był zjawiskiem naturalnym.

Jeszcze inaczej tłumaczyć trzeba analogiczną tendencję w stosunku do wyrobników, pamiętając o ich społecznej specyfice. Dla analizowanego aspektu przemian składu zawodowego istotne jest to, iż znaczna część imigrantów do Warszawy poszukujących pracy, a nie mających przygotowania do „zawodów miejskich” zasilala właśnie szeregi wyrobników. Byli to często ludzie samotni, a w każdym razie przybywający do miasta bez rodzin; sprowadzanie rodziny zaś następowało wraz z uzyskaniem pewnej stabilizacji, niejednokrotnie związanej z przejściem do stałej pracy w przemyśle czy innym dziale.

Największa dynamika przyrostu zawodowo czynnych w latach 1882 - 1897 charakteryzowała dział komunikacji i transportu (100,7 na 100 osób w 1882 r.). Stosunkowo wysoką dynamikę (powyżej przeciętnej) obserwuje się też w rolnictwie (57,8⁰/o), przemyśle i rzemiośle (60,6⁰/o) i handlu (79,2⁰/o). Jeśli chodzi o dwa

³⁶ Przyrost absolutny zawodowo czynnych w grupie rentierów w l. 1882 - 1897 wynosił; w przedziale 0 - 19 lat 103 osoby, 20 - 39 lat 188 osób, 40 - 59 lat 464 osoby, 60 i więcej lat 1142 osoby.

ostatnie działy, trzeba przypomnieć, że dynamika wzrostu czynnych i biernych łącznie była znacznie bardziej wyrównana. Różnica ta wynika, jak się zdaje, z tego faktu, że w handlu pracujący członkowie rodzin osób głównych zatrudnieni byli przeważnie w tym samym dziale (pomijając pomagających członków rodzin), podczas gdy członkowie rodzin zwłaszcza robotników przemysłowych w znacznie większym stopniu zasilali inne działy, poza przemysłem.

Przed przystąpieniem do analizy przesunięć w składzie zawodowym ludności Warszawy w latach 1897 - 1914, warto zwrócić uwagę na różniący się znacznie skład zawodowy mieszkańców przedmieść w 1897 r. Największy odsetek mieszkańców utrzymywał się z pracy w przemyśle i rzemiośle (42,6%), znacznie wyższy niż w samym mieście. Wyrobnicy wraz z rodzinami stanowili tu 23,8% (wobec 6,6% w Warszawie). Również utrzymujący się z pracy w komunikacji i transporcie (8,2%) stanowili grupę stosunkowo liczniejszą. Oczywiście znacznie wyższy jest odsetek ludności rolniczej. Niższe aniżeli w mieście odsetki przypadają na dział handlu (8,1%) i administracji (2,9%); znacznie niższy był w porównaniu z miastem odsetek służby domowej (3,6% wobec 12,8%) związanej z domem pracodawcy. Przedmieścia miały więc wyraźnie proletariacki charakter. Mieszkańcy zaliczani do działów przemysłu i rzemiosła oraz komunikacji i transportu to przede wszystkim pracownicy najemni i ich rodziny. Wraz z wyrobnikami i służbą domową stanowili oni 78,2% całej ludności przedmieść. A przecież trzeba by też uwzględnić pracowników najemnych z pozostałych działów, którzy z pewnością przewyższali liczebnie „nieproletariackich” przedstawicieli dwóch pierwszych z wyliczonych tu działów.

Skład zawodowo czynnych był zbliżony do składu ogółu ludności, nie zachodziły tu różnice tak istotne, jak to miało miejsce w obrębie granic administracyjnych Warszawy. Jeśli chodzi o proporcje czynnych i biernych, zwracają uwagę niższe odsetki zawodowo czynnych we wszystkich działach z wyjątkiem służby domowej.

Próbie przesiedlenia przesunięć w składzie zawodowym ludności Warszawy w kilkunastoletnim okresie poprzedzającym pierwszą wojnę światową podjęto opierając się na zestawieniu da-

nych za lata 1897 - 1921. Wskazówek co do wpływu inkorporacji przedmieść w 1916 r. dostarcza porównanie danych dla Warszawy w 1897 r. w granicach administracyjnych i łącznie z przedmieściami. Różnice w grupowaniu według zajęć stosowanym w niniejszym opracowaniu dla 1882 r. i 1897 r., a przeprowadzonym przez A. Pańskiego dla 1921 r. starano się w miarę możliwości korygować. Dokładniejsze korektury można jednak przeprowadzić tylko w odniesieniu do zawodowo czynnych. Toteż z uwagi na pośredniość wnioskowania o zmianach zachodzących w tym okresie przyjęto zasadę charakteryzowania w ramach poszczególnych działów zmian dotyczących czynnych zawodowo oraz czynnych i biernych łącznie, co powinno dać podstawę do wyciągnięcia ostatecznych wniosków uwzględniających współzależności różnych grup zawodowych.

I. Rolnictwo — wzrost obu kategorii ludności: czynnych i biernych łącznie z 0,4‰ do 0,9‰ oraz zawodowo czynnych z 0,4‰ do 1,0‰. Był on spowodowany przede wszystkim przyłączeniem przedmieść w 1916 r.; większy wzrost zawodowo czynnych, mimo iż odsetek tej kategorii ludności był na przedmieściach niższy aniżeli w Warszawie, potwierdza opinię M. Drozdowskiego, że powiększenie się odsetka żyjących z rolnictwa było także po części wynikiem „wojennej pauperyzacji ludności, która wobec braku pracy musiała czerpać dochód z małych działek rolniczych i ogrodowych”³⁷. Do 1914 r., w związku z intensyfikacją zabudowy i zmniejszeniem się przestrzeni, która mogła być przeznaczona pod uprawę, odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa mógł co najwyżej pozostać na poprzednim poziomie, bardziej prawdopodobne jest jednak, że zmalał.

II. Przemysł i rzemiosło — absolutny wzrost i względny spadek obu kategorii: czynnych i biernych łącznie z 36,0‰ do 35,3‰ oraz zawodowo czynnych z 34,0‰ do 32,2‰. Trudności w rozgraniczeniu przemysłu i rzemiosła, oraz stan badań zwłaszcza nad rzemiosłem warszawskim przełomu XIX i XX w. uniemożliwiają precyzyjne wnioskowanie o zmianach zatrudnienia w omawianym dziale w latach 1897 - 1914 na podstawie dostępnych da-

³⁷ M. Drozdowski, *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918 - 1939, Najnowsze Dzieje Polski, 1914 - 1939, t. V, 1962, s. 24.*

nych. Brak bowiem ustaleń co do współzależności tendencji zmian zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle oraz wpływu wojny na rzemiosło.

Inkorporacja przedmieść oddziaływała na wzrost odsetków w 1921 r. (podobnie jak uwzględnienie przedmieść w 1897 r. — tab. 41). W tym samym kierunku wywarło wpływ włączenie personelu biurowego w przemyśle (w 1897 r. — w dziale V — urzędnicy i oficjaliści prywatni). Czynnikiem decydującym o spadku odsetka była dewastacja przemysłu podczas wojny. Miała ona mniejszy wpływ na proporcje całej ludności niż zawodowo czynnej, co świadczyłoby o tym, że aczkolwiek mniej osób w rodzinie zarabkowało, to jednak w większości wypadków źródłem utrzymania rodziny były zarobki w tym samym dziale. Pewne przesunięcie mogło nastąpić na korzyść handlu i komunikacji. W 1919 r. przemysł warszawski zatrudniał blisko 38 tys. mniej robotników niż w 1913 r.³⁸ Jak wynika z danych o wzroście zatrudnienia w latach 1919-1923, spadek spowodowany wojną mógł być do daty spisu (wrzesień 1921 r.) wyrównany w około 50%³⁹.

W okresie przedwojennym zatrudnienie w przemyśle wzrastało, istotny jest jednak nie tylko sam fakt wzrostu lecz jego tempo w porównaniu z okresem 1882-1897. Otóż mimo cyklicznych wahań w obu podokresach wzrost przemysłu mierzony wartością produkcji był szybszy w latach 1897-1914⁴⁰. Jeśli chodzi o wzrost zatrudnienia — było przeciwnie, co wiązało się z przejściem od industrializacji ekstensywnej do industrializacji intensywnej. W latach 1882-1897 liczba robotników przemysłu warszawskiego wzrosła o 92,9%, w latach 1897-1913 zaś o 44,5%⁴¹. Dane „Obzorów” służące tu za podstawę oceniane są jako zani-

³⁸ M. Drozdowski, K. Tarasiewicz, *Rozwój przemysłu Warszawy w latach 1918-1939*, „Rocznik Warszawski”, V, s. 138. Dane dotyczą zakładów przemysłowych z motorem lub zatrudniających powyżej 5 osób.

³⁹ Ibidem, tab. 1, s. 149.

⁴⁰ I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki przemysł Warszawy i okręgu (1864-1918)*, „Rocznik Warszawski”, VII, s. 363-368 (wykres na s. 364 i aneks do s. 363).

⁴¹ Obliczone na podstawie danych z aneksu [do:] I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki przemysł Warszawy...*

zone. Nie miałyby to wpływu na prawidłowość podanych liczb względnych, gdyby odchylenie od stanu rzeczywistego było stałe, tj. wynikało z jednolitych konsekwentnie stosowanych kryteriów. Jeśli nawet uzna się dane te za niedokładne, tendencja zmniejszenia się tempa wzrostu zatrudnienia w przemyśle wydaje się niewątpliwa.

Znacznie trudniejsze jest określenie analogicznych przemian w rzemiośle (bardziej szczegółowo będzie o tym mowa na s. 197 i nast.). W skali Królestwa Polskiego pozycja rzemiosła w stosunku do wartości produkcji przemysłowej kurczyła się już w latach 90-tych⁴². Warszawę jako ośrodek przemysłowy charakteryzowały jednak cechy szczególne — była ośrodkiem wielobranżowym z wyspecjalizowanym i rozbudowanym rzemiosłem. Silną pozycję warszawskiego rzemiosła podkreśla się zarówno w dawniejszej, jak i współczesnej literaturze historycznej. Według Ź. Kormanowej „proletariat warszawskiego okręgu przemysłowego liczył wówczas (u schyłku wieku) w swoich szeregach obok robotników fabrycznych nieomal drugie tyle proletariatu rzemieślniczego”⁴³.

Można chyba zaryzykować twierdzenie, że w latach 1897 - 1914 zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle wykazywało dalszy wzrost aczkolwiek mniejszy niż w poprzednim okresie.

III. Handel, banki, ubezpieczenia — wzrost obu kategorii ludności: czynnych i biernych łącznie z 19,3% do 23,6% oraz zawodowo czynnych z 13,7% do 19,7%. Przyłączenie przedmieść spowodowało pewne obniżenie odsetka w 1921 r. Natomiast wojna i inflacja oddziaływały przeciwnie, zwiększyła się bowiem znacznie liczba osób zajmujących się pośrednictwem handlowym⁴⁴. Wzrost

⁴² I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu, 1900 - 1905*, Warszawa 1955, s. 159.

⁴³ *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, pod red. N. Gąsiorowskiej-Grabowskiej, t. I, cz. I, s. 48, Warszawa 1962; por. też Z. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870 - 1900)*, Warszawa 1905, s. 200; R. Kołodziejczyk, *Klasa robotnicza Warszawy w drugiej połowie XIX w.*, „Rocznik Warszawski”, VII, s. 238, 239; I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki przemysł Warszawy...*, s. 372.

⁴⁴ M. Drozdowski, *Struktura społeczno-zawodowa...*, s. 24.

odsetka spowodowały także różnice w ugrupowaniu: uwzględnienie pracowników biurowych w handlu oraz zaliczenie do tego działu dozorców domowych. W 1897 r. „szwajcarzy, dozorca, nocni stróże” stanowili 2,1% zawodowo czynnych, a wraz z rodzinami 3,3% ogółu ludności. Zakładając, że w 1921 r. była to grupa analogiczna, odsetki dla działu handlu bez dozorców wynosiłyby: dla ogółu ludności 20,3%, dla zawodowo czynnych 17,6%; uwzględnienie pozostałych wymienionych czynników spowodowałoby jeszcze pewne ich obniżenie.

Do 1914 r. miał jednak niewątpliwie miejsce absolutny i względny wzrost tego działu, dokonujący się w znacznej mierze dzięki przyrostowi ludności żydowskiej, który był szybszy w kilkunastoletnim okresie przedwojennym niż w latach 1882 - 1897.

IV. Komunikacja i transport — wzrost obu kategorii ludności: czynnych i biernych łącznie z 6,5% do 10,8% oraz zawodowo czynnych z 4,6% do 7,9%. Na pewne podniesienie odsetków w 1921 r. wpłynęło przyłączenie przedmieść, gdzie prawdopodobnie utrzymał się wyższy odsetek zatrudnionych w tym dziale, oraz włączenie personelu biurowego⁴⁵. Wyższa dynamika wzrostu czynnych zawodowo niż ogółu ludności tłumaczy się zapewne tym, że wojna nie wywarła takich ujemnych skutków, jak w przemyśle, przeciwnie — wzrosło w związku z wojną zatrudnienie na kolei⁴⁶.

Do 1914 r. miał miejsce znaczny przyrost absolutny i względny (aczkolwiek mniejszy od wykazanego w zestawieniu za okres 1897 - 1921) związany głównie z dalszym rozwojem warszawskiego węzła kolejowego; dynamika wzrostu ludności tego działu przewyższała około trzykrotnie przeciętną.

V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody — wzrost obu kategorii ludności: czynnych i biernych łącznie z 9,9% do 11,1% oraz zawodowo czynnych z 9,4% do 12,2%. Przyłączenie przedmieść wpłynęło na obniżenie odsetków w 1921 r. (w większym stopniu niż w 1897 r.). Różnice w grupowaniu, dotyczące admini-

⁴⁵ Personel biurowy miał tu znacznie mniejszy wpływ. W 1897 r. uwzględnienie w tym dziale pracowników zarządów towarzystw kolejowych, tj. części tylko administracji w komunikacji i transporcie podniosłoby odsetki o około 0,1%.

⁴⁶ M. Drozdowski, *Struktura społeczno-zawodowa...*, s. 24.

stracji prywatnej spowodowały zmniejszenie rozpiętości odsetków za lata 1897 - 1921; według obliczeń A. Pańskiego dział „Służba publiczna i wolne zawody” (bez administracji prywatnej) wykazywał wzrost ogółu ludności z 7,4⁰/₀ do 11,1⁰/₀, a zawodowo czynnych z 7,2⁰/₀ do 12,2⁰/₀ ⁴⁷. Znaczny względny wzrost zatrudnienia w omawianym dziale dokonał się głównie dzięki odzyskaniu przez Warszawę funkcji stolicy niepodległego państwa, a więc już w okresie powojennym.

Do 1914 r. zaś, jak można przypuszczać, bądź utrzymała się tendencja spadkowa obserwowana w latach 1882 - 1897, bądź też nastąpiła względna stabilizacja.

VI. Służba domowa i usługi osobiste — znaczny spadek absolutny i względny obu kategorii ludności: czynnych i biernych łącznie z 12,8⁰/₀ do 5,1⁰/₀ oraz zawodowo czynnych z 20,3⁰/₀ do 9,7⁰/₀. Przyłączenie przedmieść wpłynęło na obniżenie odsetków w 1921 r. Różnice w grupowaniu — niezaliczenie do tego działu dozorców domowych w 1921 r. — działały w tym samym kierunku. Włączenie dozorców (por. uwagi dot. dz. III) podniosłoby odsetki czynnych i biernych do 8,4⁰/₀, zaś zawodowo czynnych do 11,8⁰/₀, co znacznie zmniejszyłoby rozpiętość. Bardzo istotnym czynnikiem rzeczywistego spadku ludności zatrudnionej w służbie domowej była pauperyzacja „warszawskich warstw średnich, które decydowały o popycie na służbę domową” ⁴⁸, związana głównie z okresem wojny. Uwzględniając te wszystkie elementy można stwierdzić, że w latach 1897 - 1914 nastąpił dalszy spadek odsetka służby domowej, aczkolwiek nie tak gwałtowny, jak wskazuje na to zestawienie za okres 1897 - 1921.

VIIa. Rentierzy - kapitaliści — spadek absolutny i względny obu kategorii ludności: zawodowo czynnych z 5,1⁰/₀ do 0,9⁰/₀ (w zestawieniu dotyczącym czynnych i biernych łącznie podani są razem rentierzy i emeryci — spadek absolutny obu grup nie ulega wątpliwości, nie można jednak wyliczyć odsetków dla każdej grupy oddzielnie). Według A. Pańskiego niska liczba rentierów wykazana przez spis w 1921 r. wynikała przede wszystkim z niechęci do przyznawania się w warunkach powojennych, że

⁴⁷ Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. ..., cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, tab. 69, s. 78 i tab. 70, s. 80.

⁴⁸ M. Drozdowski, *Struktura społeczno-zawodowa...*, s. 25.

główne źródło utrzymania nie jest związane z żadną pracą⁴⁹. Jeśli się uwzględni korekturę danych dla 1897 r. (por. przypis 34) wykazany spadek będzie odpowiednio mniejszy (z 3,1% do 0,9%). Powyższe zestawienie odsetków pozwala przypuszczać, że w latach 1897 - 1914 utrzymała się nadal tendencja spadkowa, obserwowana w poprzednim okresie.

VIIb. Emeryci — spadek absolutny i względny obu kategorii ludności: czynnych zawodowo z 1,5% do 0,5% (czynni i bierni łącznie — por. uwagi dotyczące rentierów). Był on przede wszystkim spowodowany wzmogoną umieralnością osób w starszym wieku podczas wojny. Zmienność do 1914 r. przebiegała prawdopodobnie w sposób zbliżony do działu administracji.

VIIc. Nie wykonujący pracy zarobkowej — grupa bardzo złożona (por. uwagi wstępne na s. 135), jako całość trudno porównywalna. W 1921 r. włączono do niej bezrobotnych, którzy stanowili około 50% zawodowo czynnych w tej grupie. Nie wykonujący pracy zarobkowej bez bezrobotnych stanowili około 6% zawodowo czynnych, w 1897 r. zaś 3,6%; wzrost dotyczył głównie osób przebywających w przytułkach, stypendystów itp., a więc związany był z wojną i przemianami powojennymi. Do 1914 r. nastąpił prawdopodobnie dalszy spadek odsetka, uwidoczniony już w latach 1882 - 1897, brak jednak podstaw do bardziej precyzyjnych wniosków.

VIII(a). Wyrobnicy — spadek absolutny i względny obu kategorii ludności: czynnych i biernych łącznie z 6,6% do 3,3%, zawodowo czynnych z 6,5% do 3,5%. W 1921 r. robotnicy niewykwalifikowani, traktowani jako grupa analogiczna do wyrobników w spisach XIX wiecznych, zostali wyodrębnieni na podstawie danych dotyczących stanowiska społecznego. Zaliczono do nich tylko tych, którzy nie podali wcale działu, w którym pracują⁵⁰, jest to więc w porównaniu z 1897 r. liczba niepełna. Równocześnie jednak przyłączenie przedmińców wpłynęło na zwiększenie tej grupy. W okresie przedwojennym więc utrzymała się występująca od lat 60-tych tendencja spadkowa, choć nie tak silna, jak na to wskazują dane spisów.

⁴⁹ Wyniki spisu powszechnego z 1921 r..., cz. II, A. Pański, *Stosunki zawodowe*, s. 79.

⁵⁰ Ibidem, s. 79.

Charakterystyka przesunięć w składzie zawodowym ludności w latach 1897 - 1914, mimo powyższej drobiazgowej analizy, musi się ograniczyć jedynie do wskazania ogólnych tendencji zmian. Niewątpliwie nadal wzrastał udział ludności utrzymującej się z pracy w komunikacji i transporcie, przemyśle i rzemiośle oraz handlu i ubezpieczeniach, najszybciej w komunikacji. Jeśli chodzi o dział administracji oraz emerytów trudno z całą pewnością stwierdzić czy utrzymała się tendencja spadkowa obserwowana w poprzednim okresie, czy też nastąpiła stabilizacja odsetka. Podobnie jest z rolnictwem, aczkolwiek spadek wydaje się tu bardziej prawdopodobny. Niewątpliwym natomiast był spadek udziału ludności pozostałych działów i grup, to znaczy służby domowej, wyrobników i rentierów. Tak więc w latach 1897 - 1914 zasadnicze tendencje zmian w składzie zawodowym ludności Warszawy zaobserwowane w okresie 1882 - 1897 utrzymały się, różnice zaś ograniczają się do tempa zmian.

W okresie 1869 - 1914 widoczna jest ciągłość przemian w składzie zawodowym ludności Warszawy, charakterystycznych dla rozwijającego się ośrodka przemysłowego, centrum handlowego i kształtującego się ważnego węzła kolejowego. Ciągłość ta jest uchwytna, mimo iż wnioski dotyczące podokresów 1869 - 1882 i 1897 - 1914 są niepełne i mało precyzyjne.

Najbardziej miarodajne są dane dotyczące zawodowo czynnych. W tej kategorii ludności w 1869 r. najliczniejsze grupy stanowili: służba domowa, zatrudnieni w przemyśle i rzemiośle oraz wyrobnicy. Już w latach 1869 - 1882 zaszły bardzo istotne zmiany mianowicie zatrudnieni w przemyśle i rzemiośle wysunęli się pod względem liczebności na pierwsze miejsce, służba domowa znalazła się na drugim, wyrobnicy na piątym. Zaznaczyły się też tendencje charakterystyczne dla przemian w całym okresie 1869 - 1914, dotyczące względnego wzrostu lub spadku oraz tempa zmian.

Względny wzrost zatrudnienia w latach 1869 - 1914 charakteryzował następujące działy:

Przemysł i rzemiośle, odznaczające się znaczną dynamiką wzrostu, ustępującą tylko przyrostowi w dziale komunikacji. Jeśli uzasadnione jest ocenianie tempa wzrostu zatrudnienia w całym dziale na podstawie zatrudnienia w przemyśle, było ono

wyższe w pierwszej fazie industrializacji, następnie od końca lat 90-tych malejące. Trzeba tu pamiętać, że przekroje wyznaczone są datami spisów a nie fazami cykli koniunkturalnych, co ma znaczenie zwłaszcza dla oceny wzrostu w okresie 1882 - 1897.

Komunikacja i transport — najwyższa ze wszystkich działów dynamika wzrostu utrzymywała się do 1914 r. Zatrudnieni w tym dziale nie przekraczali kilku procent ogółu zawodowo czynnych.

Handel, banki, ubezpieczenia — w początkowym okresie odsetek zatrudnionych utrzymywał się na tym samym poziomie lub wzrastał nieznacznie, następnie zaś miał miejsce stały wzrost

Względny spadek, stały i wyraźnie widoczny obserwuje się w stosunku do służby domowej i wyrobników (od 1869 r.) oraz rentierów (od 1882 r.). Zatrudnienie w dziale administracji, sądownictwa i wolnych zawodów wykazywało także względny spadek, ale o tendencji malejącej i bardzo znaczny w okresie 1869 - 1882, zapewne w związku z reformą administracyjną w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym, widoczny nadal w latach 1882 - - 1897 lecz znacznie mniejszy niż poprzednio i wreszcie utrzymanie się tej tendencji lub stabilizacja odsetka w latach 1897 - 1914. Podobnie zmieniała się liczebność grupy emerytów.

Proporcje czynnych zawodowo według działów zajęć i zawodowo czynnych i biernych łącznie kształtowały się odmiennie, co wynikało z nierównomiernego obciążenia mieszkańców aktywnych zawodowo osobami niepracującymi. Krańcowo różniące się pod tym względem działy to handel o bardzo niskim odsetku zawodowo czynnych i służba domowa o najwyższym odsetku.

Zmienność proporcji wewnątrz działów zajęć omówiona będzie dalej.

Z a w ó d - w y z n a n i e. W niniejszych rozważaniach, dla charakterystyki mającej na celu uchwycenie specyfiki zawodowej grup wyznaniowo-narodowościowych, przyjęto kryterium wyznaniowe jako podstawowe, gdyż jest ono bardziej jednoznaczne i pewniejsze od kryterium narodowościowego. Mimo procesów polonizacji cudzoziemców, występujących głównie w miastach od końca XVIII w., przetrwały liczne grupy mniejszościowe, niezasymlowane, zwłaszcza Żydów i Niemców. Ci ostatni w większym stopniu ulegali polonizacji, wśród Żydów zaś objęła ona niewielką

część wolnych zawodów, inteligencji oraz sfer burżuazyjnych. Bez większego błędu można utożsamiać ludność katolicką i Polaków, ludność wyznania mojżeszowego i Żydów w znaczeniu grupy odrębnej etnicznie, wreszcie prawosławnych i Rosjan. Najmniej jednoznaczna jest kategoria protestantów, gdyż składają się na nią „rdzenni” Polacy wyznań ewangelickich, spolonizowani Niemcy oraz niezasymilowane grupy Niemców (w mniejszym stopniu osób innych narodowości), zwłaszcza nowo napływających do Warszawy.

Dla badanego okresu dysponujemy danymi o zawodzie i wyznaniu tylko dla 1882 r., przy czym dane spisu dotyczą całej ludności, czynnej i biernej zawodowo łącznie. W zestawieniach analizowanych w części II uwzględniono ludność z wojskiem (niekoszarowanym), przy badaniu składu zawodowego zaś, konsekwentnie wyłączono wojsko całkowicie. Charakteryzując skład zawodowy poszczególnych grup wyznaniowych operować będziemy w zasadzie tak jak dotychczas całymi działami i wyodrębnionymi grupami zajęć, sygnalizując tylko ich wewnętrzną specyfikę, omawianą dalej.

Jak wynika z tabeli 44, skład zawodowy ludności poszczególnych wyznań kształtował się odmiennie. Ze względu na liczebność dwie grupy odgrywały najistotniejszą rolę: katolicy i Żydzi. Wśród katolików stanowiących 58,9⁰/₀ mieszkańców odsetki wyższe niż dla ogółu ludności miasta przypadały na rolnictwo (0,5⁰/₀ katolików; 0,3⁰/₀ ogółu ludności), przemysł i rzemiosło (34,8⁰/₀; 32,1⁰/₀), komunikację i transport (5,7⁰/₀; 4,5⁰/₀), służbę domową i usługi osobiste (19,6⁰/₀; 14,2⁰/₀), rentierów (5,5⁰/₀; 4,9⁰/₀), emerytów (2,6⁰/₀; 1,8⁰/₀) nie wykonujących pracy zarobkowej (2,5⁰/₀, 2,1⁰/₀) i wyrobników (10,8⁰/₀; 9,3⁰/₀) — tj. wszystkie działy z wyjątkiem handlu, z którego utrzymywał się znacznie niższy odsetek katolików niż ogółu ludności (5,0⁰/₀; 17,0⁰/₀) oraz administracji, sądownictwa, wolnych zawodów (11,4⁰/₀; 12,0⁰/₀).

Odchylenia te wynikały przede wszystkim ze specyfiki drugiej co do liczebności grupy wyznaniowej to znaczy Żydów, których skład zawodowy omówimy nieco szerzej. Żydzi stanowili w 1882 r. 33,9⁰/₀ ludności Warszawy (tab. 45). Utrzymywali się oni głównie z handlu (39,7⁰/₀) oraz przemysłu i rzemiosła (27,8⁰/₀, w tym zdecydowana większość z rzemiosła). Niski odsetek zawo-

Tabela 44. Zawodowo czynni i bierni w 1882 r. według działów zajęć i wyznań

Działy zajęć	Wyznania									
	rzymsko-katolickie		prawosławne		protestanci*		mojżeszowe		inne	
	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%	liczby absolu- tne	%
I. Rolnictwo	1 061	0,5	31	0,3	67	0,4	80	(0,06)	6	1,1
II. Przemysł i rzemiosło	77 110	34,8	868	9,1	17 408	43,0	35 546	27,8	81	15,3
III. Handel, banki, ubezpieczenia	11 036	5,0	525	5,5	1 556	9,0	50 714	39,7	132	25,7
IV. Komunikacja i transport	12 569	5,7	450	4,7	675	3,9	3 136	2,4	20	3,8
V. Administracja, sądown., wolne zawody	25 303	11,4	4 192	43,7	2 289	13,2	13 147	10,2	64	12,1
VI. Służba domowa i usługi osobiste w tym:	43 333	19,6	1 043	10,9	1 611	9,3	7 704	6,0	59	11,2
służba domowa	40 380	18,2	976	10,2	1 501	8,7	7 294	5,7	58	11,0
VII. Nie wykonujący zawodu										
VIIa. Rentierzy — kapitalisci	12 139	5,5	348	3,6	1 196	6,9	4 796	4,1	17	3,2
VIIb. Emeryci	5 688	2,6	563	5,9	350	2,0	99	(0,07)	13	2,5
VIIc. Nie wykonujący pracy zarobkowej	5 607	2,5	658	6,9	353	2,0	1 233	0,9	21	4,0
VIII. Zajęcia bliżej nieokreślone i niewiadome										
a) wyrobniczy	24 011	10,8	657	6,9	1 592	9,2	8 790	6,9	14	2,7
b) zajęcia bliżej nieokreślone	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
c) zajęcia niewiadome	3 606	1,6	244	2,5	194	1,1	2 527	2,0	101	19,1
Razem	221 463	100,0	9 579	100,0	17 291	100,0	127 772	100,0	528	100,0
Wojsko	1 664		4 061		418		145		43	
Ogółem	223 127		13 640		17 709		127 917		571	

* Protestanci: wyzn. ewangelicko-augsburskie i ewangelicko-reformowane oraz zapewne anglikanie (suma nie zgadza się o 1).
Źródło: *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, tab. 12 i 13.

dowo czynnych wśród Żydów rzutował w największym stopniu na obniżenie wskaźnika aktywności zawodowej w całym dziale handlu (por. tab. 43), oddziaływał też niewątpliwie na dział przemysłu i rzemiosła. Stosunkowo wysoki odsetek, zbliżony do odsetka dla ogółu ludności, przypadał na dział administracji i wolnych zawodów (10,2%). Przeszło połowę stanowili tu urzędnicy i oficjaliści prywatni; ponadto zaznaczył się napływ Żydów do zajęć wyzwolonych po uzyskaniu przez nich równouprawnienia w 1862 r.⁵¹ Bliski przeciętnego był także odsetek rentierów (głównie właściciele domów), niższy zaś osób utrzymujących się z komunikacji i transportu; o ile wśród katolików 57,8% mieszkańców przypadających na ten dział utrzymywało się z pracy na kolei, to u Żydów znacznie bardziej przeważali furmani, dorożkarze itp., którzy wraz z rodzinami stanowili 85,9%. Zwracają uwagę znacznie niższe wśród Żydów odsetki służby domowej i wyrobników, co tłumaczy się społecznym charakterem tej zbiorowości, jej warunkami bytowymi, niechęcią do podejmowania pracy w domach i przedsiębiorstwach nieżydowskich. Zaledwie 0,06% Żydów warszawskich utrzymywało się z pracy w rolnictwie (dziale I), a i to nie z zajęć ściśle rolniczych, lecz głównie z rybołówstwa. Zbliżony odsetek stanowili emeryci.

Ludność żydowska była więc przede wszystkim ludnością handlowo-rzemieślniczą. Przeważał drobny handel towarowy i różnego rodzaju pośrednictwo oraz rzemiosło odzieżowo-galanteryjne, skórzane i wytwórczość spożywcza. Struktura społeczna Żydów bardzo silnie wiązała się z ich specyfiką zatrudnienia. Specyfika ta charakterystyczna była nie tylko dla Warszawy. W związku z szybko postępującą urbanizacją ludności żydowskiej od końca XVIII w., zdecydowana przewaga zatrudnienia w handlu, rzemiośle i transporcie była już zjawiskiem obserwowanym w zbliżonej skali w całym Królestwie Polskim na początku lat 60-tych⁵². Jeżeli chodzi o przemysł i rzemiosło, obserwuje się

⁵¹ J. Leskiewiczowa, *Warszawa i jej inteligencja po powstaniu styczniowym, 1864 - 1870*, Warszawa 1961, s. 34.

⁵² S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1963, s. 56; I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 463; dane dla handlu transportu podane są łącznie.

zjawisko szczególne. Wśród właścicieli zakładów przemysłowych Żydzi odgrywali znaczną rolę; mianowicie na 146 większych (kryterium wielkości nie jest określone) zakładów przemysłowych w Warszawie w 1884 r. 57 (39⁰/o) należało do Polaków, 49 (33,6⁰/o) do Niemców, 33 (22,6⁰/o) do Żydów, 7 (4,8⁰/o) do spółek akcyjnych założonych głównie przez Niemców i Żydów z minimalnym udziałem Polaków⁵³. Równocześnie udział robotników żydowskich w wielkim przemyśle był znikomy. Wpłynęło na to kilka czynników: „lęk przed pracą w większym środowisku ze względu na antysemityzm współpracowników i psychiczne powiązania z warstwami średnimi, względy religijne, nakazujące zaprzestania pracy w sobotę, degeneracja fizyczna na skutek nędzy”⁵⁴. Ludność żydowska utrzymująca się z pracy w dziale przemysłu i rzemiosła, była więc zatrudniona głównie w drobnym przemyśle i rzemiośle. Poważny odsetek stanowili wśród niej chałupnicy, na co zwraca uwagę zarówno J. Marchlewski, jak i Schiper⁵⁵, mówiąc o początku XX stulecia, nie wydaje się jednak, aby w tak dużej skali było to zjawisko nowe.

Z jakich przyczyn wynikała znikoma liczebność Żydów emerytów oraz utrzymujących się z rolnictwa, a także właścicieli ziemskich? Jeśli chodzi o emerytów warunkował ją niewielki udział w wojsku w stopniach oficerskich i w służbie publicznej. Rolnicza ludność żydowska w Królestwie wykazywała w drugiej połowie XIX w. tendencję zniżkową, po załamaniu się eksperymentów agraryzacji Żydów, przeprowadzonych w latach 40-tych i 50-tych⁵⁶. W 1884 r. wśród ogółu ludności wiejskiej Królestwa

⁵³ I. Schiper, *Dzieje handlu...* (s. 504 - 505) podaje te dane za memoriałem J. Blocha i H. Natansona dotyczącym gospodarczej roli Żydów w Królestwie; memoriał z 1885 r. przytacza liczby raczej za rok 1884. Toż samo: I. Schiper, A. Hafftko, *Żydzi w przemyśle polskim. Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. II, s. 489.

⁵⁴ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska...*, s. 63; pogląd oparty na opiniach J. Marchlewskiego i A. Tartakowera; por też: A. Tartakower, *Zawodowa i społeczna struktura Żydów...*; J. Gliksman, „Czynni” i „bierni” wśród ludności żydowskiej w Polsce...

⁵⁵ J. Marchlewski, *Antysemityzm a robotnicy*, Warszawa 1920, s. 47; I. Schiper, *Dzieje handlu...*, s. 523.

⁵⁶ I. Schiper, *Dzieje handlu...*, s. 496.

odsetek Żydów wynosił zaledwie 2,5⁰/₀⁵⁷. W guberni warszawskiej w posiadaniu Żydów znajdowało się 2,8⁰/₀ powierzchni gruntów, a wchodziła tu zarówno wielka własność folwarczna, jak i mniejsza własność ziemska, grunty przeznaczono pod zabudowę itp.⁵⁸ Znalazło to odbicie w składzie zawodowym Żydów warszawskich, wśród których utrzymujący się z rolnictwa stanowili zaledwie 0,06⁰/₀ ogólnej liczby mieszkańców wyznania mojżeszowego, właściciele ziemscy zaś (z rodzinami) liczyli 110 osób, czyli 2,3⁰/₀ w stosunku do całej grupy rentierów-kapitalistów.

Ludność prawosławna, aczkolwiek stosunkowo nieliczna (2,5⁰/₀ ogółu mieszkańców, jeśli całkowicie eliminuje się wojsko), odgrywała jednak szczególną rolę. Wojskowi z rodzinami oraz osoby przypadające na dział administracji, sądownictwa i wolnych zawodów stanowili grupy prawie równe liczebnie, dające w sumie blisko 2/3 ogółu prawosławnych w Warszawie; po wyłączeniu z rozważań wojska, na administrację przypada 43,7⁰/₀. W ramach tego działu przeważa zdecydowanie administracja państwowa, sądownictwo, adwokatura (63,0⁰/₀), co nie wymaga komentarza. Konsekwencją znacznej względnej liczebności urzędników i wojskowych był wysoki odsetek emerytów wśród prawosławnych, mianowicie 5,9⁰/₀, podczas gdy odpowiedni odsetek dla całej ludności miasta wynosił zaledwie 1,8. A przecież niewątpliwie część emerytowanych funkcjonariuszy władz carskich wracała do Rosji. Stosunkowo wysoki odsetek (10,9⁰/₀) to służba domowa i usługi osobiste, zapewne przede wszystkim w domach urzędników i wojskowych Rosjan.

Jak zaznaczono na wstępie protestanci byli grupą pod względem narodowościowym bardzo niejednorodną. Stanowili oni 4,6⁰/₀ ogółu ludności. Największy odsetek przypadał na dział przemysłu i rzemiosła (43,0⁰/₀), stosunkowo wysokie na administrację, handel i rentierów. Ważną rolę odgrywała burżuazja pochodzenia niemieckiego. Według T. Łepkowskiego: „imigracja z zewnątrz...

⁵⁷ A. Eisenbach, *Materiały do struktury i działalności gospodarczej ludności żydowskiej w Królestwie Polskim w latach osiemdziesiątych XIX wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1959, nr 29, s. 77.

⁵⁸ Ibidem, s. 89; por. też: A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, w: *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, pod red. W. Kuli, t. III, Warszawa 1968.

dostarczyła, zwłaszcza ósrodkowi łódzkiemu i Warszawie, grupę zamożnych burżua, w przewadze Niemców”⁵⁹. Liczebnie poważniejsze znaczenie miał personel techniczny i nadzerczy, głównie w przemyśle.

Proporcje najliczniejszej grupy wyznaniowej — ludności katolickiej, były najbardziej zbliżone do ogólnych proporcji całej ludności miasta według zajęć, jedynie odsetek utrzymujących się z handlu był znacznie niższy od ogólnego. Pozostałe grupy wyznaniowe cechowała bardzo wyraźna specyfika, odmiennie więc kształtował się skład wyznaniowy poszczególnych działów, co obrazuje tabela 45. Przewaga ludności katolickiej występująca we wszystkich rodzajach zajęć z wyjątkiem handlu, była bardzo różna, w zależności od udziału w nich mieszkańców innych wyznań.

Jak wspomniano wyżej, brak analogicznych danych dla 1897 r., toteż prześledzenie tendencji zmian w składzie zawodowo-wyznaniowym natrafia na trudności. Niemniej jednak możliwe jest podjęcie takiej próby, przynajmniej dla uzyskania orientacji co do kierunku i charakteru przesunięć. Spis z 1897 r. zestawia ludność według grup zajęć i języka ojczystego, co dla uzyskania porównywalności z analizowanymi wynikami spisu z 1882 r. stwarza podwójne trudności. Po pierwsze operowanie grupami zajęć, bez uwzględnienia poszczególnych rodzajów zajęć, uniemożliwia przeprowadzenie podziału na działy według kryteriów przyjętych w niniejszym opracowaniu. Po wtóre uchwycenie współzależności język — wyznanie — zawód możliwe jest tylko w sposób przybliżony. Korelacje między językiem a wyznaniem daje się ustalić tylko przy uwzględnieniu całej ludności z wojskiem skoszarowanym włącznie.

Na podstawie spisu z 1897 r. udało się wyodrębnić w całości rolnictwo, przemysł i rzemiosło oraz komunikację i transport (por. działy oznaczone literą A w tab. 46 i 47). Ponadto wydzielono jako niepełne działy handlu i administracji (w tab. 46 i 47 oznaczone literą B). Handel objął 93,90% ludności, której dawał utrzymanie⁶⁰, administracja tylko 720/0, przy czym najważniejszą

⁵⁹ T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu*, Warszawa 1967, s. 155.

⁶⁰ Do handlu nie weszły następujące kategorie spisowe: 60 (1 - 2, 6) i 63

Tabela 45. Zawodowo czynni i bierni w 1882 r. według wyznań (w odsetkach ogółu ludności poszczególnych działów zajęć)

Działy zajęć	Ludność ogółem	Wyznania				
		rzym-sko-katolickie	prawo-sławne	prote-stanci*	mojże-szowe	inne
I. Rolnictwo	100	85,2	2,5	5,3	6,4	0,6
II. Przemysł i rzemiosło	100	63,7	0,7	6,1	29,4	0,1
III. Handel, banki, ubezpieczenia	100	17,3	0,8	2,4	79,3	0,2
IV. Komunikacja i transport	100	74,6	2,7	4,0	18,6	0,1
V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody	100	56,3	9,3	5,2	29,2	0,1
VI. Służba domowa i usługi osobiste	100	80,7	1,9	3,0	14,3	0,1
w tym:						
służba domowa	100	80,5	1,9	3,0	14,5	0,1
VII. Nie wykonujący zawodu						
VIIa. Rentierzy – kapitaliści	100	65,6	1,9	6,5	25,9	0,1
VIIb. Emeryci	100	84,7	8,4	5,2	1,5	0,2
VIIc. Nie wykonujący pracy zarobkowej	100	71,2	8,4	4,5	15,7	0,2
VIII. Zajęcia bliżej nieokreślone i niewiadome						
a) wyrobniczy	100	68,5	1,9	4,5	25,1	(0,03)
b) zajęcia bliżej nieokreślone	—	—	—	—	—	—
c) zajęcia niewiadome	100	54,0	3,7	2,9	37,9	1,5
Ogółem**	100	58,9	2,5	4,6	33,9	0,1

* Protestanci – por. uwagi do tab. 44

** Dane procentowe odbiegają od ustaleń w cz. II, gdyż zestawienie całkowicie pomija wojsko.

Źródło: jak w tab. 44.

grupę, która nie mogła być uwzględniona stanowią urzędnicy i oficjaliści prywatni⁶¹.

(2), tj. prawie cała grupa 2. Hotele, wynajem mieszkań, jadalnie (por. aneks 3).

⁶¹ Do działu administracji nie weszły następujące kategorie spisowe: 13 (1 - 3, 5), tj. grupa 2. Urzędnicy i oficjaliści prywatni; 60 (3 - 5), tj.

Tabela 46. Zawodowo czynni i bierni w 1897 r. według działów zajęć i języka ojczystego

Działy zajęć	Język							
	polski		rosyjski		niemiecki		żydowski	
	liczby abso- lutne	%	liczby abso- lutne	%	liczby abso- lutne	%	liczby abso- lutne	%
A. I. Rolnictwo	1 737	0,5	86	0,3	34	0,4	269	0,2
II. Przemysł i rzemiosło	145 010	38,0	2 868	11,6	3 893	40,5	61 467	35,0
IV. Komunikacja i transport	28 846	7,6	3 010	12,1	512	5,3	6 284	3,6
B. III. Handel, banki, ubez- pieczenia	33 824	8,9	3 032	12,2	1 149	11,9	69 235	39,4
V. Administracja, sądo- wnictwo, wolne za- wody	26 785	7,0	8 221	33,2	835	8,7	6 006	3,4
Ogółem	381 227	100,0	24 789	100,0	9 617	100,0	175 738	100,0

Tabela 47. Zawodowo czynni i bierni w 1897 r. według języka ojczystego
(w odsetkach ogółu ludności poszczególnych działów zajęć)

Działy zajęć	Ludność ogółem	Język				
		polski	rosyjski	niemie- cki	żydow- ski	inne
A. I. Rolnictwo	100	81,1	4,0	1,6	12,6	0,7
II. Przemysł i rzemio- sło	100	67,7	1,3	1,8	28,7	0,5
IV. Komunikacja i transport	100	74,6	7,8	1,3	16,2	0,1
B. III. Handel, banki, ubezpieczenia	100	31,4	2,8	1,1	64,3	0,4
V. Administracja, są- downictwo, wolne zawody	100	63,1	19,4	2,0	14,2	1,3

Uwagi: Zestawienia w tab. 46 i 47 oparte są na danych tabeli uwzględniającej grupy zajęć. W związku z tym tylko działy oznaczone literą A można było wyodrębnić w całości, a oznaczone literą B – częściowo (por. też przypisy 60 i 61).

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja...*, tab. XXII.

część grupy 7. Nauka, literatura, sztuka... (prywatne kluby i teatry, przedsiębiorstwa rozrywkowe, działalność sportowa); 63 (1), grupa 8. Inne (kreślarze, kopiści).

Spróbujemy teraz wskazać kierunek odchyień wynikających z uwzględnienia kryterium językowego, a nie wyznaniowego. Ludność mówiąca językiem polskim to blisko 90% katolicy. Osoby wyznania mojżeszowego (7,5%) to niewątpliwie inteligencja i burżuazja pochodzenia żydowskiego, zasilająca liczebnie wśród ludności mówiącej po polsku głównie dział administracji (zwłaszcza wolne zawody oraz nieuwzględnioną grupę administracji prywatnej), a w mniejszym stopniu handel, przemysł i komunikację. 2,3% mówiących po polsku to protestanci (stanowiący około połowy ogólnej liczby protestantów) przede wszystkim Polacy, częściowo zasymilowani Niemcy. Ludność mówiąca po polsku w stosunku do katolickiej była więc liczniejsza, nadwyżka zaś przypadała głównie na dział administracji, oraz częściowo na przemysł, komunikację i handel.

Ludność mówiąca językiem żydowskim to prawie w 100% osoby wyznania mojżeszowego. Zbiorowość ta w stosunku do grupy wyznaniowej była jednak mniej liczna o wymienioną wyżej grupę spolonizowanych Żydów, którzy pozostali przy wyznaniu mojżeszowym, oraz Żydów posługujących się językiem rosyjskim, rekrutujących się niewątpliwie spośród „litwaków” (ponad 4,5 tys. osób), wśród których przeważały zajęcia handlowo-rzemieślnicze. Zbiorowość żydowska, wyodrębniona według kryterium językowego, jest więc w stosunku do grupy wyznaniowej „uboższa” w inteligencję oraz część warstwy burżuazyjnej związanej z różnymi działami gospodarki.

Wśród ludności mówiącej językiem rosyjskim obok prawosławnych większe znaczenie mieli Żydzi (9% w stosunku do ludności z wojskiem skoszarowanym, bez wojska — odsetek byłby wyższy); katolicy i protestanci stanowili grupy niewielkie. Rosjanie według kryterium językowego, wykazują więc stosunkowo wyższe odsetki zwłaszcza w handlu, ale także w przemyśle i komunikacji, w związku z czym relatywnie zmniejszeniu uległ odsetek przypadający na administrację.

Ludność mówiąca językiem niemieckim to z pewnością stosunkowo niedawni imigranci Niemcy, głównie protestanci (79,4%), częściowo też katolicy (10,6%). Zestawienie tej grupy z ludnością protestancką nie jest uzasadnione. Charakteryzuje ona na-

tomiast skład zawodowy warszawskich Niemców i z tego punktu widzenia dotyczące jej dane są interesujące.

Rozszerzenie obserwacji na okres wcześniejszy możliwe jest dzięki pracy I. Schipera, który opracował strukturę zawodową Warszawy w 1862 r.⁶² na podstawie *Wykazu ludności według profesyi za rok 1862*, pochodzącego z akt kancelarii oberpolicmajstra m. Warszawy; dane te uwzględniają podział na Żydów i chrześcijan. *Wykaz* nie obejmuje jednak wszystkich mieszkańców miasta, pomijając najprawdopodobniej ludność niestałą⁶³, oparte więc na nim obliczenia mogą mieć tylko znaczenie orientacyjne. Dane dotyczące ludności żydowskiej Warszawy zestawiał Schiper za lata 1862, 1882 i 1897; liczby za dwa ostatnie lata pochodzą najprawdopodobniej ze spisów powszechnych, nie jest to jednak całkowicie jasne. Z uwagi na odmienne kryteria wyróżniające ludność żydowską według podziału zawodowego w spisach, różnice klasyfikacji według działów zajęć oraz niekompletność danych za 1862 r. nie można uznać tych zestawień za ścisłe. Rozszerzone informacjami ze źródeł innego typu, wskazują one jednak niewątpliwie na tendencje zmian w składzie zawodowym Żydów warszawskich, toteż wnioski Schipera są dla niniejszych rozważań bardzo pomocne. Otóż stwierdza on, że w ostatnim 30-leciu XIX w. w całym Królestwie Polskim nastąpił znaczny wzrost odsetka Żydów utrzymujących się z przemysłu i rzemiosła oraz wolnych zawodów i pewien spadek handlu i transportu, w przeciwieństwie do poprzedniego okresu (od lat 40-tych), kiedy to wzrastał handel i transport żydowski kosztem rzemiosła. Zjawisko to szczególnie silnie występowało w takich centrach, jak

⁶² I. Schiper, *Dzieje handlu...*, s. 471, 472. Dane Schipera zostały podane analizie i opracowane porównawczo z danymi wcześniejszymi przez A. Szczypiorskiego [w:] *Warszawa, jej gospodarka...*, s. 255 i nn. Cytowana praca tegoż autora: *Struktura zawodowa i społeczna...*, zawiera dla 1868 r. zestawienie dotyczące zawodów i wyznań uwzględniające tylko zawodowo czynnych (tab. 9, s. 83).

⁶³ A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa i społeczna...*, s. 255. W zestawieniu według zawodów u I. Schipera na s. 472 zwracają zwłaszcza uwagę niskie odsetki służby domowej i wyrobników, którzy rekrutowali się głównie z ludności napływowej, wśród ogółu mieszkańców w kilka lat później w 1869 r., stanowili bardzo znaczne odsetki (por. przesunięcia w składzie zawodowym w l. 1869 - 1882, cz. III, s. 156 i nast.

Warszawa i Łódź⁶⁴. Jest to tym ciekawsze, że na ostatnie 15-lecie XIX w. i pocz. XX w. przypada największe nasilenie napływu Żydów z Rosji i Litwy, wśród których element handlowy odgrywał bardzo istotną rolę⁶⁵. W latach 1882 - 1897 zaznaczył się natomiast według Schipera znaczny wzrost udziału ludności nieżydowskiej w handlu warszawskim⁶⁶.

Konfrontacja danych za lata 1882 (tab. 44 i 45) i 1897 (tab. 46 i 47) pozwalająca na wnioski dość ograniczone, potwierdza zasadnicze tendencje stwierdzone przez Schipera dla Warszawy, korygując niektóre stwierdzenia szczegółowe. Przesunięcia w składzie zawodowym z uwzględnieniem wyznań miały największe znaczenie w odniesieniu do działów przemysłu i rzemiosła oraz handlu. Wzrost odsetka mieszkańców utrzymujących się z pracy w przemyśle i rzemiośle, obserwowany w stosunku do całej ludności dotyczył zarówno ludności katolickiej, jak i żydowskiej. Podczas jednak, gdy katolicy zasilali w większej mierze dynamicznie rozwijający się przemysł, Żydzi koncentrowali się głównie w rzemiośle. Wzrost odsetka Żydów w dziale II był niewątpliwie znaczny, mianowicie z 27,8% do około 35,0% ogółu ludności żydowskiej. Nieco trzeba by skorygować wnioski Schipera odnośnie do handlu i transportu, które to działy traktuje na ogół łącznie, wskazując na ich względny spadek. Z tabel 44 i 46 nie wynika jednak względny spadek Żydów w handlu, lecz raczej stabilizacja odsetka, a może nawet pewien niewielki wzrost, gdyż część Żydów w tym dziale znalazła się w innych grupach językowych. Jeśli chodzi o komunikację i transport, nastąpił tu zapewne pewien wzrost. Ta korektura szczegółowych wniosków Schipera nie podważa wniosku zasadniczego co do ogólnej tendencji przesunięć zawodowych wśród społeczeństwa żydowskiego, a mianowicie „odpływu” z handlu do rzemiosła. Wśród katolików znaczny wzrost odsetka utrzymujących się z handlu był niewątpliwym, aczkolwiek nieco mniejszym niż wynika to z zestawienia liczbowego.

⁶⁴ I. Schiper, *Dzieje handlu...*, s. 465, 495, 499.

⁶⁵ S. Kempner, *Handel*, [w:] *Dzieje gospodarcze Polski porzbiiorowej*, t. II, Warszawa 1922, s. 304. Potwierdzają ten pogląd I. Schiper, *Dzieje handlu...*, s. 510 i S. Bronsztejn, *Ludność żydowska...*, s. 59.

⁶⁶ I. Schiper, *Dzieje handlu...*, s. 514.

Tak więc znaczny wzrost ludności żydowskiej w latach 1882 - 1897 kierował się w większej mierze do przemysłu i rzemiosła (głównie rzemiosła) niż do handlu. Mimo to jednak udział Żydów w dziale II pozostał prawdopodobnie na tym samym poziomie, w związku z większym jeszcze wzrostem ludności chrześcijańskiej w tym dziale. W handlu natomiast udział Żydów wyraźnie zmniejszył się z 79,3⁰/₀ do około 64,3⁰/₀, na korzyść ludności katolickiej. W stosunku do pozostałych działów i grup zawodowych brak podstaw do wniosków charakteryzujących tendencje zmian.

Z a w ó d - p ł e ć - w i e k. Współzależność zawodu obiektywnego płci i wieku rozpatrywać będziemy w stosunku do zawodowo czynnych. Dysponujemy odpowiednimi danymi na podstawie spisów z 1882 i 1897 r. Zestawienie z wynikami spisu z 1921 r. przeprowadzone wyżej w odniesieniu do czynnych i biernych łącznie, oraz ogółu zawodowo czynnych (por. tab. 41), dla omawianych aspektów składu zawodowego pominięto. Wnioski o przemianach zachodzących w okresie poprzedzającym I wojnę światową wynikają bowiem z bardzo szczegółowej analizy. uwzględniającej zwłaszcza związane z wojną czynniki wypaczające ciągłość procesu rozwojowego, której powtarzanie wydaje się zbędne. Zestawienia A. Pańskiego⁶⁷ za lata 1882, 1897 i 1921, podobnie jak w stosunku do ogółu mieszkańców Warszawy czy też ludności zawodowo czynnej, są dość mechaniczne. Uwzględniono natomiast wyniki badań A. Szczypiorskiego dla 1869 r.⁶⁸, dotyczące podziału według płci, traktując je jako dane orientacyjne z uwagi na luki w źródłach⁶⁹. Trzeba przede wszystkim pamiętać o wynikającym z nich obniżeniu odsetków zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle oraz handlu. Wnioski dotyczące składu zawodowo czynnych według płci w latach 1869 - 1882 będą więc ograniczone.

Z uwagi na dokładność danych charakteryzujących skład zawodowy mężczyzn i kobiet, za punkt wyjścia przyjmujemy spis

⁶⁷ Wyniki spisu powszechnego z 1921 r..., cz. II. A. Pański. *Stosunki zawodowe*, s. 99 i nast.

⁶⁸ A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa...* tab. 22 s. 91; Odsetki dotyczące mężczyzn i kobiet obliczono na podstawie liczb absolutnych zamieszczonych w tabeli.

⁶⁹ Por. przypis 14.

Tabela 48. Zawodowo czynni w latach 1882

Działy zajęć	1882			
	mężczyźni		kobiety	
	liczby absolutne	%	liczby absolutne	%
I. Rolnictwo	572	0,5	21	
II. Przemysł i rzemiosło	48 094	42,2	7 649	12,4
III. Handel, banki i ubezpieczenia	15 915	13,9	4 180	6,7
IV. Komunikacja i transport	5 981	5,3	43	0,1
V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody	14 913	13,1	2 714	4,4
VI. Służba domowa i usługi osobiste w tym:	9 159	8,0	31 597	51,5
służba domowa	8 820	7,7	29 918	48,8
VII. Nie wykonujący zawodu				
VIIa. Rentierzy -- kapitaliści	2 955	2,6	3 523	5,7
VIIb. Emeryci	1 271	1,1	1 669	2,7
VIIc. Nie wykonujący pracy zarobkowej	3 986	3,5	3 579	5,8
VIII. Zajęcia bliżej nieokreślone i niewiadome				
a) wyrobnicy	10 102	8,9	5 309	8,6
b) zajęcia bliżej nieokreślone	—	—	—	—
c) zajęcia niewiadome	1 051	0,9	1 309	2,1
Razem	113 999	100,0	61 593	100,0
Wojsko	3 740			
Ogółem	117 739		61 593	

Źródła: jak w tab. 41.

z 1882 r., odstępując od zasad chronologii. Jak wynika z tabeli 48 w składzie zawodowym mężczyzn i kobiet zachodziły zasadnicze różnice. Wśród mężczyzn najwyższy odsetek (42,2%) przypadł na przemysł i rzemiosło, znacznie niższe były odsetki zatrudnionych w handlu (13,9%) i administracji (13,1%). Następne w kolejności grupy to wyrobnicy (8,9%), służba domowa i usługi (8,0%). Wśród czynnych zawodowo kobiet natomiast przeszło połowę (51,5%) stanowiła służba domowa, stosunkowo wysoki odsetek przypadł na wyrobnice (8,6%); te dwie kategorie łącznie dawały 60,1%. W przemyśle i rzemiosle pracowało 12,4% kobiet.

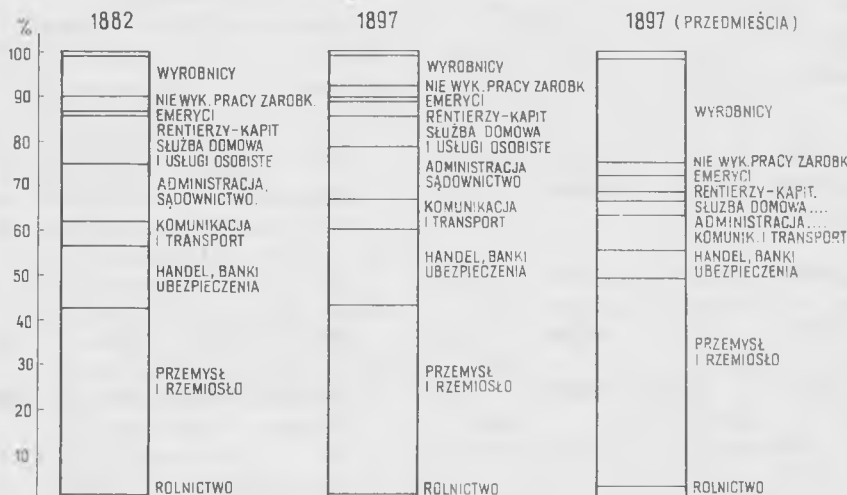
Prześledzimy teraz zmiany w zatrudnieniu według płci w la-

i 1897 według działań zajęć i płci

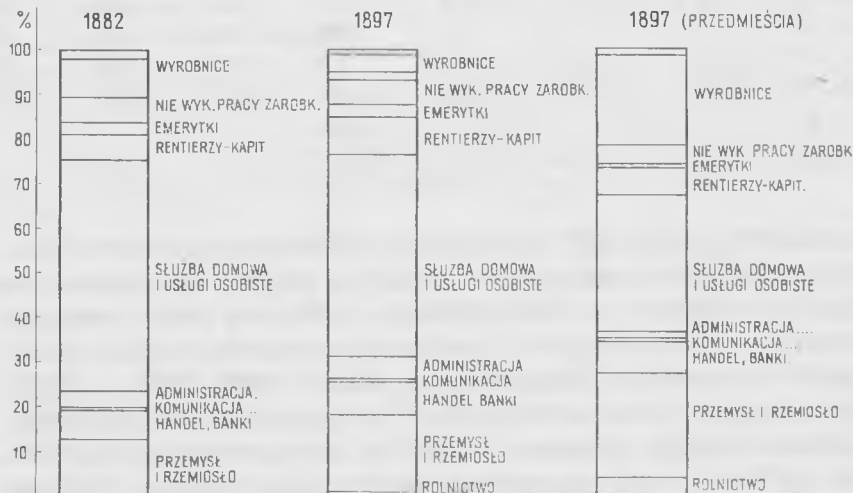
1897							
cyrkuły miejskie				przedmieścia			
mężczyźni		kobiety		mężczyźni		kobiety	
liczby absolutne	%	liczby absolutne	%	liczby absolutne	%	liczby absolutne	%
853	0,5	83	0,1	403	3,0	127	4,0
72 892	42,7	16 618	18,0	6 214	46,4	737	23,3
29 109	17,0	6 905	7,5	851	6,4	232	7,3
11 881	6,9	212	0,2	1 043	7,8	6	0,2
20 047	11,7	4 827	5,2	411	3,1	51	1,6
11 615	6,8	41 946	45,4	268	1,9	974	30,8
10 957	6,4	39 238	42,5	260	1,9	841	26,6
5 700	3,3	7 710	8,4	467	3,5	193	6,1
1 513	0,9	2 518	2,7	40	0,3	24	0,8
4 397	2,6	5 236	5,7	375	2,8	137	4,3
11 785	6,9	5 376	5,8	3 110	23,2	634	20,0
403	0,2	92	0,1	189	1,4	26	0,8
912	0,5	857	0,9	19	0,2	25	0,8
171 107	100,0	92 380	100,0	13 390	100,0	3 166	100,0
27 878				9 437			
198 985		92 380		22 827		3 166	

tach 1869, 1882 i 1897. Jeśli chodzi o czynnych zawodowo mężczyzn, to trzeba zaznaczyć, że tendencje względnego wzrostu lub spadku odnośnie do poszczególnych działań są takie same, jak ogółu czynnych zawodowo. Bardzo duży wzrost odsetka w przemyśle i rzemiośle dokonał się w latach 1869-1882, z 29,5% (w rzeczywistości odsetek był nieco wyższy) do 42,2%. W następnym podokresie względny wzrost jest już nieznaczny (do 42,7% w 1897 r.), mimo poważnego wzrostu absolutnego. Podobnie kształtowała się sytuacja w komunikacji; odsetki dla lat 1869, 1882 i 1897 wynosiły: 1,8-5,3-6,9. Odwrotne zjawisko obserwuje się w handlu: minimalny wzrost lub stabilizację odsetka

MEŻCZYŹNI

KOBIETY

Wykres 9. Ludność Warszawy według zawodu obiektywnego i płci w latach 1882 i 1897

w latach 1869 - 1882 (wyższy niż 12,8‰; 13,9‰) i znaczny względny przyrost w okresie 1882 - 1897 (13,9‰; 17,0‰). Udział zatrudnionych w dziale administracji i służby względnie mała⁷⁰.

W grupie zawodowo czynnych kobiet tendencje względnego wzrostu i spadku poszczególnych działów odpowiadały również tendencjom charakterystycznym dla ogółu zawodowo czynnych (choć o różnym nasileniu), z jednym wyjątkiem. Otóż udział kobiet w dziale administracji wykazywał wzrost. Początkowo był on znikomym, zaledwie z 4,3‰ w 1869 r. do 4,4‰ w 1882 r. — lecz wart odnotowania z uwagi na tendencję przeciwną niż wśród mężczyzn (spadek w tym samym czasie z 16,4‰ do 13,1‰). W latach 1882 - 1897 wzrost jest już wyraźnie widoczny (z 4,4‰ do 5,2‰) przy utrzymującym się nadal spadku odsetka mężczyzn zatrudnionych w tym dziale. Najliczniejsza kategoria zawodowa kobiet, służba domowa wykazywała stałą tendencję zniżkową, silniejszą w latach 1869 - 1882 (spadek z 68,6‰ do 51,5‰) niż w okresie 1882 - 1897) spadek z 51,5‰ do 45,4‰). Równocześnie wzrastało zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle; odsetki dla kolejnych lat były następujące: 3,6 - 12,4 - 18,0.

Omówione przesunięcia w składzie zawodowym mężczyzn i kobiet wskazują na ciągłość procesów i pozwalają przypuszczać, że ciągłość ta utrzymała się i po 1897 r., podobnie jak udało się to stwierdzić dla ogółu zawodowo czynnych.

W latach 1882 - 1897 liczebność kobiet w stosunku do mężczyzn uległa względnemu zmniejszeniu, relatywnie więc aktywność zawodowa kobiet nieco wzrosła, mimo stabilności ich odsetka wśród ogółu zawodowo czynnych (tab. 49). Istniały pod tym względem poważne różnice w poszczególnych grupach wyznaniowych. Dla 1882 r. nie dysponujemy jak wiadomo podziałem zawodowo czynnych według wyznań. Natomiast wykorzystywane wyżej zestawienie dla 1897 r. według zajęć i języka ojczystego zawiera takie dane⁷¹. Otóż wśród czynnych zawodowo osób mówiących językiem polskim kobiety stanowiły 37,6‰, wśród Żydów zaś tylko

⁷⁰ U A. Szczypiorskiego w tab. 22 wyrobownicy umieszczeni są wyłącznie w grupie mężczyzn; jak wynika z innych danych w tym opracowaniu jest to ogólna liczba wyrobników — mężczyzn i kobiet; odsetków według płci nie można więc na tej podstawie obliczyć.

⁷¹ *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis'*... tab. XXII.

Tabela 49. Udział kobiet wśród zawodowo czynnych w latach 1882 i 1897 według działów zajęć (w odsetkach)

Działy zajęć	Odsetki kobiet przypadające na każdy z działów w roku:		
	1882	1897	
		cyrkuły miejskie	przedmieścia
I. Rolnictwo	3,5	8,9	24,0
II. Przemysł i rzemiosło	13,7	18,6	10,6
III. Handel, banki, ubezpieczenia	20,8	19,2	21,4
IV. Transport i komunikacja	0,7	1,8	0,6
V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody	15,4	19,4	11,0
VI. Służba domowa i usługi osobiste	77,5	78,3	78,4
w tym:			
służba domowa	77,2	78,2	76,4
VII. Nie wykonujący zawodu:			
VIIa. Rentierzy — kapitaliści	54,4	57,5	29,2
VIIb. Emeryci	56,8	62,5	37,5
VIIc. Nie wykonujący pracy zarobkowej	47,3	54,4	26,8
VIII. Zajęcia bliżej nieokreślone i niewiadome			
a) wyrobnicy	34,4	31,3	16,9
b) zajęcia bliżej nieokreślone	—	18,6	12,1
c) zajęcia niewiadome	55,5	48,4	56,8
Razem	35,1	35,1	19,1

Źródła: jak w tab. 41.

29,3⁰/. Ponieważ odsetek ludności żydowskiej wzrastał, a odsetek kobiet aktywnych zawodowo utrzymywał się na tym samym poziomie, nie ulega kwestii, że wśród ludności nieżydowskiej zaangażowanie kobiet w pracy zawodowej wzrastało.

Kobiety przeważały, i to znacznie, tylko w dziale służby domowej i usług (77,5⁰% w 1882 r., 78,3⁰% w 1897 r.), stanowiły też znaczny odsetek (34,4⁰%; 31,3⁰%) ogółu wyrobników, z tym jednak, że wśród służby udział ich wzrastał, w grupie wyrobników zaś malał. Widoczny jest wyraźny wzrost udziału kobiet w przemyśle i rzemiosle (z 13,7⁰% do 18,6⁰%) oraz w administracji (z 15,4⁰% do 19,4⁰%). Stosunkowo znaczny odsetek kobiet w handlu nieco się zmniejszył. Wysokie były odsetki w kategoriach zawodowych wchodzących w skład zawodowo czynnych niezarob-

kujących (VIIa, VIIb, VIIc), wykazując wzrost w latach 1882 - 1897. Wynikało to przede wszystkim z liczniejszego obsadzenia starszych roczników wieku wśród kobiet, niż wśród mężczyzn.

Korelacje między płcią i wiekiem w ogólnym zarysie omówione zosały na s. 142 i nast. (cz. III), gdzie uwzględniono stosunek zawodowo czynnych do całej ludności i zmiany proporcji ogółu zawodowo czynnych według podziału na grupy wieku wyodrębniającego ludność w wieku produkcyjnym, tj. 0 - 14 lat, 15 - 59 lat i 60 i więcej lat (por. tab. 38 i 39).

Zestawienie zawodowo czynnych według grup wieku, z dokładnością na jaką pozwalają dane spisowe, zawiera tabela 50. Ponadto opracowano dane o składzie według płci i wieku dla ludności zatrudnionej w działach przemysłu i rzemiosła, handlu, komunikacji, administracji oraz służby domowej (dział VI — bez usług) i wyrobników. Zmianom w zatrudnieniu małoletnich i młodocianych, których śledzenie jest utrudnione ze względu na różnice w grupowaniu według wieku w obu spisach, poświęcono odrębne opracowanie⁷², toteż rezygnując z powtarzania szczegółowej analizy, odwołano się do wniosków dotyczących udziału młodszych roczników zawodowo czynnych w poszczególnych rodzajach zajęć.

Podział uwidoczniiony w tabeli pozwala operować czterema grupami: 10 - 19 lat (w tych granicach mieścili się zawodowo czynni w wieku do 20 roku życia), 20 - 39, 40 - 59 oraz 60 i więcej lat. W latach 1882 - 1897 nastąpił spadek odsetka zawodowo czynnych grupy najmłodszej z 20,4% do 17,3%. Dotyczył on w większym stopniu młodzieży męskiej niż żeńskiej, odpowiednie bowiem dane dla mężczyzn wynoszą 17,5% i 13,5%, dla kobiet

⁷² M. Nietyksza, *Struktura zatrudnienia młodzieży...*; w stosunku do podziału zawodowego zastosowanego w początkowej fazie opracowywania spisów przeprowadzono pewne korektury, stąd różnice w danych dotyczących działów handlu i administracji, podanych w artykule w „Pokoleniach” i niniejszym opracowaniu. Mianowicie usługi osobiste wydzielono z handlu i włączono do działu VI. „Służba domowa i usługi osobiste”; personel aptek wyłączono z handlu i włączono do grupy „służba zdrowia”, w dziale V, „Administracja, sądownictwo, wolne zawody”. Na młodsze roczniki wieku korektura ta wpłynęła w nieznacznym stopniu (zmiany odsetków o dziesiąte części procenta) i w niczym nie podważa ogólnych wniosków.

Tabela 50. Zawodowo czynni w latach

Grupy wieku**	1882*						Grupy wieku**
	mężczyźni		kobiety		razem		
	liczby absolut- ne	%	liczby absolut- ne	%	liczby absolut- ne	%	
do 20 lat	19 906	17,5	15 850	25,7	35 756	20,4	do 20 lat
w tym:							w tym:
do 12 l.	1 182	1,0	1 215	2,0	2 397	1,4	12 l. i mniej
12 - 13	2 156	1,9	1 439	2,3	3 595	2,0	13 - 14
14 - 15	4 076	3,6	3 008	4,9	7 084	4,0	15 - 16
16 - 17	5 882	5,2	4 924	8,0	10 806	6,2	17 - 19
18 - 19	6 610	5,8	5 264	8,5	11 874	6,8	20 - 39
20 - 39	55 964	49,0	26 478	43,0	82 442	46,9	
w tym:							
20 - 29	31 107	27,2	17 035	27,7	48 142	27,4	
30 - 39	24 857	21,8	9 443	15,3	34 300	19,5	
40 - 59	30 164	26,5	13 985	22,7	44 149	25,1	40 - 59
w tym:							
40 - 49	18 427	16,2	7 804	12,7	26 231	14,9	
50 - 59	11 737	10,3	6 181	10,0	17 918	10,2	
60 i więcej	7 490	6,6	4 855	7,9	12 345	7,1	60 i więcej
w tym:							
60 - 69	5 783	5,1	3 468	5,6	9 251	5,3	
wiek niewiadomy	475	0,4	425	0,7	900	0,5	wiek niewiadomy
Ogółem	113 999	100	61 593	100	175 592	100	Ogółem

* Ludność bez wojska.

** Grupowanie według wieku jak w wydawnictwach spisowych.

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, tab. 6 i 8; dla 1897 r. — *Pierwaja wsie-
obszczaja...*, tab. XX.

25,7⁰/₀ i 24,5⁰/₀. Zwracają uwagę stosunkowo wyższe odsetki zatrudnienia dziewcząt niż chłopców w młodszych grupach wieku oraz niewielka różnica udziału grupy 10 - 19 lat i 20 - 29 lat wśród ogółu zatrudnionych kobiet w 1882 r., mianowicie tylko 2⁰/₀. Analogiczna różnica w grupie mężczyzn wynosi 9,7⁰/₀, rozpiętość jest więc znaczna.

W okresie międzyspisowym wzrosły odsetki zawodowo czynnych w wieku 20 - 39 lat (z 46,9⁰/₀ do 50,4⁰/₀) oraz powyżej 60 lat (z 7,1⁰/₀ do 8,4⁰/₀), przy czym w grupie młodszej stosunkowo

1897*

cyrkuły miejskie						przedmieścia					
mężczyźni		kobiety		razem		mężczyźni		kobiety		razem	
liczby absolut- ne	%	liczby absolut- ne	%	liczby absolut- ne	%	liczby absolut- ne	%	liczby absolut- ne	%	liczby absolut- ne	%
23 166	13,5	22 640	24,5	45 806	17,3	1 062	8,0	794	25,0	1 856	11,2
2 169	1,3	2 142	2,3	4 311	1,6	66	0,5	74	2,3	140	0,8
2 808	1,6	2 823	3,1	5 631	2,1	104	0,8	106	3,3	210	1,3
5 981	3,5	5 980	6,5	11 961	4,5	262	2,0	211	6,7	473	2,9
12 208	7,1	11 695	12,6	23 903	9,1	630	4,7	403	12,7	1 033	6,2
91 084	53,3	41 468	44,9	132 552	50,4	7 598	56,6	1 099	34,8	8 697	52,6
43 841	25,6	18 694	20,2	62 535	23,8	3 731	27,9	845	26,7	4 576	27,6
12 826	7,5	9 437	10,2	22 263	8,4	998	7,5	428	13,5	1 426	8,6
190	0,1	141	0,2	331	0,1	1	—	—	—	1	—
171 107	100	92 380	100	263 487	100	13 390	100	3 166	100	16 556	100

większy wzrost dotyczył mężczyzn niż kobiet, w starszej zaś było odwrotnie. Odsetek osób w wieku 40 - 59 lat natomiast zmniejszył się (z 25,1% do 23,8%), w większym stopniu wśród kobiet niż wśród mężczyzn.

Prześledzimy teraz skład według płci i wieku w działach i grupach zawodowych wymienionych wyżej.

Największe odsetki czynnych zawodowo poniżej lat 20 obserwuje się wśród służby domowej oraz w przemyśle i rzemiośle. Na działy te przypadały wyższe odsetki młodzieży niż ogółu pra-

ujących, na przykład przemysł i rzemiosło zatrudniały ponad 40% zawodowo czynnej młodzieży, a ponad 30% ogółu zawodowo czynnych. O ile jednak wśród służby udział młodzieży utrzymywał się na tym samym poziomie (26,4% w 1882 r., 26,3% w 1897 r.), to w przemyśle i rzemiosle zmniejszył się znacznie (z 28,4% do 21,6% ogółu zatrudnionych w tym dziale). Spadek był szczególnie widoczny w najmłodszej podgrupie wieku, w najstarszej zaś utrzymywał się mniej więcej na tym samym poziomie⁷³. Odsetki osób w wieku 20 - 39 lat wzrosły we wszystkich wydzielonych grupach zawodowych, w przemyśle i rzemiosle wzrost ten był jednak największy i mimo znacznego spadku udziału młodzieży, udział zawodowo czynnych do 40 roku życia łącznie zmniejszył się niewiele — z 76,9% do 75,5%. Wśród służby analogiczny odsetek wzrósł z 78,2% do 80,1%. W pozostałych grupach zawodowych udział osób do lat 40 był znacznie niższy i nie przekraczał 65%. Równocześnie w obu omawianych grupach obserwuje się stosunkowo najniższe odsetki osób w wieku starszym, powyżej 60 lat, o niemal identycznej tendencji wzrostu (o około 1%). Służba domowa i zatrudnieni w przemyśle stanowili więc stosunkowo „najmłodsze” grupy zawodowe. Dotyczy to zarówno mężczyzn, jak i kobiet.

Udział młodzieży (10 - 19 lat) według płci w obu tych działach oraz zmiany zachodzące w latach 1882 - 1897 wyjaśniają wskazane wyżej ogólne tendencje zmian zatrudnienia młodzieży (por. s. 142 i nast. cz. III), warto więc omówić te kwestie nieco szerzej. W przemyśle i rzemiosle wśród młodzieży do lat 18 w 1882 r. chłopcy stanowili 84,0%, dziewczęta 16,0%; w 1897 r. (młodzież do 17 lat) chłopcy stanowili 73,8% dziewczęta 26,2%. W młodszych grupach wieku, które objęło ustawodawstwo fabryczne⁷⁴, proporcje te kształtowały się następująco⁷⁵:

1882 r. (15 lat i mniej)	chłopcy	—	84,4%	,,	dziewczęta	15,6%
1897 r. (14 lat i mniej)	„	—	72,6%	,,	„	27,4%.

⁷³ W 1882 r. młodzież 18 - 19-letnia stanowiła 9,0%, w 1897 r. 17 - 19-letnia 11,5% — według M. Nietyksza, *Struktura zatrudnienia młodzieży...* s. 50, 51.

⁷⁴ Ibidem, s. 40 i nast.

⁷⁵ Ibidem, s. 46.

Tak więc znaczna przewaga chłopców w przemyśle i rzemiośle sprawiła, że ustawodawstwo fabryczne wpłynęło w większym stopniu na spadek udziału młodocianych w grupie czynnych zawodowo mężczyzn niż kobiet i doprowadziło do wyrównania proporcji według płci w młodszych grupach wieku. Dziewczęta natomiast były licznie zatrudnione w służbie domowej, tj. kategorii zajęć nie normowanej żadnymi przepisami prawnymi. Toteż odsetek młodzieży w wieku 10 - 19 lat przypadającej na służbę domową, w której dziewczęta stanowiły ponad 90%, nawet nieznacznie wzrósł (z 28,7% do 28,9% ogółu zawodowo czynnych tej grupy wieku) ⁷⁶.

Stosunkowo mniej licznie młodzież była zatrudniona w zawodach wymagających kwalifikacji, wykształcenia i z natury rzeczy związanych z osiągnięciem wyższej granicy wieku. W handlu i bankowości pracowała głównie w handlu towarowym, hotelach, jadłodajniach itp., w komunikacji i transporcie reprezentowana była tylko młodzież męska, zatrudniona przy pracach pomocniczych (posłańcy), jako furmani oraz w kolejnictwie — przede wszystkim nastarsi w tej grupie, to znaczy 18 - 19 letni. W dziale administracji znaleźli się zwłaszcza oficjaliaści prywatni, niżsi funkcjonariusze policji i urzędnicy; zarówno kobiety, jak mężczyźni stosunkowo licznie byli reprezentowani w zajęciach pedagogicznych oraz służbie zdrowia (felczerzy, siostry miłosierdzia, niższa służba szpitalna) ⁷⁷.

O ile zatrudnieni w przemyśle i rzemiośle oraz służba domowa stanowili grupy zawodowe „najmłodsze”, to wyrobnicy stanowili grupę „najstarszą”. Odsetki osób poniżej lat 40 były tu w obu latach spisowych najniższe. Zwłaszcza charakterystyczny jest w 1882 r. niski udział osób w wieku 20 - 29 lat, które stanowiły 18,0% ogółu zawodowo czynnych w tej grupie, podczas gdy w pozostałych mieściły się w granicach 26,2% - 34,9%. Najwyższy i wyraźnie rosnący był natomiast odsetek osób powyżej 60 lat. Wzrost ten dotyczył w większym stopniu kobiet niż mężczyzn.

Mówiąc o składzie ogółu zawodowo czynnych według wieku stwierdziliśmy względny spadek dwóch grup: młodzieży do 20 lat i osób w wieku 40 - 59 lat. Spadek odsetka młodzieży wynikał ze

⁷⁶ Ibidem, s. 48, 49.

⁷⁷ Ibidem, s. 51.

zmniejszenia się jej udziału w większości działów zajęć, największego w przemyśle i rzemiośle. Na tym samym poziomie kształtowały się odsetki wśród służby domowej, wzrósł jedynie nieznacznie odsetek wyrobników (z 6,2^o/_o do 6,6^o/_o). Udział młodzieży utrzymał się więc niemal bez zmiany w tych zawodach, w których ogólne zatrudnienie stosunkowo zmniejszyło się w latach 1882 - 1897, a które nie wymagały kwalifikacji. Odsetki zawodowo czynnych w wieku 40 - 59 podniosły się nieco w przemyśle i rzemiośle, handlu i komunikacji, wykazywały zaś jednocześnie stosunkowo większy spadek w dziale administracji oraz wśród służby domowej i wyrobników.

Wśród ogółu zatrudnionych wzrost wykazywały również dwie grupy wieku: 20 - 39 lat i 60 lat i więcej. Wzrost pierwszej z nich zaznaczył się we wszystkich działach, aczkolwiek w różnym stopniu. Odsetek osób starszych natomiast utrzymał się na stałym poziomie w komunikacji (5,1^o/_o), zmniejszył się zaś w administracji (z 7,4^o/_o do 7,1^o/_o). Wśród ogółu zawodowo czynnych tej grupy wieku w 1897 r. wyrobnicy stanowili 10,3^o/_o a służba domowa 10,1^o/_o. Odpowiednie odsetki dotyczące kobiet były wyższe i wynosiły 11,2^o/_o i 23,9^o/_o. Kobiety starsze to jak wiemy jedna z dwóch grup o rosnącej aktywności zawodowej. Otóż podstawą egzystencji ponad jednej trzeciej spośród nich była ciężka praca fizyczna, często dorywcza.

Charakteryzując skład zawodowy mieszkańców Warszawy zwracaliśmy uwagę na specyfikę przedmieść opierając się na danych z 1897 r. Na tym miejscu omówimy najważniejsze cechy składu zawodowo czynnej ludności przedmieść według płci i wieku. Przede wszystkim niższy był udział kobiet w pracy zawodowej (tab. 49). Stanowiły one zaledwie 19,1^o/_o zatrudnionych, w mieście zaś 35,1^o/_o. Był to zapewne jeden z głównych elementów decydujących o znacznie niższym na przedmieściach odsetku czynnych zawodowo wśród ogółu ludności (por. tab. 43). Niemniej ważnym elementem była większa liczba dzieci w rodzinach proletariackich. Współistnienie obu tych elementów potwierdza skład czynnych zawodowo kobiet według wieku, mianowicie stosunkowo niski odsetek w wieku 20 - 39 lat.

Porównanie proporcji płci w poszczególnych działach zajęć w mieście w granicach administracyjnych i na przedmieściach (tab.

49), wskazuje na większy udział kobiet przedmieść w rolnictwie, który to dział na tych dwóch obszarach trudno porównywać. Poza tym był on większy tylko w handlu. W dziale służby i usług osobistych proporcje płci były takie same. We wszystkich pozostałych działach i grupach procent kobiet był na przedmieściach znacznie niższy, zwłaszcza zaś wśród wyrobników (16,9% na przedmieściach, 31,3% w granicach administracyjnych) oraz w przemyśle i rzemiośle (odpowiednio — 10,6% i 18,6%).

Jeśli chodzi o skład według wieku zawodowo czynnych na przedmieściach i w mieście, to najistotniejsza różnica dotyczy najmłodszej grupy wieku; stanowiła ona na przedmieściach 11,2% zatrudnionych, w mieście zaś 17,3%. Odsetki starszych grup były na przedmieściach wyższe, najstarszej jednak tylko nieznacznie (8,6% i 8,4%). Różnica dotycząca młodzieży wynikała głównie ze znacznie niższego udziału chłopców we wszystkich podgrupach wieku. Odsetki dziewcząt były bardzo zbliżone. Wśród mężczyzn starszych roczników wieku nieco wyższe odsetki przypadają na grupy 20 - 39 lat i 40 - 59 lat, natomiast udział mężczyzn powyżej 60 lat w pracy zawodowej był taki jak w mieście. W grupie kobiet zaznacza się na przedmieściach znacznie niższy odsetek przypadający na wiek 20 - 39 lat, a stosunkowo wyższy odsetek kobiet starszych.

Skład zawodowy mężczyzn i kobiet na przedmieściach Warszawy wykazuje podobne zróżnicowanie, do analogicznych grup w mieście, przy uwzględnieniu specyfiki ogółu zawodowo czynnych mieszkańców przedmieść.

Skład społeczno-zawodowy

W dotychczasowych rozważaniach dotyczących struktury zawodowej ludności Warszawy ograniczaliśmy się do obserwowania proporcji i ich zmian w stosunku do całych działów i wydzielonych grup zajęć. Niektóre elementy ich składu wewnętrznego sygnalizowane były wówczas, gdy miały szczególne znaczenie dla analizowanego zagadnienia. Pominęto też charakterystykę składu społecznego.

W obu spisach brak w zasadzie danych określających stanowisko w zawodzie co uniemożliwia pełną rekonstrukcję struktury

zawodowo-społecznej. W spisie z 1882 r. tę poważną lukę wypełnia częściowo „Podział osób zajętych w fabrykach, w handlu i w rzemiosłach” na następujące kategorie: 1) właściciele fabryk i zakładów, 2) urzędnicy, komisanci i inni, 3) robotnicy, stróże itp., 4) majstrzy, 5) czeladnicy, 6) uczniowie ⁷⁸.

Zestawienie to nie obejmuje więc całej ludności zawodowo czynnej. Mimo to podjęto próbę przeprowadzenia podziału na samodzielnych i najemnych, z pełną świadomością, że dla niektórych grup jest on przybliżony (tab. 51).

Podstawowa seria publikacji wyników spisu z 1897 r. pomija całkowicie stanowisko w zawodzie. Dodatkowo opublikowano zbiorcze opracowania dotyczące klasy robotniczej w państwie rosyjskim, z uwzględnieniem grup zajęć i miejsca urodzenia ⁷⁹. Zawarte w nich dane uważane są za zaniżone. Jeśli chodzi o Warszawę zestawiono łącznie liczby dla miasta w granicach administracyjnych i miejscowości podmiejskich, co ze względu na proletariacki charakter przedmieść w sposób istotny zmienia proporcje i uniemożliwia bezpośrednie porównanie z danymi za 1882 r.

Analiza poszczególnych działów uwzględniająca ich wewnętrzne zróżnicowanie zawodowe i społeczne, wzbogaci sformułowane wyżej wnioski dotyczące przekształceń struktury zawodowej, pozwoli też rozszerzyć opartą na szczupłych podstawach źródłowych charakterystykę składu społecznego mieszkańców Warszawy.

Tabele statystyczne zestawiające dane o składzie według zawodu obiektywnego poszczególnych działów zajęć w latach 1882 i 1897 zamieszczono w aneksie 7.

I. Rolnictwo (z ogrodnictwem, leśnictwem, rybołówstwem i hodowlą). Zajęcia rolnicze odgrywały znikomą rolę w strukturze zawodowej mieszkańców Warszawy. Zahamowanie rozwoju przetrzennego spowodowało, że na „rolniczy margines” na obrzeżach miasta pozostawało niewiele miejsca. Rodzaje zajęć wymieniane

⁷⁸ *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, tab. 14.

⁷⁹ *Raspriedielenije raboczich i prislugi po gruppam zaniatij i miestu roźdienija*, Pietierburg 1905; *Czislennost' i sostaw raboczich w Rossii*, t. I, II, Pietierburg 1906. W. Trzciniński w opracowaniu *Ewolucja struktury zawodowej i socjalnej ludności m. Warszawy w okresie 1897-1921, jako też podział tejże ludności na warstwy społeczne i podług dochodów*, Warszawa 1927, posługuje się danymi cytowanych wydawnictw, co dla porównań z 1921 r. jest w pełni uzasadnione.

Tabela 51. Zawodowo czynni w 1882 r. — podział społeczno-zawodowy

Działy zajęć	Samodzielni		Najemni				Razem	
			umysłowi		fizyczni			
I. Rolnictwo	277	46,7	23	3,9	293	49,4	593	100
w tym:								
Rolnictwo*	131						131	„
Ogrodnictwo	104	25,2	22	5,3	287	69,5	413	„
II. Przemysł i rzemiosło	10 416	18,7	965	1,7	44 362	79,6	55 743	100
Przemysł	334	1,9	965	5,5	16 254	92,6	17 553	„
Rzemiosło	10 082	26,4	—	—	28 108	73,6	38 190	„
III. Handel, banki, ubezpieczenia	13 160	65,5	4 503	22,4	2 432	12,1	20 095	100
Handel towarowy	9 913	67,5	3 890	26,5	876	6,0	14 679	„
Hotele, jadłodajnie	1 326	44,4	145	4,9	1 517	50,7	2 989	„
Przedsiębiorstwa								
kredytowe	127	47,2	124	46,1	18	6,7	269	„
Ubezpieczenia*	—		176		—		176	„
Pośrednictwo	1 794	90,5	168	8,5	21	1,0	1 983	„
IV. Komunikacja i transport	809	13,4	1 405	23,3	3 810	63,3	6 024	100
Poczta, telegraf, telefon*	—		562		—		562	„
Koleje*	—		764	(25,0)	2 291	(75,0)	3 055	„
Inne rodzaje komunikacji i transportu	809	41,5	79	4,0	1 063	54,5	1 951	„
Prace pomocnicze	—		—		456	100,0	456	„
V. Administracja, sądownictwo, adwokatura*	1 595	9,9	13 428	82,9	1 171	7,2	16 194	100
Admin. państwowa, sądownictwo	448		4 547		—		4 995	„
Admin. prywatna	—		4 439		—		4 439	„
Kościół	—		714		—		714	„
Służba zdrowia	1 147		471		1 171		2 789	„
Szkolnictwo i wychowanie	—		3 257		—		3 257	„
VI. Służba domowa i usługi osobiste	340	0,8	21	(0,05)	40 395	99,1	40 756	100
VIIa. Rentierzy — kapitałiści*	6 478		—		—		6 478	100
VIIb. Emeryci*	—		2 940		—		2 940	100
VIIIa. Wyrobnicy*	—		—		15 411		15 411	100
Ogółem**	33 075	20,1	23 285	14,2	107 874	65,7	164 234	100

* Zajęcia, co do których w spisie brak danych o podziale na samodzielnych i najemnych (podstawa szacunków omówiona w tekście).

** Suma bez grupy 7 działu V oraz grup VIIc i VIIIc.

Źródło: *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, tab. 14.

przez oba spisy nie w pełni się pokrywają. Spis z 1882 r. wymienia tylko rolnictwo, ogrodnictwo, leśnictwo i rybołówstwo, spis z 1897 r. natomiast uwzględnia także hodowlę i w ramach poszczególnych grup różne rodzaje zajęć, między innymi ogrodnictwo i sadownictwo. Porównanie danych za lata 1882 i 1897 sugeruje, iż ogrodnictwu w pierwszym spisie odpowiada ogrodnictwo i sadownictwo łącznie — w drugim. Jest to o tyle ważne, że gospodarstwa tego typu skupiają się w okolicach podmiejskich, a w granicach Warszawy zdecydowanie przeważały.

Mieszkańcy zatrudnieni w ogrodnictwie stanowili w 1882 r. 69,6% zawodowo czynnych w rolnictwie, w 1897 r. zaś 63,7%. W liczbach absolutnych nastąpił pewien wzrost tej grupy. Podobne zmiany zaszły, jeśli chodzi o rolnictwo w ścisłym znaczeniu, dla którego odsetki wynosiły odpowiednio 22,1% i 18,1%. Równocześnie jednak, zapewne w związku z inkorporacją na Pradze w 1889 r., zwiększyła się liczba osób zatrudnionych w leśnictwie i pojawiła się nie występująca poprzednio grupa zajmująca się hodowlą (7,5%).

Spis z 1882 r. dostarcza dla działu rolnictwa danych o stanowisku w zawodzie tylko odnośnie do ogrodników i rybaków. Uzupełniono zestawienie zaliczając rolników do samodzielnych⁸⁰, a zatrudnionych w leśnictwie do najemnych⁸¹.

Odsetek samodzielnych był w tym dziale bardzo wysoki, wynosił bowiem 46,7% ogółu zawodowo czynnych w rolnictwie. Wyższy był tylko w dziale handlu. Proporcje samodzielnych i najemnych wśród ogrodników, dla których dane są dokładniejsze, były bardzo zbliżone do proporcji w rzemiośle. W obu grupach samodzielnicy stanowili nieco powyżej 25%. Trudno ocenić wpływ przesunięć w składzie zawodowym wewnątrz działu I w okresie międzyspisywym na skład społeczny tego działu. Wobec jego nie-

⁸⁰ A. Szczypiorski zaliczył rolników do najemnych, co wydaje się niesłuszne, w małych gospodarstwach w obrębie miasta najemni byli zapewne nieliczni, niemniej jednak całkowite ich pominięcie podnosi nieco odsetek samodzielnych w całym dziale. (A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa...*, tab. 26, s. 96).

⁸¹ Była to grupka zaledwie sześćosobowa. Spis nie wylicza bliżej rodzajów zajęć, które mogłyby wskazywać na charakter pracy samodzielnej lub najemnej. Na podstawie takiego wyliczenia dla 1897 r. (grupa liczniejsza) można sądzić, że przeważali zdecydowanie najemni.

wielkiej liczebności, dla ogólnego obrazu jest to sprawa bez znaczenia.

II. Przemysł i rzemiosło. Pierwsza kwestia, która się nasuwa, to rozdzielenie przemysłu i rzemiosła. Zaznaczono już poprzednio, że obecny stan badań na to nie pozwala, problem wymaga jednak nieco szerszego wyjaśnienia. Kryteria zaliczania zakładów do fabrycznych lub rzemieślniczych, stosowane w rejestrach urzędowych były zmienne, a ponadto miały charakter formalny⁸². Nie wszystkie kategorie źródeł podają zasady klasyfikacji. Konfrontacja danych różnego pochodzenia o liczebności rzemieślników i stanie zatrudnienia w przemyśle fabrycznym wzbudza uzasadnione wątpliwości, które nie pozwalają oprzeć się na nich dla wyciągnięcia wiążących wniosków⁸³.

Informacji do omawianego zagadnienia dostarcza także spis z 1882 r. Wydawnictwo spisowe zestawia w tabeli 15 dane o rzemiosle według spisu, informacje zebrane przez „służbę handlową” Magistratu w 1884 r. oraz przedstawione Magistratowi przez starszych cechowych w tymże roku. Sami wydawcy określili prezentowane dane, jako „obraz przybliżony stanu rzemiosł”⁸⁴. Ograniczenie trzeciego z wymienionych zakresów jest oczywiste. Informacje „służby handlowej” Magistratu były także niepełne⁸⁵. Najdokładniejsze pozornie liczby uzyskane w wyniku spisu powszechnego okazują się również zawodne. Przyjęto bowiem formalne kryterium wyodrębnienia rzemiosła, zaliczając doń wszystkich majstrów, czeladników i uczniów. Tymczasem część majstrów

⁸² I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki przemysł Warszawy...*, s. 372.

⁸³ Liczby robotników fabrycznych podają „Obzory” za lata 1866-1913; „Adries Kalendar na 1899 god” za lata 1864-1896; *Ruch ludności miasta Warszawy za okres... (1882-1893)...*, za lata które obejmuje wydawnictwo; ponadto W. Załęski, *Przemysł fabryczny...*, za lata 1866-1891. Dane tych wydawnictw są zgodne. Trzy pierwsze podają także liczebność rzemieślników. Według wydawnictwa Magistratu: *Ruch ludności...* nie zostali uwzględnieni robotnicy i rzemieślnicy żydowscy. Konfrontacja danych „Obzorów” i spisów przemysłowych wzbudza duże wątpliwości, co do dokładności rejestracji urzędowej.

⁸⁴ *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, s. 253.

⁸⁵ Jak informuje wstęp do rozdziału IV (*Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, s. 253-255), zgodnie z najwyżej zatwierdzoną opinią Rady Państwa z 5 VI 1884 r. „Mieszczanie i cechowi zajmujący się rzemiosłem w charakterze majstrów, jeżeli pracują przy pomocy jednych

cechowych zatrudniał przemysł, niektórzy zaś prowadzili własne warsztaty o charakterze drobnoprzemysłowym⁸⁶. „Lecz daleko znaczniejsza ilość czeladników, wyzwolonych przez cechy, należy właściwie do przemysłu wielkiego, pomimo, iż statystyka rzemieślnicza nieodzownie ich wylicza, jako cechowców” — stwierdza S. Koszutski. Według tegoż autora w 1885 r. z 12 964 czeladników 8264 pracowało w fabrykach, a 2693 było bez zajęcia⁸⁷. „*Ekonomista*” podaje, iż w 1882 r. warszawski przemysł fabryczny zatrudniał na 14 844 robotników 475 majstrów i 4094 czeladników; kryteria wyodrębnienia zakładów fabrycznych nie zostały wyjaśnione⁸⁸.

Do grupy rzemieślników w spisie z 1882 r. zaliczono więc także majstrów i czeladników zatrudnionych w przemyśle, pominięto natomiast takie kategorie, jak: bieliźniarki, szwaczki, modniarki i krawcy damscy. Wskazane tu błędy mają znaczenie nie tylko dla omawianego zagadnienia, są także bardzo istotne dla rekonstrukcji składu społecznego, z punktu widzenia podziału na samodzielnych i najemnych.

Wielkość błędu jest niewątpliwie różna w różnych gałęziach wytwórczości, zależnie od udziału w nich przemysłu i rzemiosła. Próbę określenia proporcji zatrudnionych w przemyśle i rzemiosła podjęto dla 1882 r., traktując dział II jako całość, bez podziału gałęziowego. Próba ta jest niewątpliwie dyskusyjną propozycją interpretacji danych tabeli 14 spisu z 1882 r.⁸⁹ i „*Ekonomisty*” z 1883 r.

Według spisu ogólna liczba rzemieślników (majstrów, czeladników i uczniów łącznie) jest bardzo zbliżona do podawanej przez wydawnictwa urzędowe (por. przypis 83). Liczba robotników (bez majstrów i czeladników) natomiast jest wyższa niż liczba

członków rodziny, albo najmują jednego tylko robotnika płatnego, wolni są od opłat przemysłowych”.

⁸⁶ Zob. S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny...*, s. 311 oraz uwagi na temat ewolucji rzemiosła i kooperacji z przemysłem — I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki przemysł Warszawy...*, s. 372, 373.

⁸⁷ S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny...*, s. 311, 312.

⁸⁸ „*Ekonomista*” 1883, z. 1; stan na 1882 r.; ogólna liczba robotników fabrycznych jest taka sama jak w wydawnictwach urzędowych.

⁸⁹ *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, tab. 14 „Podział osób zajętych w fabrykach, w handlu i w rzemiosłach” uwzględnia kategorie: wła-

ogółu robotników fabrycznych podawana przez te wydawnictwa. Nieprawdopodobnie wysoka jest liczba „właścicieli fabryk i zakładów” mianowicie 5354 osoby, jeśli przyjąć, że wszyscy właściciele warsztatów rzemieślniczych znaleźli się wśród majstrów. Zestawienie danych sugeruje, iż wśród majstrów i czeladników byli zatrudnieni w przemyśle, natomiast wśród czynnych zawodowo pozostałych kategorii uwzględnieni zostali rzemieślnicy pracujący poza cechami.

Skorygowane za pomocą danych „Ekonomisty” liczby tabeli 14 spisu dają 16 030 osób zawodowo czynnych w przemyśle i 35 144 w rzemiośle, łącznie 51 174. Różnicę między liczbą ogółu zatrudnionych w dziale II a otrzymaną wyżej podzielono, zaliczając 1/3 do przemysłu, 2/3 do rzemiosła. Według uzyskanych danych spośród zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle 31,5⁰/o przypadało na przemysł, 68,5⁰/o zaś na rzemiosło; jest to oczywiście wynik przybliżony ⁹⁰.

ściciele fabryk i zakładów, urzędnicy, komisanci i in.; robotnicy, stróże itp.; majstrów, czeladników; uczniów.

⁹⁰ Zgodnie z klasyfikacją do przemysłu i rzemiosła stosowaną w niniejszym opracowaniu, poszczególne kategorie zawodowo czynnych kształtowały się liczbowo, jak następuje: właściciele... — 5354; urzędnicy... — 876; robotnicy... — 17 676; majstrowie — 4716; czeladnicy — 18 684; uczniowie — 8437; Dane „Ekonomisty”: fabryk 310, robotników ogółem 14 844, w tym: majstrów 475, czeladników 4094, robotników 10 275. Obliczenie:

Przemysł:		Rzemiosło:	
właściciele	310	cechowe — majstrów	4 241 (4 716 — 475)
urzędnicy	876	czeladników	14 590 (18 684 — 4 094)
robotnicy	14 844	uczniów	8 590
	<hr/>		<hr/>
	16 030		27 268
	pozacechowe —		
	właściciele — rzem.		
		samodzielni	5 044 (5 354 — 310)
		najemni	2 832 (17 676 — 14 844)
			<hr/>
			7 876
		Rzemiosło ogółem	35 144
	Ogół zatrudnionych w dz. II		55 743
	Suma otrzymana z obliczenia		51 174
		Różnica	<hr/>
			4 569

1/3 różnicy wliczono do przemysłu, 2/3 do rzemiosła; otrzymano w wyniku: przemysł 17 553 tj. 31,5⁰/o, rzemiosło 38 190 tj. 68,5⁰/o.

Wskazanie tendencji rozwojowych kształtowania się proporcji zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle, na podstawie wymienionych wyżej źródeł drukowanych, wydaje się ryzykowne. Niewątpliwie opinia H. Radziszewskiego z początku XX w. o stanie i rozwoju rzemiosła warszawskiego była zbyt optymistyczna⁹¹. Według S. Misztala w połowie lat 90-tych liczba rzemieślników przewyższała dwukrotnie liczbę robotników Warszawy⁹². Podczas gdy przemysł średni i wielki nastawiał się głównie na eksport do Rosji, przemysł drobny i rzemiosło zaspokajały rynek lokalny. Ponadto stopniowo funkcje produkcyjne rzemiosła przekształcały się w funkcje usługowe⁹³.

Dane spisu z 1882 r. o stanowisku w zawodzie dotyczące działu II skorygowano zgodnie z przeprowadzonym wyżej podziałem na przemysł i rzemiosło. Ogółem w całym dziale samodzielni stanowili 18,7⁰%, najemni zaś 81,3⁰%, w tym fizyczni 79,6⁰%. Zrozumiałe, że proporcje w przemyśle i w rzemiośle kształtowały się odmiennie. Mianowicie w przemyśle samodzielni stanowili tylko 1,9⁰%, personel pracowniczy 5,5⁰%, najemni pracownicy fizyczni zaś 92,6⁰%. Jedynie w dziale służby domowej i usług osobistych odsetek najemnych był wyższy, oczywiście jeśli nie bierze się pod uwagę wyrobników. W rzemiośle natomiast znaczną rolę odgrywali jednostkowi drobni wytwórcy, zaliczani do samodzielnych na równi z właścicielami średnich i dużych warsztatów zatrudniających siły najemne. Toteż odsetek samodzielnych był stosunkowo wysoki i wynosił 26,4⁰%. Rzesza drobnych rzemieślników ze względu na swą pozycję społeczną i warunki bytowe znajdowała się w sytuacji nie lepszej niż ogół robotników fabrycznych, a zapewne gorszej niż lepiej sytuowana, górna ich warstwa.

Opierając się na cytowanych opiniach co do kształtowania się proporcji zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle na przełomie stuleci, należy sądzić, że w składzie społecznym z punktu widzenia omawianego kryterium nie zaszyły większe zmiany.

⁹¹ H. Radziszewski, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, [w:] *W naszych sprawach. Szkice w kwestiach ekonomiczno-społecznych*, t. II, s. 522 i nn.; por. I. Pietrzak-Pawłowska, *Wielki przemysł Warszawy...*, s. 372.

⁹² S. Misztal, *Warszawski Okręg Przemysłowy...*, s. 64.

⁹³ *Ibidem*, s. 65.

Jeśli chodzi o podział gałęziowy, w szczegółowych zestawieniach dla lat 1882 i 1897 wyodrębniono te gałęzie wytwórczości, w których zatrudnieni stanowili ponad 5% ogółu zawodowo czynnych w dziale przemysłu i rzemiosła, w kolejności od najwyższych odsetków w 1882 r. Były to: garbarstwo i wyroby ze skóry, wytwórczość metalowa, odzieżowa i galanteryjna, drzewna i spożywcza oraz budownictwo. We wszystkich gałęziach z wyjątkiem produkcji odzieżowej i budownictwa nastąpił względny spadek. W samym tylko przemyśle w 1880 r.⁹⁴ największa liczba robotników przypadała na zakłady metalowe, następnie spożywcze, skórzane i garbarnie oraz drzewne. Przemysł odzieżowy według tego zestawienia znajdował się na siódmym miejscu, budownictwo zaś nie zostało w ogóle uwzględnione.

Tendencje zmian proporcji zatrudnienia w poszczególnych gałęziach w przemyśle oraz w przemyśle i rzemiośle łącznie częściowo tylko były zgodne⁹⁵. Już w połowie lat 90-tych na pierwsze miejsce wysunął się przemysł metalowy, podczas gdy w dziale II gałąź ta ze względu na zatrudnienie ogółu zawodowo czynnych znajdowała się w 1897 r. dopiero na trzecim miejscu. Wyższe odsetki przypadające na garbarstwo i wytwórczość skórzaną oraz wyrób odzieży wynikały więc nie tylko z dynamicznie rozwijającego się przemysłu lecz znacznego udziału rzemiosła w tych gałęziach.

Zwracaliśmy uwagę na niewielki odsetek Żydów wśród proletariatu wielkoprzemysłowego. Wśród utrzymujących się z pracy w dziale II stanowili oni blisko 30%. Zajmowali się głównie rzemiosłem, przy czym znamienne było nie tylko dla Warszawy, lecz w ogóle dla Królestwa, znaczne skupienie w branży odzieżowej i skórzanej (głównie krawcy i szewcy), następnie zaś w spożywczej i drzewnej⁹⁶. Dotyczy to całego interesującego nas okresu.

III. Handel, banki, ubezpieczenia. W dziale handlu grupą najliczniejszą byli zatrudnieni w handlu towarowym, którzy w stosunku do ogółu zawodowo czynnych w tym dziale stanowili 73%

⁹⁴ S. Misztal, *Przemiany w strukturze ...*, tab. 3, s. 591.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 592 i nn.

⁹⁶ *Sbornik matierjalow ob ekonomiceskom položenii jewriejew w Rossii*, Pietierburg 1904, s. 289 i nn.; I. Bornstein, *Rzemiosło żydowskie ...*, s. 21. 22; A. Hafftko, *Żydowski stan rzemieślniczy w Polsce ...*, s. 552; S. Bronszejn, *Ludność żydowska w Polsce ...* s. 59 i nn.

w 1882 r. i 81,4⁰/₀ w 1897 r. Przeszło dwukrotny wzrost absolutny spowodował uwidoczniiony znaczny wzrost względny. Nieco szybciej zwiększało się tylko zatrudnienie w przedsiębiorstwach kredytowych, wykazujące również względną tendencję zwyżkową (z 1,3⁰/₀ do 1,7⁰/₀ ogółu zawodowo czynnych w handlu). Pozostałe grupy względnie zmniejszyły się: zatrudnieni w hotelach i jadłodajniach z 14,9⁰/₀ do 10,6⁰/₀, pośrednicy z 9,9⁰/₀ do 5,5⁰/₀, pracownicy ubezpieczeń z 0,9⁰/₀ do 0,8⁰/₀.

Z punktu widzenia składu społecznego dział handlu wyróżniał się najwyższym odsetkiem samodzielnych, wynoszącym 65,5⁰/₀ w 1882 r.⁹⁷ Specyficzną grupę stanowili pośrednicy w ponad 90⁰/₀ samodzielni. Decydujący wpływ na proporcje wywierali jednak czynni zawodowo w handlu towarowym. Odsetek samodzielnych kształtował się tu na poziomie nieco wyższym niż w całym dziale (67,5⁰/₀). Kategoria ta pod względem społecznym była w większym jeszcze stopniu niejednolita, niż analogiczna w rzemiośle. Zaliczają się do niej bowiem zarówno wielcy kupcy -- przedsiębiorcy, jak i sprzedawcy uliczni i domokrażcy.

Znaczny wzrost przewagi handlu towarowego w dziale III w okresie międzypisowym, a zapewne i później, pociągnąć musiał za sobą wzrost odsetka samodzielnych, głównie wskutek wzrostu liczności drobnych sklepikarzy, handlarzy itp.

Podkreślaliśmy wyżej znaczne skupienie Żydów w handlu warszawskim. Otóż najsilniej dominowali oni w grupie pośredników. stanowili bowiem 93,8⁰/₀ mieszkańców utrzymujących się z tego rodzaju zajęć. Nieco niższe odsetki przypadały na przedsiębiorstwa kredytowe (86,2⁰/₀) i handel towarowy (80,4⁰/₀). Ludność katolicka przeważała tylko wśród utrzymujących się z pracy w ubezpieczeniach (55,7⁰/₀), była też stosunkowo liczna w hotelarstwie (34,8⁰/₀), w handlu towarowym udział jej był znacznie mniejszy (15,8⁰/₀).

Udział prawosławnych w dziale III był jak wiemy nieznaczny, a odsetek w poszczególnych rodzajach zajęć wahał się w granicach 0,1⁰/₀ - 1,1⁰/₀. Udział protestantów natomiast, stosunkowo liczniej reprezentowanych w handlu, wahał się od 1,6⁰/₀ do 5,5⁰/₀.

⁹⁷ Tabela 14 wydawnictwa spisowego nie uwzględniła tylko zatrudnionych w ubezpieczeniach, których w całości włączyliśmy do najemnych umysłowych.

IV. Komunikacja i transport (z łącznością). Najliczniejszą grupą w dziale IV byli pracownicy kolei, którzy w 1882 r. stanowili połowę ogółu zatrudnionych w tym dziale (50,7⁰/₀; w 1897 r. — 45,8⁰/₀). Następne w kolejności grupy to: pracownicy innych rodzajów komunikacji i transportu (32,4⁰/₀ — 40,4⁰/₀), łączności (9,3⁰/₀ - 8,6⁰/₀) i wykonujący prace pomocnicze (7,6⁰/₀ - 5,2⁰/₀). W okresie międzypisowym wzrost absolutny obserwuje się we wszystkich rodzajach zajęć, był on jednak nierównomierny. Okazuje się, że szybciej zwiększała się liczba pracowników „innych rodzajów komunikacji i transportu” niż kolei, kolejek i tramwajów, mimo rozbudowy węzła kolejowego; była to jedyna grupa względnie rosnąca. Należeli do niej furmani i dorożkarze, obsługa omnibusów i żeglugi. W 1882 r. zostali tu także zaliczeni pracownicy tramwajów, których nie dało się wydzielić. Byli oni zapewne stosunkowo nieliczni, pierwszy tramwaj konny ruszył bowiem jesienią 1881 r.

Tę zaskakującą w pierwszej chwili zmianę proporcji tłumaczyć trzeba rosnącymi potrzebami miasta w zakresie komunikacji wewnętrznej, a także transportu, wiążącymi się ze znacznym wzrostem liczby mieszkańców, rozbudową Warszawy w kierunku peryferii i rozwojem gospodarczym miasta. Nieliczne linie tramwajowe w niewielkim tylko stopniu zaspokajały potrzeby komunikacyjne.

W zestawieniu spisu 1882 r. brak danych o stanowisku w zawodzie pracowników łączności i kolei. Pierwszych zaliczyliśmy w całości do kategorii pracowników umysłowych — wynikający stąd błąd w proporcji całego działu jest zapewne niewielki. Jeśli chodzi o zatrudnionych na kolei, przyjęto, że podobnie jak w działach II i III uwzględniona została wśród nich administracja i przeprowadzono podział na pracowników umysłowych i najemnych fizycznych w stosunku 1:3. W grupie furmanów, dorożkarzy itp. samodzielni stanowili 41,5⁰/₀, pracownicy pomocniczy to wyłącznie najemni. Ogółem w całym dziale odsetek samodzielnych wynosił 13,4⁰/₀, pracowników umysłowych 23,3⁰/₀, najemnych fizycznych zaś 63,3⁰/₀. Są to oczywiście proporcje przybliżone.

W związku z omówionymi wyżej przesunięciami względnej liczebności poszczególnych rodzajów zajęć, w dziale komunikacji i transportu nastąpił wzrost odsetka samodzielnych.

Jeśli chodzi o skład wyznaniowy, warto zwrócić uwagę na następujące zjawiska. Otóż w łączności stosunkowo duży udział mieli prawosławni (18,8⁰/o) i protestanci (9,9⁰/o). Należy sądzić, że pierwsi to głównie urzędnicy, drudzy zaś personel techniczny. Wśród utrzymujących się z pracy na kolei 91,3⁰/o stanowili katolicy, odsetki prawosławnych i protestantów były tu niższe (2,3⁰/o i 4,0⁰/o). W obu grupach odsetki Żydów były znikome w stosunku do ich liczebności w Warszawie (1,4⁰/o i 2,2⁰/o). Wśród utrzymujących się z innych rodzajów komunikacji stanowili oni natomiast 41,3⁰/o, to jest niewiele mniej niż ludność katolicka (54,7⁰/o).

V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody. W badanym okresie udział osób zatrudnionych w dziale V wśród ogółu zawodowo czynnych zmniejszył się. Wszystkie wyodrębnione w ramach działu grupy wykazywały wzrost absolutny. Ciekawe, że względny spadek dotyczył administracji państwowej, sądownictwa i adwokatury (28,3⁰/o - 28,0⁰/o) oraz administracji prywatnej (25,2⁰/o - 20,6⁰/o), zatrudniających łącznie w 1882 r. 53,5⁰/o pracowników działu. Jeśli chodzi o drugą z wymienionych grup, trzeba przypomnieć zastrzeżenia co do jej porównywalności w świetle spisów. W 1897 r. został tu zaliczony personel pracowni czy w przemyśle, handlu i komunikacji, w spisie 1882 r. uwzględniony w poszczególnych działach. Wyłączenie tych kategorii z administracji prywatnej w 1897 r. wskazywałoby na nieprawdopodobny spadek absolutny pozostałej grupy, co zdaje się świadczyć o trudnych do precyzyjnego określenia różnicach w klasyfikowaniu wszystkich pracowników tego typu w obu spisach. Niewątpliwie jednak w latach 1882 - 1897 nastąpił spadek liczebności zawodowo czynnych w administracji państwowej, a zapewne i prywatnej, w stosunku do pozostałych rodzajów zajęć.

Względnemu zmniejszeniu uległo także zatrudnienie w służbie zdrowia (15,8⁰/o - 14,6⁰/o) oraz w szkolnictwie (18,5⁰/o - 18,0⁰/o), co tym bardziej zasługuje na podkreślenie, że równocześnie wzrosła liczebność dzieci i młodzieży w wieku szkolnym, a więc i potrzeby w zakresie szkolnictwa.

W proporcji do wymienionych grup zajęć zwiększyła się liczebność złożonej grupy pracowników nauki, literatury, sztuki, teatru itp. (8,1⁰/o - 9,3⁰/o).

Problem inteligencji wiąże się głównie z omawianym działem,

aczkolwiek inteligencja techniczna umieszczona częściowo w innych działach (zwłaszcza w 1882 r.) jest w świetle materiałów spisowych nie do uchwycenia. Wyodrębnienie inteligencji jako grupy zawodowej na podstawie zbiorczych źródeł statystycznych może prowadzić tylko do wniosków przybliżonych, jej charakterystyka zaś jako warstwy społecznej wymaga rozszerzonych badań. Obecny stan badań nad inteligencją Warszawy przełomu stuleci nie daje podstaw do syntetycznych wniosków⁹⁸. Pragnąc uniknąć stwierdzeń pochopnych i nieudokumentowanych, nie podejmujemy tej kwestii.

Odnosnie działu V brak danych o stanowisku w zawodzie, z punktu widzenia pracy samodzielnej i najemnej. Przeprowadzono jednak taką klasyfikację dla 1882 r., na pewno nieprecyzyjną, ale uzasadnioną ze względu na uzyskanie możliwie pełnego podziału wszystkich zawodowo czynnych według tego kryterium.

Do samodzielnych zaliczono adwokatów i notariuszy, lekarzy, dentyistów, akuszerki i weterynarzy oraz właścicieli zakładów felczerskich i aptek⁹⁹. Pominęto w zestawieniu tylko grupę „nauka, literatura, sztuka, teatr, muzyka, widowiska, sport” z uwagi na brak jakichkolwiek danych do przeprowadzenia podziału. Zgodnie z uzyskanym wynikiem samodzielni stanowili w 1882 r. około 10% w tym dziale, najemni pracownicy umysłowi około 83%, a najemni fizyczni około 7%.

Trzeba zwrócić uwagę, że pozycja społeczna samodzielnych, zwłaszcza jeśli chodzi o wolne zawody, zbliżała ich do burżuazji. Dotyczy to głównie adwokatów, notariuszy prowadzących własne kancelarie, wziętych lekarzy mających rozwiniętą praktykę itp.

⁹⁸ Praca J. Leskiewiczowej, *Warszawa i jej inteligencja* .. dotyczy lat wcześniejszych, może stanowić punkt wyjścia dla badań nad całym okresem powojennym. Ostatnio ukazała się rozprawa J. Żurawickiej, *Z problematyki formowania się inteligencji warszawskiej i jej świadomości w końcu XIX w.*, *Studia Warszawskie*, t. II, *Warszawa Popowstaniowa 1864 - 1918*, z. 1, s. 158 - 196. Syntetyczna praca J. Żarnowskiego, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918 - 1939*, Warszawa 1964, ze zrozumiałych względów problematykę inteligencji warszawskiej przełomu stuleci porusza tylko marginesowo.

⁹⁹ Spis podaje tylko podział na samodzielnych i najemnych odnośnie pracowników aptek, zakładów felczerskich i zatrudnionych przy asenizacji.

To samo można by powiedzieć o wyższych urzędnikach z tym jednak, że trzeba pamiętać, iż stanowili oni wówczas obcy, niepolski element. Przed częścią administracji prywatnej natomiast stała szansa dorobienia się własnego zakładu i przejścia do kręgu drobnej burżuazji. Zmiana pozycji ekonomicznej pociągała za sobą zmianę pozycji społecznej, niekiedy zupełnie zasadniczą.

Prawosławni najlichniesi, poza wojskiem, w dziale administracji skupieni byli przede wszystkim w administracji państwowej i szkolnictwie oraz służbie zdrowia. Ich udział w pierwszej grupie wynosił wprawdzie tylko 20% zatrudnionych, stanowili jednak górną warstwę urzędniczą. Udział w każdej z pozostałych dwóch grup wynosił ponad 6%. Pracownicy wyznania mojżeszowego natomiast reprezentowani byli najliczniej wśród administracji prywatnej 47,2% i w szkolnictwie (51,9%), aczkolwiek znaczny był też ich udział w służbie zdrowia (20,9%) i wśród zajmujących się nauką, literaturą itp. (17,3%).

VI. Służba domowa i usługi osobiste. Usługi osobiste wyodrębnione zostały w dziale VI w tym celu, aby ukazać załączki kształtującego się nowego działu zajęć. Grupa ta nie obejmuje całości usług, które związane były też w znacznej mierze z rzemiosłem, ale nie sposób ich wyodrębnić. Rzemiosło łączyło funkcje produkcyjne i usługowe, te ostatnie w miarę rosnącej konkurencji przemysłu uzyskiwały coraz większe znaczenie. Usługi osobiste w ramach omawianego działu wykazywały wyraźny wzrost z 5,0% do 6,3%. Zaczynały one przejmować niektóre czynności spełniane do niedawna wyłącznie przez służbę domową. Pozycja właścicieli zakładów usługowych zbliżona była do pozycji samodzielnych rzemieślników zatrudniających siły najemne.

Jeśli chodzi o służbę domową, dane o wewnętrznym jej podziale mamy dla 1897 r. W całym dziale stanowiła ona 93,7% zatrudnionych, w tym najlichniesza była grupa lokai, kucharek, pokojówek (81,3%), znacznie już mniej liczna — to szwajcarzy, dozorczy i nocni stróże (10,4%). Wypada przypomnieć o dużej przewadze kobiet w tym dziale i to głównie przyjezdnych, urodzonych poza Warszawą.

Samodzielni występowali tu tylko w grupie usług osobistych, w której stanowili w 1882 r. 11,9%, w całym dziale zaś, wobec znacznej przewagi liczebnej służby domowej — zaledwie 0,8%.

VII. Nie wykonujący zawodu. W dziale tym wyodrębnionym jako całość ze względów formalnych każda grupa musi być traktowana odrębnie. Ich wewnętrzny podział omówiony został w uwagach wstępnych. W tabeli 51 rentierów-kapitalistów zaliczono do samodzielnych, emerytów zaś do najemnych pracowników umysłowych, gdyż środki do życia otrzymywali oni z tytułu tego rodzaju pracy wykonywanej przed przejściem na emeryturę.

VIII(a). Wyrobnicy. W dziale VIII wyodrębnionym, jak i poprzedni ze względów formalnych zasługuje na bliższe omówienie grupa wyrobników, jako specyficzna kategoria społeczna.

Znaczenie terminu „wyrobnik” i zmiany jakim ono ulegało w pierwszej połowie XIX w., do lat 60-tych, omawia G. Missalowa w pracy poświęconej klasie robotniczej okręgu łódzkiego¹⁰⁰. Otóż w przemyśle wyrobnik oznaczał robotnika niewykwalifikowanego i co najmniej od lat 30-tych był używany wymiennie z terminem „robotnik”. „W latach 40-tych ustaliły się terminy: robotnik i klasa robocza oraz wyrobnik, przy czym wyrobnik zawsze oznaczał robotnika niewykwalifikowanego”. Klasyfikacja taka występuje i w opisach miast przemysłowych z 1860 r., w których określenie wyrobnik używane jest w powyższym znaczeniu, robotnik natomiast oznaczał najczęściej „niewykwalifikowanego robotnika zakładu scentralizowanego oraz pracującego u bogatych majstrów”. Wykwalifikowani robotnicy dzieleni byli na grupy według hierarchii cechowej.

Według badań T. Łepkowskiego nad początkami klasy robotniczej Warszawy¹⁰¹, wyrobnicy byli to najemni dniówkowi robotnicy nie posiadający określonych kwalifikacji zawodowych, zatrudnieni przy pracy fizycznej typu nieprzemysłowego.

W tak zdefiniowanej kategorii mogą się więc zmieścić także wyrobnicy w przemyśle, jako zatrudnieni przy pracach pomocniczych, nie zaś bezpośrednio w produkcji. Nie ulega jednak wątpliwości, że brakowało precyzji w stosowaniu zarówno tego terminu, jak i innych określających różne kategorie najemnych pracowników fizycznych.

¹⁰⁰ G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego. 1815 - 1870*, t. II. *Klasa robotnicza*, Łódź 1967, s. 22 - 23.

¹⁰¹ T. Łepkowski, *Początki klasy robotniczej Warszawy*, Warszawa 1956, s. 135 - 138 i 214 i nn.

Wyrobnicy, szybko wzrastający liczebnie w końcu XVIII w., stanowili w niektórych miastach Rzeczypospolitej, wraz z „ludźmi luźnymi” około 40 - 50% mieszkańców¹⁰². Bardzo liczna była również służba magnacka i mieszczańska. Wyrobnicy stanowiący stosunkowo znaczną liczebnie część zawodowo czynnych w końcu lat 60-tych XIX w., byli grupą stale i wyraźnie malejącą w całym badanym okresie. Wówczas też stopniowo zanikają jako kategoria społeczna, przekształcając się w robotników niewykwalifikowanych w nowoczesnym znaczeniu. Trudno jest dokładnie określić moment, w którym należałoby przestać używać terminu „wyrobnik”, jako nieodpowiadającego jego treści. Występuje on jeszcze w źródłach z drugiej połowy XIX w., coraz częściej jednak wymiennie z określeniem „robotnik niewykwalifikowany”, którym wreszcie został zastąpiony.

W spisie z 1882 r. kategoria ta występuje jako „wyrobnicy bez specjalnego zajęcia” albo „cziernoraboczjje” (robotnicy niewykwalifikowani), w spisie z 1897 r. zaś „podienszcziki i cziernoraboczjje biez opriedielennoj spiecjalnosti”. W opracowaniu spisu z 1921 r. utożsamiano wyrobników ze spisów dziewiętnastowiecznych i robotników niewykwalifikowanych, w stosunku do których tego terminu już nie używano.

Wśród ogółu zawodowo czynnej ludności Warszawy¹⁰³ w 1882 r. samodzielni stanowili około 20%, najemni pracownicy umysłowi ponad 14%, a najemni fizyczni blisko 66%. Tej ostatniej kategorii odpowiada szeroko pojęta klasa robotnicza, obejmująca obok proletariatu przemysłowego także proletariat rzemieślniczy, robotników w handlu, komunikacji i transporcie, wyrobników i wreszcie służbę domową — grupę specyficzną, lecz stanowiącą niewątpliwie część proletariatu.

Jako jeden z typów tworzących się w pierwszej połowie XIX w. aglomeracji robotniczych T. Łepkowski¹⁰⁴ wyróżnia miasta przemysłowe i silnie uprzemysłowione, do których zaliczała się Warszawa. W miastach tych rezerwuar sił roboczych dla przemysłu stanowił plebs. Napływ chłopów bezpośrednio ze wsi do

¹⁰² T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu. 1764 - 1870*, Warszawa 1967, s. 173.

¹⁰³ Z pominięciem grupy 7 w dziale V oraz grup VIIc i VIIIc.

¹⁰⁴ T. Łepkowski, *Polska — narodziny ...*, s. 177.

miejskiego przemysłu był zjawiskiem rzadkim, gdyż zarówno manufaktura, jak i fabryka potrzebowała ludzi wykwalifikowanych. T. Łepkowski stwierdza, że „nawet do grupy robotników pomocniczych trudno było trafić prosto z wioski. Wpierw wysadzony z siodła wieśniak rąbie drzewo na opał sypiając pod gołym niebem, powozi konie, stróży, a dopiero później stara się o przyjęcie do manufaktury lub fabryki. Bo to awans i perspektywa większej stabilizacji”. Proletariat przemysłowy wchłaniał proletaryzujących się rzemieślników, stopniowo przenikali też doń przedstawiciele nieprodukcyjnych grup — wyrobników i służby. Zjawiskiem występującym częściej w Warszawie niż gdzie indziej było wchłanianie przez proletariat przemysłowy szlachty bezrolnej lub zagrodowej, zrujnowanej lub schłopiałej¹⁰⁵. U progu interesującego nas okresu, około 1870 r., można już mówić w Warszawie o trzecim pokoleniu robotników przemysłowych, aczkolwiek ta grupa ustabilizowana zawodowo i klasowo była jeszcze nieliczna¹⁰⁶.

Proces kształtowania się klasy robotniczej w okresie powstaniowym stał się najważniejszym procesem społecznym w Królestwie Polskim. Wynikał on z szybkiego rozwoju stosunków kapitalistycznych we wszystkich dziedzinach życia¹⁰⁷. Szczególnie szybko wzrastał liczebnie proletariat przemysłowy, zjawisko zaobserwowane wyraźnie i na terenie Warszawy. Był to główny rezultat socjalny przewrotu przemysłowego. Źródła rekrutacji nie uległy istotnej zmianie w stosunku do poprzedniego okresu, nasilił się natomiast napływ zarówno ze wsi, jak i ze środowiska rzemieślniczego. Nadal też droga do przemysłu dla przybyszów ze wsi prowadziła poprzez zajęcia nieprodukcyjne, głównie wyrobnictwo i służbę¹⁰⁸.

Spisowa kategoria samodzielnych łączy w sobie burżuazję i ziemiaństwo zamieszkałe w Warszawie, nieliczną stosunkowo grupę przedstawicieli wolnych zawodów oraz drobnomieszczaństwo bardzo niejedolite z punktu widzenia pozycji ekonomicznej i społecznej.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 178 - 180.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 181.

¹⁰⁷ *Historia Polski*, t. III, cz. I, pod red. Ż. Kormanowej i I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1963, s. 408.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 412.

Burżuazja — przemysłowcy, bankierzy, przedsiębiorcy handlowi, rekrutowali się głównie z kupiectwa, znacznie rzadziej „góry” rzemieślniczej. W Warszawie i Łodzi poważną rolę odegrała także imigracja z zewnątrz, zwłaszcza elementu niemieckiego¹⁰⁹. „Odrębną i najliczniejszą grupę stanowiła burżuazja żydowska, tworząc dość zwarte — mimo procesów asymilacyjnych — skupiska na terenie miast”¹¹⁰. Dominowała ona przede wszystkim w handlu.

Zjawiskiem obserwowanym już w pierwszej połowie stulecia było angażowanie się przedstawicieli ziemiaństwa w działalność przemysłową i handlową. Po powstaniu styczniowym powstały warunki dla zacieśnienia współdziałania kapitałów ziemiańskich i przemysłowo-handlowych. Ponadto związki sfer ziemiańskich i burżuazyjnych w coraz większym stopniu zaczęły wykraczać poza działalność wyłącznie ekonomiczną¹¹¹.

Drobnomieszczaństwo rozumiane jako warstwa pośrednia między proletariatem a burżuazją stanowiło część tylko grupy drobnych wytwórców (rzemieślników), pośredników wymiany itp. Znaczna natomiast część ludności miasta zaliczana do tych kategorii swą pozycją ekonomiczną i społeczną bliższa była proletariatowi, można by ją więc określić jako „drobnomieszczaństwo sproletaryzowane”. Wśród tej właśnie ludności, jak podkreślaliśmy to wyżej, znaczną rolę odgrywali Żydzi, najsilniej skupieni w zajęciach handlowo-rzemieślniczych, o stosunkowo najwyższych odsetkach samodzielnych.

Wydaje się nie ulegać wątpliwości, że na przełomie stuleci, w znacznej mierze w związku z procesem skupiania się ludności żydowskiej w Warszawie, wzrastał odstek drobnomieszczaństwa zarówno we właściwym znaczeniu tego terminu, jak i „drobnomieszczaństwa sproletaryzowanego”. Równocześnie postępował pewien spadek udziału grupy pracowniczej, mniejszy zapewne niż udział administracji, z uwagi na nieuchwyconą w świetle spisów w sposób porównywalny część tej grupy zatrudnioną w przemyśle, handlu i komunikacji. Ponieważ wzrost drobnomieszczaństwa

¹⁰⁹ T. Lępkowski, *Polska — narodziny...*, s. 155.

¹¹⁰ *Historia Polski*, s. 418.

¹¹¹ T. Lępkowski, *Polska — narodziny...*, s. 155; *Historia Polski*, s. 418, 419.

mieszkaństwa, a zapewne i burżuazji (co dla ogólnych proporcji miało mniejsze znaczenie) przewyższał względny spadek grupy pracowniczej, relatywnie musiała więc ulec zmniejszeniu ludność najemna, mimo absolutnego wzrostu jej liczebności. Istotne przesunięcia dokonały się w ramach tej kategorii zawodowo czynnych, mianowicie spadek dotyczył wyrobników i służby, a więc odłamu nieprodukcyjnego klasy robotniczej, podczas gdy jej część produkcyjna, zwłaszcza proletariat przemysłowy, wzrastała.

Taką właśnie tendencję obserwuje się, zestawiając podział na samodzielnych i najemnych w 1882 r. z obliczeniami W. Trzczińskiego dla 1897 r.¹¹² Opierają się one wprawdzie na danych dla Warszawy z przedmieściami, ale jak się okazuje, tym dobitniej tendencję tę uwypuklają. Rozszerzenie obszaru Warszawy spowodowało bowiem z pewnością podwyższenie odsetka robotników, a obniżenie odsetka pracowników, w porównaniu z liczbami dla miasta w granicach administracyjnych.

Otóż według W. Trzczińskiego w 1897 r. samodzielnicy stanowili 32,85% ogółu zawodowo czynnych, pracownicy 13,51%, a robotnicy 53,64%. Przyjmując, że dane dotyczące robotników i służby wykorzystane przez Trzczińskiego¹¹³ są istotnie zaniżone, zestawienie liczb za lata 1882 i 1897 nie pozostawia wątpliwości co do tendencji zmian. Tak więc wnioski uzyskane na podstawie konfrontacji podziału według stanowiska w zawodzie w 1882 r. z przesunięciami grup zawodowych wewnątrz działów zajęć w latach 1882 - 1897, znajdują potwierdzenie.

Na przełomie XIX i XX w. nastąpił spadek aktywności zawodowej mieszkańców Warszawy, spowodowany złożonymi czynnikami. Zmniejszyła się w badanym okresie przewaga liczebna kobiet, w latach 1882 - 1897 miał także miejsce spadek odsetka ludności w wieku produkcyjnym. Zmniejszenie aktywności zawodowej stwierdza się jednak w poszczególnych grupach wieku niezależnie od ich wzajemnych proporcji. Jeśli chodzi o młodocia-

¹¹² W. Trzcziński, *Ewolucja struktury zawodowej...*, s. 8.

¹¹³ Por. przypis 79.

nych, decydującą rolę odegrało ustawodawstwo fabryczne, w stosunku do pozostałych grup mieszkańców wytłumaczenia tego zjawiska szukać należy we wzroście udziału ludności żydowskiej wśród ogółu mieszkańców. Charakteryzowała ją niższa aktywność zawodowa, natomiast stosunkowo wyższy odsetek pomagających członków rodzin. Rzeczywisty spadek aktywności był mniejszy od uwidocznionego w źródłach, gdyż ta rosnąca wraz z napływem ludności żydowskiej kategoria, nie była wśród zawodowo czynnych uwzględniona.

Od lat 60-tych XIX stulecia do pierwszej wojny światowej obserwuje się ciągłość zmian, jeśli chodzi o proporcje ludności zatrudnionej w poszczególnych działach zajęć, wyodrębnionych według kryterium zawodu obiektywnego. Wzrastały mianowicie odsetki zawodowo czynnych w przemyśle i rzemiośle, komunikacji i transporcie (najbardziej dynamicznie) oraz handlu (silnie w początkach XX w.) zmniejszały się natomiast odsetki wyrobników i służby oraz pracowników działu administracji.

Konfrontacja podziału społecznego na samodzielnych i najemnych w 1882 r. ze zmianami proporcji poszczególnych rodzajów zajęć wewnątrz działów wskazuje na wzrost wśród ludności Warszawy drobnomieszczactwa, w tym także „drobnomieszczactwa sproletaryzowanego” i spadek najemnych pracowników fizycznych, który dokonywał się wskutek względnego zmniejszenia się grup nieprodukcyjnych, przy równoczesnym wzroście produkcyjnych, zwłaszcza zaś proletariatu przemysłowego.

Zbadanie składu zawodowego głównych grup wyznaniowych pozwala stwierdzić ich wyraźną specyfikę pod tym względem. Ludność katolicką charakteryzowały proporcje najbardziej zbliżone do ogólnych, dotyczących całej ludności, z jednym jednakże wyjątkiem — znacznie niższy był odsetek przypadający na handel. W tym dziale skupieni byli najsilniej mieszkańcy wyznania mojżeszowego, którzy ze względu na swą dużą liczebność wazyli w sposób zasadniczy na ogólnych proporcjach. Poza handlem Żydzi zajmowali się głównie rzemiołem. W omawianym okresie w skali całego Królestwa Polskiego miało miejsce przesuwanie się Żydów z zajęć handlowych do rzemieślniczych. Prawosławni najliczniejsi byli w wojsku i administracji, ewangelicy zaś w przemyśle.

Rysowały się zasadnicze różnice w składzie zawodowym mężczyzn i kobiet. Najwyższe odsetki mężczyzn przypadają na dział przemysłu i rzemiosła, przywaga tego rodzaju zajęć była zdecydowana (ponad 42% ogółu zawodowo czynnych mężczyzn). Kobiety natomiast silniej jeszcze skupione były w dziale służby i usług osobistych (ponad połowa kobiet). Tendencje względnego wzrostu i spadku zatrudnienia w poszczególnych działach zajęć dotyczące omawianych grup odpowiadały tendencjom obserwowanym w stosunku do ogółu zawodowo czynnych, różne było natomiast ich nasilenie. Wyjątek stanowił względny wzrost zatrudnienia w dziale administracji, który zaznaczył się w grupie kobiet. Warty podkreślenia jest zwłaszcza wzrost udziału kobiet w zajęciach przemysłowych i rzemieślniczych.

Kobiety stanowiły około 35% ogółu zawodowo czynnych. Proporcje według płci w poszczególnych działach zawodowych układały się bardzo różnie. Wśród zawodowo czynnych zarobkujących kobiety przeważały tylko w dziale służby, stosunkowo znaczny był też odsetek wyrobnic.

Spis z 1897 r. dostarcza danych o składzie zawodowym ludności przedmieść Warszawy, różniącym się w sposób istotny od składu mieszkańców miasta w granicach administracyjnych. Na przedmieściach skupiała się przede wszystkim ludność przemysłowo-rzemieślnicza i wyrobnicza, co nadawało im wybitnie proletariacki charakter.

ZAKOŃCZENIE

Warszawa w warunkach polskich stanowiła wielkie skupisko miejskie, toteż jej intensywny wzrost ludnościowy obserwowany z uwzględnieniem zasięgu i charakteru migracji, przebieg procesów demograficznych i przemian zawodowo-społecznych upoważniają do wniosków bardziej generalnych niż odnośnie jednego miasta, nawiązujących do procesu urbanizacji i industrializacji Królestwa Polskiego.

Przede wszystkim trzeba stwierdzić, że badania nad Warszawą potwierdzają w pełni ogólną prawidłowość procesów urbanizacyjnych, pewien mechanizm przemian dokonujących się w różnych dziedzinach życia, którego wykrycie stanowi dorobek pokrewnych dyscyplin nauk humanistycznych. Chodzi mianowicie o związek urbanizacji z przebiegającymi równocześnie rewolucjami agrarną, industrializacyjną i demograficzną.

Postęp dokonujący się w rolnictwie, zwłaszcza w związku z udoskonaleniami technicznymi, które przyniósł rozwój przemysłu oraz przenikanie stosunków kapitalistycznych na wieś, znaczna dynamika kształtowania się skupisk miejskich i przemysłowych, nowe zjawiska demograficzne, z których najważniejszym był stały i coraz szybciej postępujący spadek umieralności — to wszystko procesy, których współzależność w czasie jest wyraźnie uchwytna.

Rozwój ludnościowy Warszawy w całym badanym okresie był dynamiczny. Wiązał się on z szeroko rozumianym rozwojem gospodarczym miasta, przede wszystkim zaś jego funkcji produkcyjnych i roli w procesie wymiany wykraczającej znacznie poza rynek lokalny. Najwyższa dynamika przypadała na lata najintensywniejszego rozwoju przemysłu warszawskiego.

Wśród ludności napływowej przeważali mieszkańcy najmniej uprzemysłowionych i najsłabiej zurbanizowanych obszarów Królestwa. Natężenie migracji z poszczególnych rejonów ulegało zmianom w zależności od ich własnego rozwoju lub rozwoju terenów bliżej położonych i bardziej chłonnych niż Warszawa.

Zasadniczym obok migracji czynnikiem wzrostu ludnościowego Warszawy był wysoki przyrost naturalny, od końca XIX stulecia malejący, lecz ciągle utrzymujący się na wysokim poziomie. Ważną rolę w jego kształtowaniu odgrywał stały spadek umieralności, który mieszkańcy zawdzięczali przede wszystkim poprawie warunków sanitarnych i walce z chorobami epidemicznymi.

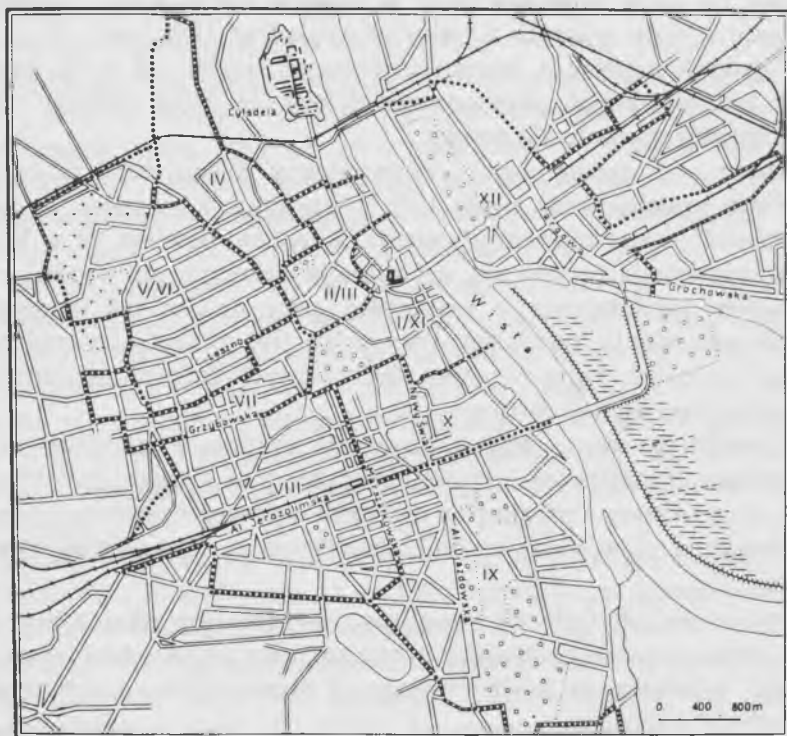
Cechą znaną przeksztalczeń struktury zawodowej był wzrost produkcyjnych grup ludności i stale postępujący względny spadek liczebności wyrobników i służby. Oba te rodzaje zajęć stanowiły dla większości nowych przybyszów ze wsi etap przejściowy do zajęć produkcyjnych wymagających pewnego przygotowania a oznaczających uzyskanie względnej stabilizacji. Ponieważ jednak napływ z zewnątrz wzrastał, udział zaś tych kategorii ludności malał, przypuszczać należy, że coraz częściej etap przejściowy udawało się ominąć.

Biorąc pod uwagę aspekt ekonomiczny urbanizacji, zaobserwowana prawidłowość może być traktowana jako jeden z elementów do oceny uprzemysłowienia. Wiadomo bowiem, że w krajach industrializujących się, urbanizacja ekonomiczna wyraża się wzrostem zatrudnienia w przemyśle, przy niskim zaś poziomie uprzemysłowienia zjawiskiem typowym jest przemieszczanie się ze wsi do miast rzesz niewykwalifikowanych robotników, stanowiących rezerwę rąk do pracy.

Scharakteryzowana wyżej tendencja dotycząca kształtowania się proporcji najmniejszej ludności produkcyjnej i nieprodukcyjnej była więc jednym z przejawów osiągnięcia wyższego poziomu uprzemysłowienia, co w stosunku do badanego okresu jest sprawą oczywistą.

Omówione lub tylko zasygnalizowane problemy charakteryzujące niektóre aspekty procesu urbanizacji na przykładzie jednego miasta wskazują na ścisłe powiązania tego procesu z rozwojem gospodarczym.

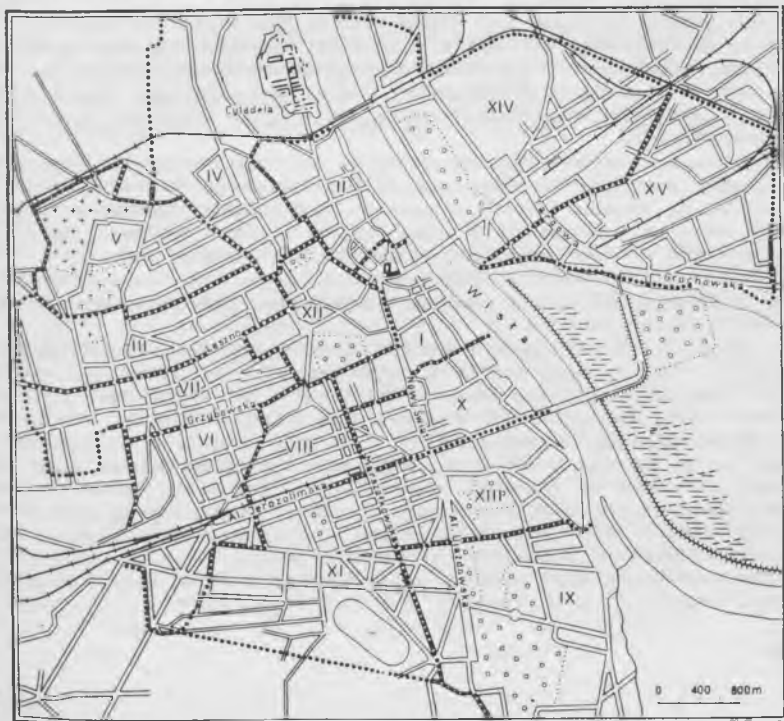
1. Podział Warszawy na cyrkuły w 1882 r.
2. Podział Warszawy na cyrkuły w 1897 r.
3. Podział Warszawy na cyrkuły w 1913 r.

2

3

Aneks 1. Spisy 1882 r. i 1897 r. jako źródło do badań nad ludnością Warszawy *

Ogromne znaczenie spisów powszechnych w badaniach ludnościowych jest sprawą bezsporną. Dla okresu przed I wojną światową dysponujemy w odniesieniu do Warszawy wynikami dwóch spisów nowoczesnych, opracowanych na podstawach naukowych, przeprowadzonych w 1882 r.¹ i 1897 r.²

Przegląd polskiego piśmiennictwa demograficznego, dokonany na podstawie bibliografii Adama Józefowicza³ za okres 1945-1960, uzupełniony literaturą ostatnich lat, oraz prac z zakresu teorii i historii statystyki pozwala stwierdzić, że spis z 1882 r. był na ogół przemilczany, jako lokalny spis warszawski, niewiele też uwagi poświęcono spisowi z 1897 r.⁴ Jedy-

* Tekst opublikowany pod tym samym tytułem [w:] *Studia Warszawskie*, t. II, *Warszawa popowstaniowa 1864-1918*, z. 1, IH PAN, Warszawa 1968, s. 21-32.

¹ Wyniki opublikowane [w:] *Rezultaty spisu jednodniowego ludności m. Warszawy 1882*; cz. 1. *Ludność pod względem wieku, stanu cywilnego*, Warszawa 1883, s. 91; cz. 2. *Statystyka zabudowań*, Warszawa 1884, s. 79; cz. 3. *Ludność według zajęć*, Warszawa 1885, s. 283.

² *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj Impierii 1897 goda*, t. LI: *Warszawskaja gubernija*, Pietierburg 1904, s. XII, 313; *Gorod Warszawa*, Petersburg 1904, s. XVI, 191. Ponadto odrębnie opracowano dane dla klasy robotniczej: *Rasprieditienije raboczich i pristugi po gruppam zaniatij i miestu rozdzienija*, Pietierburg 1905; *Czislennost i sostaw raboczich w Rossii*, t. I, II Pietierburg 1906; w obu opracowaniach na ogół wyodrębniono Warszawę.

³ A. Józefowicz, *Bibliografia polskiego piśmiennictwa demograficznego za okres 1945-1960*, Warszawa 1961.

⁴ S. Fongelson, *Ludność. Spisy i szacunki ludności*, [w:] *Encyklopedia Nauk Politycznych*, t. III, Warszawa 1938, s. 8, wspomina tylko, że jedyny spis ludności w Rosji przed pierwszą wojną światową odbył się w 1897 r.; podobnie J. Holzer, *Podstawy analizy demograficznej*, Warszawa 1963, s. 60; Z. Zaremba, *Powszechny spis ludności*, „Przegląd Statystyczny” 1957, 4, z. 3-4, s. 211, ogranicza się do informacji, że na ziemiach polskich w okresie zaborów przeprowadzono spisy równocześnie ze spisami w państwach zaborczych; C. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 19, pisze o spisie z 1897 r.: „Wprawdzie, na co wskazują statystycy radzieccy, wyniki tego spisu zostały, jeżeli chodzi o charakterystykę pewnych grup społecznych, zafalszowane — jednakże pomimo to wyniki spisu 1897 r. są bardzo wartościowe, gdyż udzielają po raz pierwszy bliższych danych o ludności ówczesnej Rosji!”.

nie praca Stefana Szulca⁵ zawiera wnikliwą ocenę spisu z 1897 r., głównie z punktu widzenia organizacji i metod przeprowadzania, uwzględnia również stosunek doń ludności i technikę opracowania wyników. Warto podkreślić, że Szulc swoje rozważania oparł w znacznej mierze na nie istniejących już dziś archiwaliach, zwłaszcza na korespondencji w sprawie spisu. Ostateczny wniosek sformułował, jak następuje: „Zarzuty, stawiane zazwyczaj spisowi rosyjskiemu, są słuszne: spis przeprowadzono sposobami biurokratycznymi, projekt opracowano zupełnie bez uczestnictwa sił społecznych, powołanie społeczeństwa do skutecznego spisu było prawie fikcją. Z roboty wywiązywano się często niedbale, niesumienne. W samym założeniu były błędy, w opracowaniu ostatecznym brak głębszego planu. Wszystko to wykazały rozważania dotychczasowe. Też same rozważania wykazały jednak również, że było to przedsięwzięcie na skalę europejską, czyniące mimo wszystko zadość zasadniczym wymaganiom nauki demografii. Szwankowały raczej czynniki subiektywne, czynniki przedmiotowe, te, które ograniczyć winny do minimum wpływ błędów subiektywnych, na ogół unormowane były bądź co bądź prawidłowo, choć nie idealnie”⁶.

Polegając na słuszności tej oceny, uwzględniając postulaty stawiane w zakresie krytyki źródeł statystycznych, warto zastanowić się nad przyczynami i ukierunkowaniem błędów w odniesieniu do poszczególnych cech badanych zarówno w wynikach spisu z 1897 r., jak i poprzedniego. Szczegółowe rozważania Szulca będą w tej analizie niejednokrotnie wyzyskane.

Stosunkowo nieliczne nowsze opracowania problematyki ludnościowej Warszawy drugiej połowy XIX w., wśród których wymienić należy zwłaszcza prace Adama Szczypiorskiego, Jerzego Cegielskiego i Edwarda Strzeleckiego⁷, jak również prace publikowane przed I wojną światową i w okresie dwudziestolecia międzywojennego⁸, odwołujące się do danych spi-

⁵ S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanu ludności byłego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

⁶ *Ibidem*, s. 19.

⁷ A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy w pierwszym okresie epoki kapitalistycznej (1864 - 1882)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1960, 1, s. 75 - 102; tenże, *Imigracja do Warszawy w XIX w.*, „Studia Demograficzne” 1963, 1, z. 2, s. 67 - 86; J. Cegielski, *Ludność, mieszkania i ich zaludnienie w Warszawie od połowy XIX w.*, Prace Instytutu Budownictwa Mieszkaniowego 1960, 10, z. 28, s. 23 - 46; E. Strzelecki, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku* (w świetle liczb) [w:] *Z dziejów książki i bibliotek warszawskich*, Warszawa 1961, s. 205 - 222.

⁸ J. Koncewicz, *Ludność Warszawy. Studium statystyczne 1877 - 1911*, Warszawa 1913; „Rocznik Wydziału Statystycznego m. st. Warszawy” 1921 - 1922 (charakterystyka zmian stanu ludności od 1787 r. i ruchu ludności od 1885 r.); W. Trzciniński, *Ewolucja struktury zawodowej i społecznej ludności Warszawy w okresie 1897 - 1921, jako też podział tejże ludności na warstwy społeczne podług dochodów*, Warszawa 1926; *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. na terenie m. st. Warszawy. Zestawienie i rozbiór krytyczny*, „Prace Wydziału Statystycznego Magistratu m. st. Warszawy” 1928, 3, oraz opracowania dziejów miasta stosunkowo szeroko uwzględniające zagadnienia ludnościowe: S. Dziewulski, H. Radziszewski, *Warszawa*, t. I: S. Dziewulski, *Dzieje*

sowych, na ogół nie podejmują krytyki spisów lub czynią to w niewielkim stopniu; podkreśla się z zasady deformacje składu ludności według różnych cech i komplikacje badawcze spowodowane wliczeniem w spisie z 1897 r. do ludności miasta skoszarowanego wojska. Kwestie wiarygodności danych obu spisów i ich porównywalności między sobą i z danymi spisu z 1921 r. szerzej uwzględnia opracowanie wyników tegoż spisu dla Warszawy⁹ mimo że są to kwestie w omawianym opracowaniu uboczne. Zawiera ono obok szczegółowej analizy spisu z 1921 r. zestawienia porównawcze z wynikami spisów z 1882 r. i 1897 r. według podstawowych cech demograficznych i cech charakteryzujących skład zawodowy. Oceniając spisy¹⁰ w *Wynikach spisu powszechnego z 1921 r.* podkreślano dobry poziom naukowy spisu z 1882 r., jego sprawną organizację oraz żywy udział i poparcie społeczeństwa polskiego i wreszcie szeroki zakres, a mianowicie objęcie, obok ludności, również nieruchomości i mieszkań. W stosunku do spisu z 1897 r. wysuwano wiele zarzutów, które pokrywają się z niedociągnięciami i błędami wytkniętymi przez Szulca i — stwierdzono: „Rzecz jasna, że tak robiony spis nie może wzbudzać zaufania do wiarygodności otrzymanych rezultatów”. Naszym zdaniem głębsza analiza danych i szczegółowe przeliczenia pozwalają wyeliminować lub znacznie zmniejszyć w większości badanych cech demograficznych i zawodowych wypaczenia wyników spisu z 1897 r.

Na wstępie warto jeszcze zaznaczyć, że mamy znacznie mniej informacji o technice przeprowadzania spisu w 1882 r. niż w 1897 r. Wynika to z kilku przyczyn. W mniejszym stopniu przyciągał on uwagę badaczy, jako spis lokalny, a ponadto zyskał opinię spisu zorganizowanego sprawnie i na dobrym poziomie naukowym, nie poświęcono mu więc opracowań krytycznych, analogicznie do pracy Szulca o spisie z 1897 r. Zniszczenie akt Magistratu nie pozwala wejrzeć do odpowiednich materiałów archiwalnych.

Podstawę niniejszego opracowania stanowi analiza wydawnictw spisowych. Krytykę spisów ludności podejmiemy w nawiązaniu do studiów Stanisława Borowskiego, poświęconych klasyfikacji i krytyce źródeł statystycznych w ogóle¹¹, uwzględniając te elementy jego rozważań, które odnoszą się do interesującej nas kategorii źródeł. Cytowaną wielokrotnie pracę Szulca wykorzystujemy przede wszystkim jako przekaz treści nie istniejących dziś źródeł archiwalnych, mających dla tematu znaczenie zasadnicze, zwłaszcza korespondencji w sprawie spisu z 1897 r. Odwołujemy się także do opartych na tych materiałach wniosków autora, w stosunku do których nie podejmujemy próby weryfikacji z braku dostatecznych źródeł.

miasta. *Topografia. Statystyka ludności*, Warszawa 1913, s. 440. XXXVIII oraz E. Strzelecki, *Ludność Warszawy [w:] Warszawa . . .*, Warszawa 1929, s. 123 - 198.

⁹ *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. . . .*

¹⁰ *Ibidem*, s. 2 n.

¹¹ S. Borowski, *Charakter i klasyfikacja źródeł statystycznych*, „*Studia źródłoznawcze*” 1964, 9, s. 1 - 13; tenże, *Kryteria oceny źródeł statystycznych*, „*Studia źródłoznawcze*” 1965, 10, s. 69 - 99.

Poznanie zjawisk masowych za pomocą metody statystycznej — stwierdza Borowski — dokonuje się w trzech etapach: 1) obserwacja poszczególnych jednostek zbiorowości, 2) konstruowanie zbiorowości generalnej lub próbnej oraz opracowanie lub opis statystyczny i analiza, 3) wnioskowanie statystyczne polegające na odkryciu poszukiwanych prawidłowości i wielkości¹². Ze względu na wagę pierwszego etapu, który warunkuje w znacznym stopniu poznanie dwóch następnych, należy skierować uwagę głównie na ten etap¹³, tj. w naszym przypadku na organizację i metody przeprowadzania spisów.

Kryteria oceny wszystkich trzech wymienionych etapów — obserwacji, konstrukcji i odkrycia — tworzą zespół kryteriów formalnych¹⁴. Pierwsze z nich — kryterium zgodności celów obserwacji i wykorzystania źródeł — powinno przede wszystkim uwzględnić tendencje instytucji, w której źródło powstało, co w dalszej kolejności pozwoli ustalić stopień zgodności tendencji i celu powstania źródła, i wykorzystania go przez badacza; ponadto należy uwzględnić tendencje organu obserwującego oraz przedmiotu obserwacji, jeśli jest nim człowiek¹⁵.

Spis w 1882 r. został przeprowadzony w Warszawie dzięki staraniom Magistratu m. Warszawy i na jego koszt, w celu uzyskania przez władze miejskie możliwie wszechstronnych informacji o ludności, zabudowie i mieszkaniach, informacji niezbędnych dla opracowania założeń racjonalnej gospodarki miejskiej. W tej sytuacji trudno przypuścić, by mogła istnieć tendencja do wypaczenia rzeczywistości przez organizatorów. Zachodzi ponadto niewątpliwie zbieżność celów Magistratu i jego Sekcji Statystycznej oraz współczesnego badacza — odtworzenie demograficznego i zawodowego składu mieszkańców miasta. Przeprowadzenie spisu przez władze miejskie przy żywym udziale i poparciu społeczeństwa stanowi dodatkowo argument przemawiający za prawdziwością uzyskanych rezultatów.

Inaczej ma się sprawa ze spisem z 1897 r. Według założeń miał on być kierowany centralnie z Petersburga i opierać się na jednolitej organizacji dla całego Imperium Rosyjskiego. W Królestwie jednak uczyniono pewne odstępstwo na rzecz Warszawskiego Komitetu Statystycznego, który zamierzał przejąć wszystkie sprawy dotyczące spisu w swoje ręce. Władze centralne w Petersburgu nie wyraziły zgody na takie odstępstwo od ogólnych zasad, mimo to jednak Komitet odegrał bardzo istotną rolę. „przekształcił się niejako na oddział kancelarii generał-gubernatora do spraw spisu”¹⁶. W okresie spisu Warszawski Komitet Statystyczny kilkakrotnie „występuje jako rzecznik odstępstw od wymagań nauki dla »dobra ojczyzny«. Zapędy takie poskramia Petersburg — nie zawsze zresztą w imię nauki, częściej ze względów bądź to formalno-prawnych, bądź techniczno-admini-

¹² S. Borowski, *Charakter i klasyfikacja źródeł statystycznych*, s. 3.

¹³ S. Borowski, *Kryteria oceny źródeł statystycznych*, s. 69.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem* s. 70, 71.

¹⁶ S. Szulc, *op. cit.*, s. 8, 9.

stracyjnych („żeby nie wywoływać niepotrzebnego podniecenia”)¹⁷. Niewątpliwie jednak rusyfikatorskie stanowisko Komitetu i miejscowej administracji wpłynęło na pewne wypaczenie wyników. W stosunku do Warszawy nie ulega wątpliwości, że władze zmierzały do wykazania znacznego odsetka elementu rosyjskiego, co przede wszystkim znajduje odbicie w składzie wyznaniowym i podziale według języka ojczystego. W tym celu zapewne włączono do ludności miasta wojsko skoszarowane, rozszerzając ponadto obszar Warszawy o miejscowości podmiejskie, w których była rozlokowana znaczna liczba wojska. Te wypaczenia dają się jednak wyeliminować przez wyodrębnienie cyrkulów miejskich oraz wydzielenie wojska na podstawie podziału zawodowego ludności. Dane o składzie wyznaniowym możemy zweryfikować opierając się na informacji z bieżącej rejestracji mieszkańców, która nie wliczała wojska do ludności. Korygując liczebność ludności, która podała język rosyjski (ściślej — zaliczany do grupy językowej rosyjskiej) jako język ojczysty, można przyjąć z niewielkim błędem, że wojsko kierowane do Królestwa z innych części Cesarstwa zaliczało się w całości do tej grupy ludnościowej. Skład ludności według języka został ponadto wypaczony wskutek tego, że „ewangelikom i żydom kwestionowano prawo podawania języka polskiego za język ojczysty”¹⁸. Szulc podkreśla, że osobom wyznania mojżeszowego wpisywano prawie bez wyjątku język żydowski (jiddisz)¹⁹. W ten sposób zwiększono odsetki mieszkańców mówiących po rosyjsku, niemiecku i żydowsku na niekorzyść elementu polskiego. Wielkości tych odchyłeń nie jesteśmy w stanie ustalić i dane o języku należy traktować z dużą ostrożnością. Tak więc tendencyjne wypaczenia powstawały zarówno w wyniku decyzji ogólnych, dotyczących całości spisu, jak również zapewne w wyniku działalności poszczególnych rachmistrzów, inspirowanych przez czynniki nadrzędne.

Warto tu od razu zaznaczyć, że wliczenie wojska wpłynęło deformująco na podział według wszystkich cech. Usunięcie tej deformacji nie zawsze jest możliwe, zmusza do żmudnych obliczeń cząstkowych, niekiedy z konieczności trzeba się ograniczyć do określenia przedziału, w którym deformacja występuje (np. grupa mężczyzn 20 - 40 lat przy badaniu składu ludności według wieku).

W obu spisach zaznaczyły się ponadto zniekształcenia tendencyjnie spowodowane przez przedmiot obserwacji — przez ludzi. Typowe w spisach ludnościowych jest zniekształcenie wieku, przejawiające się w znacznie większej liczebności roczników zakończonych na 0 i 5 niż roczników pozostałych, co świadczy o tendencji do zaokrąglania liczby lat. Występuje ono zwłaszcza w zbiorowościach o niskim poziomie oświaty, gdy kwestionariusz pyta o liczbę lat, a nie o datę, czy rok urodzenia. Zniekształcenia takie raczej nie występują, jeśli analizujemy skład ludności według pięcio- lub dziesięcioletnich grup wieku.

¹⁷ Ibidem s. 9.

¹⁸ *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r.*, s. 3.

¹⁹ S. Szulc, op. cit., s. 21.

Materiału dotyczącego stanowiska w zawodzie w 1897 r. w zasadzie nie opracowano. Odrębne publikacje wykorzystujące te dane dotyczą jedynie robotników i służby²⁰. Liczebność tej grupy uważa się za zbyt niską w stosunku do stanu rzeczywistego. Zaniżenie to wynika przede wszystkim z niezrozumienia pytania i mieszania zawodu ze stanowiskiem w zawodzie; w pewnej mierze jednak oddziaływało także tendencyjne nieprzyznawanie się części spisanych do stanowisk stojących najniżej w hierarchii społecznej²¹.

W świetle omawianego kryterium spis z 1882 r. można uznać za odpowiadający w pełni stawianym wymaganiom. W stosunku zaś do spisu z 1897 r. istnieje wiele uzasadnionych zastrzeżeń, jednak znajomość warunków, w których był przeprowadzany i analiza treści pozwalają na ustalenie wielkości i kierunku błędu; zależnie od wyników tej analizy można z kolei określić w przybliżeniu wartości rzeczywiste lub odrzucić wyniki najbardziej obciążone błędem, jeśli nie da się ustalić jego wielkości.

Następne kryterium oceny źródeł statystycznych, które omawia Borowski, to kryterium bezpośredniości obserwacji. „Mówimy, że obserwacja zjawiska masowego jest bezpośrednia, jeżeli podmiot obserwacji, posiadający odpowiednie kwalifikacje i warunki, osobiście lub z pomocą osoby wiarygodnej przeprowadził obserwacje jednostek badanej zbiorowości statystycznej, dokonał pomiaru cech tych jednostek oraz wyniki obserwacji utrwalił na piśmie”²². Sprawdzianami tego kryterium w stosunku do spisów ludności są kwalifikacje personelu dokonującego spisu, warunki obserwacji, tj. stosunek ludności do organizatorów oraz do personelu wykonawczego, jasność stawianych pytań, znajomość języka, w którym wymagano odpowiedzi, stan oświaty itp., sprawdzian pomiaru i wreszcie utrwalenie wyników obserwacji na piśmie²³.

Wielokrotnie podkreślano dobry poziom spisu z 1882 r., także w fazie zbierania informacji. Również w 1897 r. przygotowanie i poziom rachmistrzów w Warszawie były zadowalające; przeważnie byli nimi studenci oraz urzędnicy-Rosjanie²⁴. Warunki obserwacji natomiast różniły się znacznie. Nie uległ zmianie niski poziom oświaty większości mieszkańców, jednakże żywy udział społeczeństwa polskiego w spisie z 1882 r. bardziej sprzyjał uzyskaniu prawidłowych odpowiedzi na pytania kwestionariusza niż w 1897 r., kiedy to spisem kierowała carska administracja. Istotne znaczenie miał też język. Nagłówki rubryk w kwestionariuszach spisowych i wyjaśnienia przetłumaczono na 19 języków²⁵ (nie było wśród nich języka

²⁰ Por. przypis 2.

²¹ E. Chwalewik, *Z badań statystyczno-ekonomicznych nad klasą robotniczą w Królestwie Polskim* (referat na V zjazd prawników i ekonomistów polskich), Lwów 1912, s. 6.

²² S. Borowski, *Kryteria oceny źródeł statystycznych*, s. 72.

²³ *Ibidem* s. 73, 74.

²⁴ S. Szulc, *op. cit.*, s. 12.

²⁵ *Jubilejnyj Sbornik Centralnogo Statyčeskogo Komiteta Ministerstwa Wnutriennich Del*, Pietierburg 1913, s. 59.

żydowskiego). W Warszawie jednak „formularze spisowe miały tekst wyłącznie rosyjski — i w tymże języku żądano (zresztą bezprawnie) ich wypełniania, wskutek czego przychodziło nieraz do ostrej kolizji z rachmistrzami (komisarzami) spisowymi”²⁶. Zrozumiałość pytań zależała zresztą nie tylko od języka kwestionariusza, lecz także od sformułowania pytania. W spisie z 1897 r. nie dość jasne było zwłaszcza pytanie o zawód; umieszczenie w jednej rubryce (czternastej) wszystkich kwestii zawodowych, a więc zawodu zasadniczego i zajęć ubocznych albo pomocniczych oraz stanowiska w zawodzie, sprawiło, że niewątpliwie mylono częstokroć przede wszystkim zawód ze stanowiskiem o czym była już mowa wyżej.

Pozostałe sprawdziany omawianego kryterium dotyczą ściśle techniki spisu, a więc zastosowania jednolitego kwestionariusza spisowego wypełnianego na podstawie wiążących instrukcji. Czy spisywani mieszkańcy potwierdzali na kwestionariuszach prawdziwość informacji — nie sposób dziś ustalić, gdyż arkusze obu spisów nie zachowały się. Co do spisu z 1897 r. wiadomo, że w niektórych rejonach Królestwa (dotyczyło to głównie ludności unickiej) wpisywano świadomie fałszywe dane, co wywoływało protesty ludności. Jeśli nie robili tego bezpośrednio komisarze spisowi, wprowadzano zmiany w komisjach kierujących spisem, w urzędach gminnych i powiatowych²⁷. W Warszawie celowe zafalszowania mogły mieć — jak się wydaje — istotne znaczenie tylko przy odpowiedziach na pytanie o język.

Warunki kryterium jednolitości obserwacji w przypadku nowoczesnych, jednodniowych spisów ludności są w znacznym stopniu spełniane niejako automatycznie. „Mówimy, że zjawisko masowe zostało zaobserwowane w sposób jednolity, jeżeli obserwacji dokonał podmiot instruowany wiążąco przez tę samą instytucję centralną, w tym samym terminie lub okresie czasu, według jednolitej i dostatecznie ostrej definicji jednostek cech i zbiorowości, według tych samych zasad klasyfikacji”²⁸.

Jak wiadomo, oba spisy zostały przeprowadzone na podstawie wytycznych dotyczących międzynarodowych kongresów statystycznych; komisarze spisowi byli odpowiednio poinstruowani, posługiwano się jednolitymi kwestionariuszami. Istotne zastrzeżenie może dotyczyć precyzji definicji badanych cech i zbiorowości statystycznej. Jeśli chodzi o poszczególne cechy, to zwłaszcza pytania dotyczące stosunków zawodowych w 1897 r. pozostawiały wiele do życzenia — o czym była mowa. Badaną zbiorowość w 1882 r. określono jako ludność osiadłą, to znaczy uwzględniano czasowo nieobecnych i pomijano przyjezdnych. W 1897 r. zamierzano uzyskać jednocześnie dane o ludności osiadłej oraz faktycznej (tj. obecnej w danej miejscowości w momencie spisu), opracowano jednak tylko zestawienia dotyczące ludności faktycznej; rozwiązanie takie jest „najłatwiejsze i zawierające naj-

²⁶ *Wyniki spisu powszechnego z 1921 r.*, s. 3.

²⁷ S. Szulc, op. cit., s. 10, 11; H. Brodowska, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim, 1864 - 1904*, Warszawa 1967, s. 162, 163.

²⁸ S. Borowski, *Kryteria oceny źródeł statystycznych*, s. 74.

mniej źródeł błędu, dlatego też stosowane przy spisach niemal powszechnie²⁹. Opracowanie danych dla ludności osiadłej (z teoretycznego punktu widzenia słuszniejsze) i faktycznej okazało się technicznie niewykonalne. Obie wymienione kategorie ludności w liczbach ogólnych zestawiono w jednej tylko tabeli.

Podstawowy warunek kryterium adekwatności obserwacji w stosunku do powszechnych spisów ludności zostaje spełniony, ponieważ jednostki obserwacji odpowiadają ściśle jednostkom realnym. Istnieje natomiast możliwość powstania błędów w wyniku grupowania jednostek, nie mogą one jednak być wykryte w sytuacji, gdy nie zachowała się ewidencja jednostkowa. Kryterium zupełności obserwacji ma w naszych rozważaniach znaczenie bardzo zbliżone do poprzednio wymienionego, gdyż „obserwację uważamy za zupełną lub wyczerpującą, jeżeli objęto nią wszystkie jednostki zbiorowości statystycznej”³⁰. Należy przyjąć, że w obu rozpatrywanych spisach zachodziły przypadki pominięcia mieszkańców, co mogło być sprawdzone jedynie przez współczesnych dzięki porównaniu jednostkowej ewidencji spisowej i ksiąg ludności. Próby takie podjęto po spisie z 1897 r. w stosunku do niektórych gmin wiejskich. Wykazały one, że zdarzały się pominięcia, zwłaszcza małych dzieci³¹. Można sądzić, że w Warszawie przypadki takie były rzadkie i nie miały istotnego wpływu na rzeczywistą liczebność ludności.

Bardzo ważną rolę w stosunku do spisów ludności odgrywa kryterium poprawności konstrukcji, gdyż opieramy się nie na ewidencji jednostkowej, lecz konstruowanych na jej podstawie tabelach i wykresach. Nie mając możliwości konfrontowania tablic z ewidencją, trzeba skupić uwagę na prawidłowości konstrukcji. „Podstawowe znaczenie dla prawidłowej konstrukcji ma grupowanie statystyczne. Rozróżnia się tu dwie ważne czynności: budowę schematu klasyfikacyjnego oraz zliczenie wyników obserwacji w grupy odpowiadające wyodrębnionym klasom”³².

Najmniej wątpliwości budzi opracowanie w tabelach cech demograficznych. Płeć, wiek, stan cywilny, wyznanie i kombinacje tych cech pozwalają na odtworzenie składu ludności Warszawy według wymienionych cech, z tym zastrzeżeniem, że przyjęte w opracowaniu spisu z 1897 r. dziesięcioletnie grupy wieku stanowią przedziały zbyt duże; spis z 1882 r. uwzględnia pięcioletnie grupy wieku. Grupowanie według narodowości w 1882 r. i według języka ojczystego w 1897 jest wątpliwej wartości nie ze względu na konstrukcję tabel, lecz ze względu na omówione powyżej błędy powstałe na pierwszym etapie poznania — ewidencji jednostkowej. Część demograficzna zawiera ponadto bardzo istotne dla badań informacje o wykształceniu, wielkości gospodarstw domowych oraz miejscu urodzenia; te ostatnie dane są przydatne do badania zagadnień migracji ludności,

²⁹ S. Szulc, op. cit., s. 6.

³⁰ S. Borowski, *Kryteria oceny źródeł statystycznych*, s. 78.

³¹ S. Szulc, op. cit., s. 19.

³² S. Borowski, *Kryteria oceny źródeł statystycznych*, s. 85.

określenia źródeł i ukierunkowania napływu do Warszawy, w której przyrost migracyjny stanowił około połowy przyrostu rzeczywistego w latach, w których przeprowadzano spisy. Zbędne natomiast było szczegółowe opracowanie danych o przynależności stanowej w 1897 r., uwzględnienie w licznych kombinacjach tej cechy, która już wówczas nie miała istotnego znaczenia społecznego i jest całkowicie nieprzydatna dla współczesnego badacza. Większość tabel zawierających opracowanie cech demograficznych w obu spisach uwzględnia podział na cyrkule, dzięki czemu można wyodrębnić poszczególne rejony miasta.

W zakresie stosunków zawodowych zestawione tabele pozwalają określić proporcje zawodowo czynnych i biernych w kombinacjach z płcią i wiekiem, przy czym jednak grupowanie według wieku w 1897 r. nie wydaje się słuszne ze względu na zbyt duże przedziały. W opracowaniach obu spisów nie ma kombinacji zawodowo czynnych z wyznaniem; w 1882 r. uwzględniono tylko podział czynnych i biernych łącznie według wyznań. Spis z 1897 r. podaje podział według zawodów i języka ojczystego, jednak w związku z zastrzeżeniami dotyczącymi tych ostatnich danych, wnioski mogą być tylko orientacyjne. Grupując według zawodów (odmiennie w 1882 r. i 1897 r.), przyjęto w zasadzie za podstawę zawód obiektywny, nie zachowano jednak pełnej konsekwencji. Wyodrębniając bowiem wolne zawody, kierowano się kryterium zawodu subiektywnego; w ten sposób wydzielono część pracowników umysłowych (samodzielnych), część zaś pozostawiono w poszczególnych działach zawodowych. Wydzielono także robotników niewykwalifikowanych w taki sposób, że nie da się ustalić, w jakich działach byli zatrudnieni. Podział zawodowy podług cyrkulów uwzględnia tylko spis z 1882 r.

Oba omawiane opracowania pomijają w zasadzie informacje o stanowisku w zawodzie, w związku z czym odtworzenie struktury społecznej jest bardzo utrudnione. Częściowo tę lukę w 1882 r. wypełniają dane dotyczące przemysłu, rzemiosła i handlu, uwzględniające następujące kategorie: właściciele fabryk i zakładów; urzędnicy, komisarze i inni; robotnicy, stróże itp.; majstrowie; czeladnicy, uczniowie. W 1897 r. zagadnienia tego w ogóle nie opracowano; zrezygnowano prawdopodobnie dlatego, że wskutek niejasnego sformułowania pytania udzielono nieścisłych odpowiedzi i materiały ten uznano za mało wartościowy. Odrębnie opracowane zostały i opublikowane tylko liczby dotyczące robotników i służby³³, które jak wyżej mówiliśmy, uważa się za zanizone.

Tak więc z punktu widzenia poprawności konstrukcji najlepiej i najpełniej opracowano zestawienia cech demograficznych. Stosunki zawodowe, mimo wytkniętych niekonsekwencji i braków, można uznać za opracowane w sposób zadowalający, jakkolwiek dla potrzeb analitycznych konieczne jest grupowanie zajęć w kategorie przydatne dla badań. Mogą być także wykorzystane fragmentarycznie informacje o stanowisku w zawodzie, choć

³³ Por. przypis 2.

absolutnie nie są wystarczające, by na ich podstawie odtworzyć strukturę społeczną ludności.

Obok kryteriów formalnych oceny źródeł statystycznych Borowski wskazuje, jako drugi kierunek oceny — kryterium obiektywnego odzwierciedlenia zjawiska masowego, tj. kryterium wiarygodności źródła³⁴. Stopień wiarygodności zależy od charakteru i prawidłowości wszystkich etapów poznania zjawiska masowego³⁵. Przy badaniu treści źródła, spośród sprawdzianów jego merytorycznej zgodności, w stosunku do spisów jedno-dniowych daje się zastosować: sprawdzian struktury zjawisk masowych oraz współzależności. Nie wchodzi tu w rachubę sprawdzian tendencji rozwojowych, który musi być zastosowany do oceny źródeł statystycznych zjawisk ciągłych.

Sprawdzian struktury polega na ustaleniu rażącego odchylenia od względnie stałych proporcji części zbiorowości wyodrębnianych według poszczególnych cech³⁶. Jeśli chodzi o proporcje większości cech opracowanych w spisach z 1882 r. i 1897 r., odchylenia takich nie ma. Omawiając kryteria formalne zdyskwalifikowaliśmy w zasadzie tylko informacje o podziale językowym w 1897 r., a także zwróciliśmy uwagę na pomniejszenie liczby robotników i służby w tym spisie oraz pewne kierunkowe wypaczenia danych o składzie narodowościowym w 1882 r.

Całkowicie odrębne zagadnienie stanowią w spisie z 1897 r. deformacje spowodowane wliczeniem wojska do ludności, dające się w znacznej mierze usunąć lub zmniejszyć przy wykorzystaniu części populacji wyodrębnionych według celowo dobranych cech oraz współzależności istniejących między poszczególnymi częściami badanej zbiorowości.

Sprawdzian współzależności w przypadku spisów ludności polegać musi — naszym zdaniem — na konfrontacji wartości cech, ich wzajemnych powiązań, jeśli to możliwe odpowiednich danych pochodzących z innych źródeł (uznanych za wiarygodne) i wreszcie znajomości praw demograficznych, uwarunkowania składu zawodowego charakterem społeczno-gospodarczym badanej populacji. Nie ulega wątpliwości, że w znacznej mierze odgrywa tu rolę subiektywna ocena badacza. Ogólna wiedza o Warszawie, jako o dużym ośrodku miejskim, który charakteryzuje znaczny napływ ludności, o jej funkcjach administracyjnych i kulturalnych, Warszawa jako ośrodku wielobranżowego przemysłu i centrum dyspozycji gospodarczej itd. pozwala ocenić zasadnicze proporcje wykazane przez spisy jako prawidłowe.

W świetle kryteriów formalnych oraz kryteriów wiarygodności spis z 1882 r. należy uznać za bardziej poprawny i odpowiadający stanowi rzeczywiście. Wiele zastrzeżeń wysuniętych w stosunku do spisu z 1897 r. nie dyskwalifikuje go jako całości, zmusza jednak badacza do bardzo wnikliwego i ostrożnego wykorzystywania jego wyników. Świadomość

³⁴ S. Borowski, *Kryteria oceny źródeł statystycznych*, s. 69, 70.

³⁵ *Ibidem*, s. 87.

³⁶ *Ibidem*, s. 88.

zniekształceń pozwala po wielu szczegółowych, cząstkowych przeliczeniach określić stosunkowo dokładnie rzeczywiste wielkości cech, ewentualnie ich przybliżone wartości, a także w niektórych przypadkach skłania do odrzucenia uzyskanych przez spis danych. Związany z tym znaczny nakład pracy jest jednak opłacalny, gdyż spis ten jest jedynym źródłem zawierającym kompleksowe dane o ludności Warszawy w końcu XIX w., ściślej — w końcu lat dziewięćdziesiątych, to jest w okresie maksymalnego rozwoju industrializacji na centralnych ziemiach polskich.

A n e k s 2. Drukowane materiały statystyczne — bieżąca ewidencja stanu i ruchu ludności Warszawy na przełomie XIX i XX wieku

Podstawowe serie dotyczące między innymi stanu i ruchu ludności stanowiły wydawnictwa: „Obzor goroda Warszawy”, „Trudy” Warszawskiego Komitetu Statystycznego, przede wszystkim zaś sprawozdania Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy.

Krytyczną analizę wartości danych statystycznych dotyczących ludności Królestwa Polskiego, zawartych w „Obzorach” i „Trudach” przeprowadzili S. Szulc¹ i B. Bronstein² z punktu widzenia ich przydatności dla badań nad całym Królestwem, natomiast w stosunku do samej Warszawy kwestia ta wymaga odrębnego omówienia.

„Obzory” poszczególnych guberni drukowane były jako aneksy do sprawozdań gubernatorów od 1867 r., to znaczy wprowadzenia nowego podziału administracyjnego Królestwa Polskiego na 10 guberni i uważane za tajemnicę państwową.

Zeszyt „Obzor goroda Warszawy”³ dzieli się na część opisową i tabelaryczną; obie zawierają informacje o ludności. W części pierwszej w rozdziale pt. *Proizwoditielnyje sily i ekonomiczieskaja diejatielnost* uwzględnione są dane dotyczące ludności, przemysłu fabrycznego, rzemiosła i handlu. Podrozdział „nasielenije” przynosi następujące informacje: liczbę ludności ogółem na 1 stycznia danego roku, przyrost w ciągu roku wskutek przyrostu naturalnego i migracji, liczbę wystawionych aktów urodzenia według płci, z podziałem na dzieci ślubne i nieslubne oraz z podziałem ogólnej liczby urodzeń według głównych wyznań, liczbę zgonów w ciągu roku z uwzględnieniem płci i wyznań i wreszcie liczbę osób nowo zameldowanych w księgach ludności stałej oraz wymeldowanych z tychże ksiąg w ciągu danego roku. Na zakończenie podany jest stan ludności stałej i niestałej na 1 stycznia roku następnego z uwzględnieniem składu wyznaniowego oraz liczby nowo przybyłych do miasta i opuszczających je cudzoziemców.

¹ S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności byłego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

² B. Bornstein, *Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności byłego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920 (odb. z „Miesięcznika Statystycznego” 1920, t. 1).

³ „Obzor goroda Warszawy” za god... Prilożenie k wsiepoddanniejsemu otczetu, Warszawa...

W części tabelarycznej trzy tablice poświęcone są sprawom ludnościowym. Pierwsza prezentuje dane o ruchu ludności według głównych wyznań, trzecia zestawia ludność stałą i niestałą według wyznań, przy czym układ tej tabeli ulegał zmianom zmierzającym do uwzględnienia większej ilości wyznań, łącznie z sektami oraz obcych poddanych; liczba pozycji w rubryce „wyznanie” w najbardziej rozbudowanej tabeli dochodzi do 17. „Obzory” za lata 1911-1913 zawierają ponadto kombinację wyznania i języka rodzinnego. Najmniej istotnych danych dostarcza tabela druga, informująca o podziale ludności stałej i niestałej Warszawy według stanów.

„Obzory” podawały więc obok ogólnych liczb ludności i składu wyznaniowego tylko wiadomości najbardziej podstawowe o ruchu ludności, pomijając całkowicie tak ważne zagadnienia jak na przykład śmiertelność według wieku czy przyczyny zgonów. Warto podkreślić, że informowały o ruchu ludności faktycznej, podobnie jak i „Obzory Warszawskiej gubernii”, podczas gdy wszystkie inne do 1889 r. podawały przeważnie ludność prawną⁴. Dopiero po tej dacie część guberni zmieniło tryb sprawozdawczości.

Warszawski Komitet Statystyczny publikował wyniki swych prac w 40 tomach na przestrzeni lat 1889-1914⁵. Stosunkom demograficznym w 10 guberniach Królestwa Polskiego poświęcone zostały zeszyty: III zawierający dane o stanie ludności z podziałem wyznaniowym na 1 stycznia 1890 r., XI — 1893 r., XXIII — 1905 r., XXVI — 1906 r., XXXIII — 1907 r., XXXVIII — 1908 r. i XXXIX, t. 1 — 1909 r. Zeszyty XXXIII i XXXIX podają dane o ruchu ludności za lata 1906 i 1908. Materiały do wymienionych zeszytów były gromadzone i opracowywane niezależnie od gubernialnych urzędów statystycznych przygotowujących „Obzory”, co jest istotne ze względu na odmienne metody, a w efekcie różniące się wyniki obliczeń. Ponadto zeszyt XIII zawiera opracowanie ruchu ludności za okres 1867-1893, oparte na danych zaczerpniętych z „Obzorów”, zeszyt XXIV analogiczne informacje za rok 1904, oraz zeszyt XXII publikuje również za „Obzorami” stan ludności na 1 stycznia 1904 r.

Warszawski Komitet Statystyczny zbierał także materiały za lata 1910-1913, których jednak nie opublikował⁶. Częściowo zostały one wykorzystane w „Roczniku Statystycznym Królestwa Polskiego” za rok 1915⁷ oraz w *Statystyce Polski Krzyżanowskiego i Kumanieckiego*⁸.

⁴ B. Bornstein, *Analiza krytyczna...*, s. 13.

⁵ *Trudy Warszawskiego Statystycznego Komiteta*, Warszawa (tomy za lata 1889-1914).

⁶ Jak podaje S. Szulc w pracy *Wartość materiałów statystycznych...* materiały te opracowywano w III Sekcji Wydziału Statystycznego Magistratu m. Warszawy pod kierunkiem L. Krzywickiego i przekazano do Archiwum GUS. Według informacji uzyskanej w tymże Archiwum, na krótko przed wybuchem drugiej wojny światowej przekazano je do AGAD, gdzie uległy zniszczeniu w czasie działań wojennych.

⁷ „Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich”, opr. pod kierunkiem S. Strasburgera, 1915, wyd. z zapomogi Kasy im. J. Mianowskiego.

⁸ A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915.

Konkretnie dla Warszawy publikacje Warszawskiego Komitetu Statystycznego przynoszą oryginalne wyniki badań tej instytucji za lata 1890, 1893 i 1905 - 1909. Są to więc dane bardzo fragmentaryczne, a ponadto ogólnikowe, gdyż dotyczą tylko globalnych liczb ludności z podziałem na stałą i niestałą z wyodrębnieniem cudzoziemców oraz składu wyznaniowego. Przyrost ludności w skali rocznej na przestrzeni lat 1905 - 1909 wynika z różnic w ogólnych liczbach mieszkańców. Tylko dla lat 1906 i 1908 dysponujemy danymi o poszczególnych elementach ruchu naturalnego, co pozwala wyodrębnić także migrację.

Toteż przydatność liczb dotyczących Warszawy polega przede wszystkim na możliwości porównywania danych tej instytucji z analogicznymi informacjami zawartymi w innych materiałach statystycznych, zwłaszcza „Obzorów”. Jedne i drugie oparte są na tym samym źródle, mianowicie na księgach ludności, metody ich zbierania i opracowywania były jednak odmienne, a ocena wybitnego specjalisty S. Szulca mającego dostęp do nie istniejących już dziś archiwaliów wypada zdecydowanie na korzyść Warszawskiego Komitetu Statystycznego⁹. Szulc wskazuje na większą szczegółowość, staranną technikę i dobrą korektę w pracy Komitetu. Niezgodność danych zawartych w omawianych publikacjach jest wynikiem zarówno wadliwego prowadzenia ksiąg ludności, które wskutek tego nie odzwierciedlały stanu faktycznego, jak i trudności dokonywania obliczeń na ich podstawie¹⁰. Otóż liczby podawane w „Trudach” można według Szulca uważać za możliwie najściślejsze odtworzenie informacji zawartych w księgach ludności, aczkolwiek są one niedokładne, ponieważ niedokładne były same księgi.

Należy podkreślić, że dane „Obzorów” i „Trudów” dla Warszawy są identyczne jeśli chodzi o ogólne liczby ludności z podziałem na stałą i niestałą oraz skład wyznaniowy. Dane o ruchu ludności za lata 1906 i 1908 różnią się nieznacznie.

Tak więc opierając się na omawianych publikacjach możliwe jest jedynie odtworzenie składu wyznaniowego ludności Warszawy oraz ogólne zobrazowanie ruchu naturalnego (współczynniki małżeństw, urodzeń i zgonów) z uwzględnieniem głównych wyznań.

Dysponujemy jednak informacjami odznaczającymi się znacznie większym stopniem szczegółowości, zawartymi w seriach sprawozdawczych Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy. Sekcja ta, wchodząca w skład Wydziału Administracyjnego Magistratu została powołana z Witoldem Załęskim jako kierownikiem w 1876 r. za prezydentury Starynkiewicza. W związku z projektem przeprowadzenia wodociągów i kanalizacji władze

⁹ S. Szulc, op. cit., s. 25, 26, 29, 30.

¹⁰ Cytowane prace Szulca i Bornsteina analizują szczegółowo rejestrację ruchu naturalnego ludności, tok przekazywania danych do ksiąg meldunkowych, prowadzenie tychże oraz sprawozdawczość na nich opartą. Analiza dotyczy całego Królestwa, nie uwzględniając specyfiki wielkiego miasta, jakim była Warszawa, posiadająca Sekcję Statystyczną przy Magistracie.

miejskie zaczęły dotkliwie odczuwać brak danych statystycznych dotyczących rzeczywistej liczby mieszkańców, ruchu naturalnego, przyrostu naturalnego i rzeczywistego itp.¹¹ Istniejąca w latach 1864 - 1876 komórka statystyczna w Wydziale Administracyjnym Magistratu, której personel składał się zaledwie z dwóch osób, ograniczała się do opracowywania sprawozdań rocznych o stanie przemysłu i rękodzieł w Warszawie¹².

Zakres działalności nowo utworzonej sekcji obejmował tylko zbieranie i opracowywanie danych dotyczących stanu i ruchu ludności. Był on uwarunkowany polityką władz carskich, które nie dopuszczały do rozszerzenia statystyki miejskiej na kwestie ekonomiczne, społeczne i kulturalne. Sekcja dysponowała skromnymi środkami finansowymi i szczupłym personelem¹³.

Publikowano trzy podstawowe serie sprawozdawcze różniące się zakresem tematycznym i częstotliwością, a mianowicie sprawozdania tygodniowe i roczne o ruchu ludności oraz odrębnie statystykę śmiertelności. Sprawozdania tygodniowe i miesięczne w całym okresie, a zestawienia roczne do 1901 r. ukazywały się jako dodatek do „Warszawskiej Gazety Policyjnej”, ponieważ Sekcja Statystyczna nie posiadała funduszy na druk samodzielny. Te trzy serie sprawozdawcze nie zostały przerwane po ustąpieniu Rosjan z Królestwa w 1915 r., lecz były kontynuowane przez zreorganizowany Wydział Statystyczny przy Zarządzie m. st. Warszawy. Biuletyny tygodniowe¹⁴ zestawiano według schematu opracowanego na międzynarodowym kongresie statystycznym w Budapeszcie w 1876 r.¹⁵ W ciągu badanego okresu schemat ten uległ niewielkim zmianom. Sprawozdania wykazują liczby urodzeń żywych i martwych z uwzględnieniem podziału na płeć, urodzenia ślubne i nieslubne, podwójne, potrójne itd., według wyznań: chrześcijańskie, mojżeszowe¹⁶, mahometańskie. Analogiczny podział wyznaniowy odpowiada informacjom o liczbie ślubów.

Dane o śmiertelności uwzględniają podział według wieku, cyrkulów policyjnych, przy czym wyodrębniono zmarłych spośród przyjezdnych. Biuletyn informuje także o ruchu chorych w szpitalach cywilnych z uwzględnieniem rodzaju choroby, wieku i liczby zmarłych.

¹¹ *Sekcja Statystyczna Magistratu m. Warszawy 1877 - 1917*, „Rocznik Wydziału Statystycznego m. Warszawy” 1917, s. VIII.

¹² *Ibidem*, s. VIII.

¹³ *Ibidem*, s. X.

¹⁴ Sprawozdanie tygodniowe Sekcji Statystycznej Magistratu miasta Warszawy, Warszawa (druk. jako dodatek do *Warszawskiej Gazety Policyjnej*, 1877 - 1915).

¹⁵ „Rocznik Wydziału Statystycznego Magistratu m. Warszawy” 1917, s. VIII; *Ruch ludności m. Warszawy za okres dwunastoletni (1882 - 1893)* opracowany przez Sekcję Statystyczną Magistratu m. Warszawy, Warszawa (1894), wstęp, s. 3; *Ruch ludności miasta Warszawy za okres dwudziestoletni (1882 - 1901)*, opracowany przez Sekcję Statystyczną Magistratu m. Warszawy, Warszawa 1902, wstęp W. Załęskiego, s. 5.

¹⁶ W tabelach występują rubryki: „parafie prawosławne”, „parafie katolickie” itd. oraz wyznaczenie mojżeszowe według cyrkulów co wskazuje na czerpanie danych o ruchu naturalnym ludności wyznań chrześcijańskich wprost z parafii, a nie za pośrednictwem ksiąg ludności, o ruchu naturalnym Żydów — od urzędników policyjnych przy cyrkulach, którym powierzono prowadzenie ksiąg metrycznych wyznań niechrześcijańskich, zgodnie z ukazem z 1(30) X 1870 r.

Ponadto w sprawozdaniach tygodniowych zamieszczano tabelę cen „przedmiotów najniezbędniejszych” stopniowo znacznie rozszerzaną.

Sprawozdania roczne zaczęły ukazywać się w 1878 r. (pierwsze za 1877 r.), od 1902 r. wychodzić zaczęły jako odrębne zeszyty z serii „Prace Statystyczne Magistratu m. Warszawy”, w 1908 r. zmieniając tytuł¹⁷. Początkowo skromne pod względem zawartości, zawierające podstawowe dane sumaryczne, stopniowo były rozbudowywane i wzbogacane szczegółowymi tablicami statystycznymi. Dorobek Sekcji za okres do 1902 r. ujednoliciła i zestawiała dwa wydawnictwa zbiorcze dotyczące ruchu naturalnego za lata 1882 - 1893 i za lata 1882 - 1901, zawierające dane roczne¹⁸.

Cezura początkowa przyjęta w tych wydawnictwach nie jest przypadkowa. W celu uściślenia statystyki śmiertelności wyjednano nowe przepisy „o wydawaniu świadectw na grzebanie zmarłych i porządku zbierania danych statystycznych o śmiertelności”, które zaczęły obowiązywać w Warszawie w lipcu 1881 r. Wówczas też nastąpiło ustalenie się organizacji statystyki miejskiej, pozostającej bez zmiany do wybuchu I wojny światowej¹⁹.

Obie publikacje podają stan ludności w poszczególnych latach, z tym, że wydawnictwo z 1902 r. uwzględniła podział wyznaniowy, wcześniejsze zaś (za lata 1882 - 1893) podaje liczby robotników fabrycznych i rzemieślników oraz wartość produkcji fabrycznej i rzemieślniczej w rublach. Wartość informacji o liczebności wymienionych grup zawodowych jest w istocie znacznie mniejsza niż można by przypuszczać, gdyż — jak dowiadujemy się ze wstępu — pominięto robotników zatrudnionych na kolei oraz robotników i rzemieślników Żydów.

Zagadnienia ruchu naturalnego szerzej potraktowane zostały w zestawieniu za lata 1882 - 1901. Jeśli chodzi o urodzenia zakres informacji nie odbiega zbyt od zakresu sprawozdań tygodniowych. Dane o ślubach wzbogacono dzięki uwzględnieniu podziału osób zawierających związki małżeńskie według wieku i stanu cywilnego. Rozszerzono również informacje dotyczące śmiertelności, zamieszczając podziały zmarłych według wyznań, stanu cywilnego i głównych rodzajów zajęć, lecz jednocześnie nie uwzględniając podziału na cyrkule.

Zeszyty sprawozdań za okres 1902 - 1915 nie są całkowicie jednolite pod względem zawartości. Podział ludności według wyznań znajdujemy w rocznikach za lata 1908 do 1914, z tym, że rozbięcie na cyrkule występuje tylko w latach 1909 - 1913. Rozbudowane zostały tabele poświęcone elementom ruchu naturalnego w kierunku zwiększenia ilości kombinacji. Związ-

¹⁷ *Sprawozdanie o ruchu ludności miasta Warszawy za rok... (od 1908 r.: Ludność miasta Warszawy w roku...)*, prace Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy, 1902 - 1915.

¹⁸ *Ruch ludności miasta Warszawy za okres dwunastoletni (1882 - 1893)* oprac. przez Sekcję Statystyczną Magistratu m. Warszawy, Warszawa (1894); *Ruch ludności miasta Warszawy za okres dwudziestoletni (1882 - 1901)*, opr. przez Sekcję Statystyczną Magistratu m. Warszawy, Warszawa 1902.

¹⁹ *Sekcja Statystyczna Magistratu m. Warszawy 1877 - 1917*, „Rocznik Wydziału Statystycznego Magistratu m. Warszawy” 1917, s. IX.

cza uwzględniono kombinacje poszczególnych elementów z podziałem na cyrkule, rodzaje zajęć mężczyzn zawierających związki małżeńskie, rodziców noworodków i osób zmarłych oraz małżeństwa mieszane wyznaniowo.

Liczby ludności Warszawy publikowane w sprawozdaniach dotyczą ludności faktycznej to znaczy stałej i niestałej zamieszkałej w mieście i cudzoziemców. Nie brani byli pod uwagę przyjezdni, wojskowi nie zajmujący w mieście mieszkań oraz mieszkańcy „stali” (prawni), którzy w Warszawie nie mieszkali.

Trzecia z omawianych serii, dotycząca miesięcznej statystyki śmiertelności²⁰, uwzględnia podziały osób zmarłych według wieku i cyrkulów policyjnych, przyczyn śmierci i cyrkulów (z bardzo szczegółowym wyliczeniem chorób), przyczyn śmierci i wieku oraz według stanu cywilnego i kategorii zajęć.

Nawiązując do omawianych poprzednio informacji „Obzorów” o ruchu naturalnym w Warszawie, należy podkreślić, że w tym zakresie, zwłaszcza zaś jeśli chodzi o urodzenia, istnieje rozbieżność między liczbami Magistratu a liczbami „Obzorów” za lata 1906 i 1908 - 1913. Brak archiwaliów uniemożliwia krytykę z punktu widzenia metod obliczeniowych, niewątpliwie jednak większe zaufanie wzbudzają wyniki prac Sekcji Statystycznej Magistratu z uwagi na czerpanie danych dotyczących ludności wyznań chrześcijańskich wprost z parafii a nie za pośrednictwem ksiąg ludności. Nieporównanie wyższy stopień szczegółowości i prezentację liczb charakteryzujących elementy ruchu naturalnego w bardziej różnorodnych kombinacjach. Ponadto przebieg krzywych obrazujących natężenia urodzeń i zgonów przemawia na korzyść danych Magistratu.

Aneks 3. Podział zawodowy w latach 1882 i 1897 — grupowanie kategorii spisowych w kategorie analityczne

- I. Rolnictwo (z ogrodnictwem, leśnictwem, rybołówstwem, hodowlą).
1882 r. grupy I - IV
1897 r. grupy 17 - 21
- II. Przemysł i rzemiosło (z budownictwem). Z wyodrębnieniem ważniejszych gałęzi wytwórczości (z punktu widzenia zatrudnienia):
1882 r. — grupy V - XVIII z wyjątkiem: IX 45 - 46 i XV 108 - 111
1897 r. — grupy 22 - 40
 1. Garbarstwo i wytwórczość skórzana
 2. Metalowa
 3. Odzieżowa i galanteryjna
 4. Drzewna
 5. Spożywcza
 6. Budownictwo

²⁰ Statystyka śmiertelności miasta Warszawy, Warszawa (druk. jako dodatek miesięczny do „Warszawskiej Gazety Policyjnej”, 1885 - 1915).

1. 1882 r. XII 61 - 63, 67, XV 103 - 107
1897 r. 25 (1 - 4), 37 (5 - 6)
 2. 1882 r. VII, VIII 34, 37 - 43
1897 r. 27, 35 (1 - 2, 4 - 5), 36 (1 - 3)
 3. 1882 r. XV 98 - 102, 112 - 113
1897 r. 37 (1 - 4, 7 - 10)
 4. 1882 r. VIII 35 - 36, XIII 69 - 78, 80, 82
1897 r. 26, 36 (4), 39
 5. 1882 r. XIV
1897 r. 30 - 33
 6. 1882 r. XVI, XVIII 130
1897 r. 38
- III. Handel, banki, ubezpieczenia
- 1882 r. — grupy XIX - XXI, XXV
1897 r. — grupy 46 - 59, 60 (1 - 2, 6), 61, 63 (2)
1. Handel towarowy
 2. Hotele, wynajem mieszkań, jadalnie
 3. Przedsiębiorstwa kredytowe
 4. Ubezpieczenia
 5. Pośrednictwo różnych rodzajów
 1. 1882 r. XIX 131 - 143, 146 - 148, 151; XX
1897 r. 48 - 59
 2. 1882 r. XIX 152, XXV
1897 r. 60 (1 - 2, 6), 61, 63 (2)
 3. 1882 r. XIX 144
1897 r. 46 (1)
 4. 1882 r. XXI
1897 r. 46 (2)
 5. 1882 r. XIX 145, 149, 150
1897 r. 47
- IV. Komunikacja i transport (z łącznością)
- 1882 r. — grupy XXII - XXIV
1897 r. — grupy 41 - 45
1. Poczta, telegraf, telefon
 2. Koleje, kolejki (w 1882 r. kolejki jeszcze nie występują), tramwaje w tym koleje
 3. Inne rodzaje komunikacji i transportu
 4. Prace pomocnicze przy komunikacji i transporcie.
 1. 1882 r. XXII
1897 r. 45
 2. 1882 r. XXIII
1897 r. 42, 44 (3)
 3. 1882 r. XXIV 157
1897 r. 41, 43
 4. 1882 r. XXIV 158
1897 r. 44 (1, 2)

- V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody
 1882 r. — grupy XXIX - XXXV i IX 45, 46
 1897 r. — grupy 1 - 3, 5 - 12, 13 (1 - 3, 5), 60 (3 - 5), 63 (1)
1. Administracja państwowa, samorządowa, sądownictwo, adwokatura
 2. Administracja prywatna
 3. Instytucje społeczne (gł. dobroczynne)
 4. Kościół
 5. Służba zdrowia
 6. Szkolnictwo i wychowanie
 7. Nauka, literatura, sztuka
Teatr, muzyka, widowiska, sport
 8. Inne (kreślarze, kopiści itp.)
 1. 1882 r. XXIX 166, 168; XXX
1897 r. 1 - 3
 2. 1882 r. XXIX 167, 169
1897 r. 13 (1 - 3, 5)
 3. 1882 r. —
1897 r. 12
 4. 1882 r. XXXI
1897 r. 5 - 8
 5. 1882 r. IX 45, 46, XXXIII
1897 r. 11
 6. 1882 r. XXXII
1897 r. 9
 7. 1882 r. XXXIV - XXXV
1897 r. 10, 60 (3 - 5)
 8. 1882 r. —
1897 r. 63 (1)
- VI. Służba domowa i usługi osobiste
 1882 r. — grupy XXVI 162 i XV 108 - 111
 1897 r. — grupy 13 (4, 6, 8 - 9), 62
1. Służba domowa
 2. Usługi osobiste
 1. 1882 r. XXVI 162
1897 r. 13 (4, 6, 8 - 9)
 2. 1882 r. XV 108 - 111
1897 r. 62
- VII. Nie wykonujący zawodu
 1882 r. — grupy XXXVI, XXXVIII
 1897 r. — 15 (1 - 6), 16, 63 (4), 64, 14
- VIIa. Rentierzy-kapitałiści
- VIIb. Emeryci
- VIIc. Nie wykonujący pracy zarobkowej
 1. „Uczący się nie przy rodzinie” (1882)
 Wychowankowie zakł. nauk., domów wychowaw., stypendyści (1897)

2. Utrzymujący się z dobroczynności publicznej
3. Przebywający w szpitalach
4. Więźniowie
5. Prostytucja
6. Żebracy.

VIIa. 1882 r. XXXVI 190 - 192

1897 r. 14 (1 - 2)

VIIb. 1882 r. XXXVI 193

1897 r. 14 (3)

VIIc. 1. 1882 r. XXXVI 197

1897 r. 15 (1, 3, 5)

2. 1882 r. XXXVI 194

1897 r. 15 (2, 6)

3. 1882 r. —

1897 r. 15 (4)

4. 1882 r. XXXVIII

1897 r. 16

5. 1882 r. XXXVI 195

1897 r. 64

6. 1882 r. XXXVI 196

1897 r. 63 (4)

VIII. Zajęcia bliżej nieokreślone i niewiadome

1882 r. — grupy XXVII 163, XXXVII

1897 r. — grupy 13 (7, 10), 63 (3), 65

a) wyrobnicy

b) zajęcia bliżej nieokreślone

c) zajęcia niewiadome

a) 1882 r. XXVII 163

1897 r. 13 (10)

b) 1882 r. —

1897 r. 13 (7), 63 (3)

c) 1882 r. XXXVII

1897 r. 65

A n e k s 4. A. Spis miejscowości przyłączonych do m. st. Warszawy w 1916 r.

Gmina Czyste: wsie Wola, Koło, Ochota i Czyste

Gmina Mokotów: wsie Sielce i Mokotów, folwarki Wierzbno, Henryków, Królikarnia, Nowy Sad.

Z gminy Bródno: wieś i folwark Golędzinów, osada Pelcowizna, część folwarku Różopol z przylegającą doń kolonią włościańską Sarnowicze ze wsi Żerań, kolonia Ustronie, osada Nowe Bródno, południowa część osady Targówek (według mapy — bardzo znaczna część), kolonia Utrata.

Z gminy Wilanów: folwark Siekierki, wieś Siekierki Duże I i II, wieś Siekierki Małe, wieś i folwark Czerniaków, wieś i folwark Szopy Polskie, wieś i kolonia Szopy Niemieckie.

- Z gminy Pruszków: wieś i folwark Rakowiec, kolonie Janków i Wyględów, osada nr 1 ze wsi Szczęśliwice.
- Z gminy Młociny: Czarny Dwór, Obóz Powązkowski, osady Powązki i Marymont, wsie Izabelin, Młociny B., Buraków Duży, Słodowiec, Kaskada i Potok, folwarki Grossów, Ruda Ewansa, Ruda Mintera, Ruda Majoracka (z wyłączeniem jednej osady między szosą bielańską a Wisłą), osady Czerwonka i Czerwona Gutnerówka.
- Z gminy Wawer: wieś Grochów 2-gi z Florentynowem i Emilianowem, wieś Kozia Górka Grochowska, Grochów 2-gi, Granzowa, wieś i folwark Grochów 1-szy, wsie Saska Kępa, Gocław, Górka Grochowska, folwark Kamionek, kolonia Witolin.

Źródła: jak w przypisach 80 - 82 do cz. I oraz AGAD, Zarząd Powiatowy Warszawski, sygn. 80, wykaz miejscowości według gmin załączony do zestawień statystycznych i tabele dotyczące poszczególnych gmin.

B. Ludność ogółem oraz ludność niestała (w odsetkach ogółu ludności) w miejscowościach strefy podmiejskiej (według gmin)

Gmina	Liczba ludności ogółem	Odsetek ludności niestałej	Gmina	Liczba ludności ogółem	Odsetek ludności niestałej
Czyste			Pruszków		
wieś Wola	26 401	81,2	wieś Rakowiec	364	14,1
wieś Kolo	19 309	79,4	folwark Rakowiec	237	48,1
wieś Czyste	15 916	86,1	kolonia Rakowiec	121	19,8
wieś Ochota	12 015	70,9	kolonia Wyględów	110	27,8
Gmina ogółem	73 641	80,1	Strefa podmiejska gminy	832	20,0
Mokotów			Młociny		
wieś Mokotów	17 678	35,4	osada Powązki	4 082	89,7
wieś Sielce	6 399	87,9	wieś Izabelin	382	91,4
folwark Wierzbno	168	69,0	wieś Młociny B.	1 895	78,7
folwark Henryków	690	45,9	osada Marymont	206	54,4
folwark Królikarnia	108	64,8	wieś Buraków Duży	512	52,0
folwark Nowy Sad	40	40,0	wieś Słodowiec	139	57,6
Gmina ogółem	25 083	85,0	wieś Kaskada	363	70,5
Bródno			folwark Grossów	133	83,5
wieś Gołędzinów	1 225	43,7	folwark Ruda	331	79,2
wieś Targówek	13 687	46,7	wieś Potok	1 565	94,8
Strefa podmiejska gminy	14 912	46,6	Strefa podmiejska gminy	9 608	84,0
Wilanów			Wawer*		
wieś Siekierki I Duże	443	31,4	Grochów I	1 092	68,1
wieś Siekierki II Duże	509	33,4	Grochów II	2 109	77,1
wieś i folwark Czerniaków	1 350	33,3	Gocławska Kępa	25	80,0
wieś Szopy Polskie	658	33,3	Saska Kępa	256	22,7
wieś Szopy Niemieckie	882	33,3	Gocław	501	55,9
Strefa podmiejska gminy	3 842	33,1	Górki Grochowskie	73	20,5
			Strefa podmiejska gminy	4 056	67,9

* W zestawieniach nazwy miejscowości bez określeń: wieś, folwark itp.

Źródło: AGAD, Zarząd Powiatowy Warszawski, sygn. 80, tab. 13.

Aneks 5. Ludność według płci i 5-letnich grup wieku w latach 1882 i 1897

Grupy wieku	1882*					1897				
	mężczyzn		kobiet		liczba kobiet na 1000 mężcz.	mężczyzn		kobiet		liczba kobiet na 1000 mężcz.
0 - 4	22 738	12,54	22 980	11,40	1011	36 594	11,88	36 000	11,38	984
5 - 9	16 533	9,12	17 352	8,60	1050	29 832	9,69	30 462	9,63	1021
10 - 14	17 981	9,91	18 217	9,03	1013	27 537	8,94	29 331	9,28	1065
15 - 19	22 188	12,24	25 799	12,80	1163	30 352	9,86	36 484	11,54	1202
20 - 24	19 983	11,02	22 815	11,31	1142	48 889	15,88	34 943	11,05	715
25 - 29	16 590	9,15	18 139	9,00	1093	29 727	9,65	29 640	9,37	997
30 - 34	13 693	7,55	14 612	7,25	1067	24 975	8,11	26 933	8,52	1078
35 - 39	11 954	6,59	14 071	7,00	1177	20 772	6,75	20 962	6,63	1009
40 - 44	10 344	5,70	11 448	5,68	1107	14 919	4,84	15 794	4,99	1059
45 - 49	8 514	4,69	9 816	4,87	1153	12 440	4,04	12 923	4,09	1039
50 - 54	6 878	3,79	8 055	4,00	1171	9 986	3,24	12 718	4,02	1274
55 - 59	5 220	2,88	6 595	3,27	1263	7 603	2,47	9 263	2,93	1218
60 - 64	3 801	2,09	4 608	2,28	1212	5 960	1,94	8 031	2,54	1347
65 - 69	2 318	1,28	3 166	1,57	1365	3 762	1,23	5 194	1,64	1381
70 - 74	1 048	0,58	1 554	0,77	1483	2 304	0,75	3 724	1,18	1616
75 - 79	541	0,30	899	0,45	1662	1 326	0,43	2 116	0,67	1596
80 - 84	272	0,15	385	0,19	1415	497	0,16	938	0,29	1887
ponad 85 wiek nie- wiadomy	120	0,06	212	0,10	1767	200	0,06	471	0,15	2355
Razem	181 362	100,00	201 602	100,00	1111	307 934	100,00	316 255	100,00	1027

* W wydawnictwie spisowym grupy wieku oznaczone są: 0 - 5 lat, 5 - 10 lat itd.

Źródła: Dla 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 1, tab. 5; dla 1897 r. — *Pierwaja wsieob-szczaja...*, tab. III b.

Aneks 6. Ludność Warszawy według wyznań w latach 1882, 1897 i 1913

1882 r.

1897 r. **

1913 r.

Wyznanie	Liczba mieszkańców			Wyznanie	Liczba mieszkańców			Wyznanie	Liczba mieszkańców		
	ogółem	mężczyźni	kobiety		ogółem	mężczyźni	kobiety		ogółem	mężczyźni	kobiety
Rzymsko-katolickie	223 127	103 172	119 955	Rzymsko-katolickie	347 565	160 018	187 547	Rzymsko-katolickie	471 129	221 494	249 635
Greko-katol.	93	61	32	Ormianie obrz. katol.	28	11	17	Mariawici obrz. katol.	1 325	629	696
Prawosławne Staroobrzędowcy	13 640	8 649	4 991	Prawosławni i jedynowier.	46 787	36 857	9 930	Ormianie obrz. katol.	127	73	54
Ormiańskie* Ewangelicko-augsburskie	77	47	30	Staroobrzędowcy i odstępcy od prawosławia	16 948	8 385	8 563	Prawosławne Staroobrzędowcy	34 529	18 097	16 432
Ewangelicko-augsburskie Ewangelicko-reformowane	11	6	5	Ormianie obrz. gregor.	995	461	534	Ormianie obrz. gregoriańskiego	204	110	94
Anabaptyści	1 281	622	659	Ewangelicko-augsburskie Ewangelicko-reformowane	45	23	22	Baptyści	2 444	1 177	1 267
Anglikanie	18	6	12	Baptyści	94	37	57	Baptyści	390	193	206
Inne wyznania chrześcijańskie	67	23	44	Anglikanie	3	2	1	Anglikanie	213	113	100
Mojżeszowe	78	53	25	Inne wyznania chrześcijańskie	59	30	29	Mojżeszowe	317 817	156 941	160 876
Karaimi	127 917	60 706	67 211	Mojżeszowe	210 526	101 143	109 383	Karaimi	52	30	22
Mahometanie	24	21	3	Karaimi	21	16	5	Mahometanie	724	506	218
Bezwyznaniowi	85	72	13	Mahometanie	589	538	51				
Wyznania niewiadome	28	18	10	Inne wyznania niechrześcijańskie	13	10	3				
	156	71	85								
Ogółem	382 964	181 362	201 602	Ogółem	624 189	307 934	316 255	Ogółem	845 130	407 157	437 973

* Źródło nie podaje czy chodzi tu o ormian obrządku gregoriańskiego czy katolickiego

** Dla 1897 r. zamieszczono wykaz według spisu, tj. z wojskiem skoszarowanym, z uwagi na to, że jest znacznie pełniejszy niż w innych źródłach. Dane dotyczące głównych wyznań i skład procentowy ludności bez wojska — por. tab. 33.

Źródła: 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 1, tab. 11; 1897 r. — *Pierwaja wsieobszczaja...*, tab. XII; 1913 r. —

„Ludność miasta Warszawy w r. 1913...”

Aneks 7. Ludność Warszawy według zawodu obiektywnego w latach 1882 i 1897

1882 r.

Wyszczególnienie	Czynni zawodowo						Bierni zawodowo		Ogółem	
	mężczyźni		kobiety		razem		liczby absol.	%	liczby absol.	%
	liczby absol.	%	liczby absol.	%	liczby absol.	%				

II. Przemysł i rzemiosło

Gałęzie wytwórczości

	Ogółem	48 094	100,0	7 649	100,0	55 743	100,0	65 270	100,0	121 013	100,0
w tym:											
1. Garbarstwo i wytwórczość skórzana	13 041	27,1		399	5,2	13 440	24,1	14 725	22,6	28 165	23,3
2. Metalowa	9 859	20,5		197	2,6	10 056	18,4	12 495	19,1	22 551	18,6
3. Odzieżowa i galanteryjna	3 799	7,9		6 076	79,4	9 875	17,9	8 309	12,7	18 184	15,0
4. Drzewna	7 263	15,1		212	2,8	7 475	13,4	9 211	14,1	16 686	13,8
5. Spożywcza	5 087	10,6		385	5,0	5 472	9,8	6 888	10,6	12 360	10,2
6. Budownictwo	3 778	7,9		13	0,2	3 791	6,8	5 737	8,7	9 528	7,8

III. Handel, banki, ubezpieczenia

Grupy zajęć

1. Handel towarowy	11 272	70,8	3 407	81,5	14 679	73,0	31 050	70,7	45 729	71,4
2. Hotele, jadalnie	2 291	14,4	697	16,7	2 988	14,9	5 901	13,5	8 889	13,9
3. Przedsięb. kredytowe	252	1,6	17	0,4	269	1,3	599	1,4	868	1,4
4. Ubezpieczenia	176	1,1	—	—	176	0,9	262	0,6	438	0,7
5. Pośrednictwo	1 924	12,1	59	1,4	1 983	9,9	6 056	13,8	8 039	12,6
Razem	15 915	100,0	4 180	100,0	20 095	100,0	43 868	100,0	63 963	100,0

IV. Komunikacja i transport

1. Poczta, telegraf, telefon	556	9,3	6	14,0	562	9,3	616	5,7	1 178	7,0
2. Koleje	3 055	51,1	—	—	3 055	50,7	4 899	45,2	7 954	47,2
3. Inne rodzaje komunikacji i transportu	1 914	32,0	37	86,0	1 951	32,4	4 567	42,2	6 518	38,7
4. Prace pomocnicze przy komunikacji i transp.	456	7,6	—	—	456	7,6	744	6,9	1 200	7,1
Razem	5 981	100,0	43	100,0	6 024	100,0	10 826	100,0	16 850	100,0

1882 r.

Wyszczególnienie	Czynni zawodowo						Bierni zawodowo		Ogółem	
	mężczyźni		kobiety		razem		liczby absol.	%	liczby absol.	%
	liczby absol.	%	liczby absol.	%	liczby absol.	%				

V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody

1. Administracja państwowa, sądownictwo, adwokatura	4 992	33,5	3	0,1	4 995	28,3	8 245	30,1	13 240	29,4
2. Administracja prywatna	4 268	28,6	171	6,3	4 439	25,2	10 091	36,9	14 530	32,3
3. Instytucje społeczne (gl. dobroczynne)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Kościoł	620	4,2	94	3,5	714	4,1	891	3,3	1 605	3,6
5. Służba zdrowia	1 988	13,3	801	29,5	2 789	15,8	2 526	9,2	5 315	11,8
6. Szkolnictwo i wychowanie	1 932	12,9	1 325	48,8	3 257	18,5	3 718	13,6	6 975	15,5
7. Nauka, literatura, sztuka, teatr, muzyka, widowiska	1 113	7,5	320	11,8	1 433	8,1	1 897	6,9	3 330	7,4
Razem	14 913	100,0	2 714	100,0	17 627	100,0	27 368	100,0	44 995	100,0

VI. Służba domowa i usługi osobiste

1. Służba domowa	8 820	96,3	29 918	94,7	38 738	95,0	11 471	88,3	50 209	93,4
2. Usługi osobiste	339	3,7	1 679	5,3	2 018	5,0	1 523	11,7	3 541	6,6
Razem	9 159	100,0	31 597	100,0	40 756	100,0	12 994	100,0	53 750	100,0

VIIc. Nie wykonujący pracy zarobkowej

1. Wychowankowie zakładów naukowych	2 061	51,7	1 082	30,2	3 143	41,6	8	2,6	3 151	40,0
2. Utrzymujący się z dobroczynności publicznej	638	16,0	1 217	34,0	1 855	24,5	50	16,3	1 905	24,2
3. Przebywający w szpitalach	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Więźniowie	1 088	27,3	283	7,9	1 371	18,1	—	—	1 371	17,4
5. Prostytycja	36	0,9	582	16,3	618	8,2	67	21,8	685	8,7
6. Żebracy	163	4,1	415	11,6	578	7,6	182	59,3	760	9,7
Razem	3 986	100,0	3 579	100,0	7 565	100,0	307	100,0	7 872	100,0

1897 r.

Wyszczególnienie	Czynni zawodowo						Bierni zawodowo		Ogółem	
	mężczyźni		kobiety		razem		liczby absol.	%	liczby absol.	%
	liczby absol.	%	liczby absol.	%	liczby absol.	%				

II. Przemysł i rzemiosło

Gałęzie wytwórczości										
Ogółem	72 892	100,0	16 618	100,0	89 510	100,0	124 538	100,0	214 048	100,0
w tym:										
1. Garbarstwo i wytwórczość skórzana	17 540	24,1	581	3,5	18 121	20,3	28 015	22,5	46 136	21,5
2. Metalowa	15 262	21,0	538	3,2	15 800	17,7	23 833	19,1	39 633	18,6
3. Odzieżowa i galanteryjna	7 353	10,1	11 625	70,0	18 979	21,1	17 184	13,8	36 163	12,2
4. Drzewna	10 033	13,8	423	2,6	10 456	11,7	15 367	12,3	25 823	12,1
5. Spożywcza	5 503	7,5	769	4,6	6 272	7,0	8 274	6,6	14 546	6,8
6. Budownictwo	7 490	10,3	91	0,5	7 581	8,5	13 845	11,1	21 426	10,0

III. Handel, banki, ubezpieczenia

Grupy zajęć										
1. Handel towarowy	23 422	80,5	5 888	85,3	29 310	81,4	64 480	82,0	93 790	81,8
2. Hotele, jadalnie	2 900	10,0	923	13,4	3 823	10,6	6 835	8,7	10 658	9,3
3. Przedsięb. kredytowe	602	2,0	19	0,3	621	1,7	1 288	1,6	1 909	1,6
4. Ubezpieczenia	276	0,9	9	(0,015)	285	0,8	601	0,8	886	0,8
5. Pośrednictwo	1 909	6,6	66	1,0	1 975	5,5	5 447	6,9	7 422	6,5
Razem	29 109	100,0	6 905	100,0	36 014	100,0	78 651	100,0	114 665	100,0

IV. Komunikacja i transport

1. Poczta, telegraf, telefon	979	8,2	64	30,2	1 043	8,6	1 427	5,4	2 470	6,4
2. Koleje, kolejki, tramw.	5 459	46,0	84	39,7	5 543	45,8	11 882	44,7	17 425	45,0
w tym: koleje	5 072	42,7	79	37,3	5 151	42,6	10 926	41,1	16 077	41,4
3. Inne rodzaje komunikacji i transportu	4 816	40,5	64	30,1	4 880	40,4	11 810	44,3	16 690	43,2
4. Prace pomocnicze przy komunikacji i transp.	627	5,3	—	—	627	5,2	1 481	5,6	2 108	5,4
Razem	11 881	100,0	212	100,0	12 093	100,0	26 600	100,0	38 693	100,0

Źródła: 1882 r. — *Rezultaty spisu jednodniowego...*, cz. 3, tab. I; 1897 r. — *Pierwaja wsieobsczaja pieriepis...*, ab. XX.

1897 r.

Wyszczególnienie	Czynni zawodowo						Bierni zawodowo		Ogółem	
	mężczyźni		kobiety		razem		liczby absol.	%	liczby absol.	%
	liczby absol.	%	liczby absol.	%	liczby absol.	%				
V. Administracja, sądownictwo, wolne zawody										
1. Administracja państwowa, sądownictwo, adwokatura	6 884	34,3	80	1,7	6 964	28,0	10 856	31,7	17 820	30,2
2. Administracja prywatna	4 561	22,8	562	11,6	5 123	20,6	8 229	24,1	13 352	22,6
3. Instytucje społeczne (gl. dobroczynne)	160	0,8	289	6,0	449	1,8	226	0,7	675	1,1
4. Kościół "	936	4,7	107	2,2	1 043	4,2	2 240	6,6	3 283	5,6
5. Służba zdrowia	2 493	12,4	1 141	23,6	3 634	14,6	3 474	10,2	7 108	12,1
6. Szkolnictwo i wychowanie	2 333	11,6	2 149	44,6	4 482	18,0	4 290	12,6	8 772	14,9
7. Nauka, literatura, sztuka, teatr, muzyka, widowiska	1 855	9,3	458	9,5	2 313	9,3	3 097	9,1	5 410	9,2
8. Inne (kremlarze, kopiści)	825	4,1	41	0,8	866	3,5	1 692	5,0	2 558	4,3
Razem	20 047	100,0	4 827	100,0	24 874	100,0	34 104	100,0	58 978	100,0

VI. Służba domowa i usługi osobiste

1. Służba domowa	10 957	94,3	39 238	93,5	50 195	93,7	19 617	89,2	69 812	92,4
w tym:										
łokaje, kucharki, pokojówki	5 339	46,0	38 174	91,0	43 513	81,3	5 675	25,8	49 188	65,1
lektorki, bony	15	0,1	1 007	2,4	1 022	1,9	90	0,4	1 112	1,5
szwajcarzy, dozorecy ...	5 534	47,6	51	0,1	5 585	10,4	13 727	62,4	19 312	25,5
służba w zakładach pryw.	69	0,6	6	—	75	0,1	125	0,6	200	0,3
2. Usługi osobiste	658	5,7	2 708	6,5	3 366	6,3	2 379	10,8	5 745	7,6
Razem	11 615	100,0	41 946	100,0	53 561	100,0	21 996	100,0	75 557	100,0

VII c. Nie wykonujący pracy zarobkowej

1. Wychowankowie zakładów naukowych	785	17,9	1 046	20,0	1 831	19,0	15	3,5	1 846	18,3
2. Utrzymujący się z dobroczynności publicznej	896	20,4	2 056	39,2	2 952	30,7	237	55,0	3 189	31,8
3. Przebywający w szpitalach	1 212	27,6	1 167	22,3	2 379	24,7	9	2,1	2 388	23,7
4. Więźniowie	1 374	31,2	286	5,5	1 660	17,2	4	0,9	1 664	16,5
5. Prostytucja	3	—	438	8,4	441	4,6	55	12,8	496	4,9
6. Żebracy	127	2,9	243	4,6	370	3,8	111	25,7	481	4,8
Razem	4 393	100,0	5 236	100,0	9 633	100,0	431	100,0	10 064	100,0

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła drukowane

- „Adries — Kalendar na 1899 god”.
- Czislennost i sostaw raboczich w Rossii*, t. II, Pietierburg 1906.
- Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1870.
- Dziennik Rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego, 1916.
- Dziennik Zarządu m. st. Warszawy, 1917.
- Eisenbach A., *Materiały do struktury i działalności gospodarczej ludności żydowskiej w Królestwie Polskim w latach osiemdziesiątych XIX wieku*.
„Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1959, nr 29, s. 72 - 111.
- Jubilejnyj Sbornik Centralnogo Statisticzeskogo Komiteta Ministerstwa Wnutriennich Dieł*, Pietierburg 1913.
- Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta Stoł. Warszawy na rok 1917*,
Krzyżanowski A., Kumaniecki K., *Statystyka Polski*, Kraków 1915.
- Ludność miasta Warszawy*, „*Ekonomista*” 1874.
- Ludność miasta Warszawy w roku... 1908 - 1914*, Prace Sekcji Statystycznej Magistratu m. Warszawy, Warszawa 1909 - 1916.
- Materiały do historii i rozwoju inwestycji na przedmieściach m. st. Warszawy w latach 1918 - 1928*, Warszawa 1929.
- „*Obzor goroda Warszawy*”. Priłożenije k wsiepoddanniejszemu otczetu, 1889 - 1914 (Warszawa).
- „*Obzor Warszawskoj Gubernii*”, Priłożenije k wsiepoddanniejszemu otczetu, 1896 (Warszawa).
- Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasilenija Rossijskoj Impierii 1897 goda*, t. LI, Pietierburg 1904.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku*, m. st. Warszawa, „*Statystyka Polski*”, t. XIV.
- Postanowlenija Uczrieditelnogo Komiteta w Carstwie Polskom*, t. XIX.
- Raspriedielenije raboczich i prislugi po gruppam zaniatij i miestu roždienija*, Pietierburg 1905.
- Rezultaty spisu jednodniowego ludności m. Warszawy 1882*, cz. 1 i 3, Warszawa 1883, 1885.
- „*Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego*”, oprac. pod kier. W. Grabskiego, 1913, 1914.

- „Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich”, oprac. pod kier. E. Strasburgera, 1915.
- „Rocznik statystyczny m. st. Warszawy”, 1921/22.
- „Rocznik Wydziału Statystycznego Magistratu m. Warszawy”, 1916, 1917.
- Ruch ludności miasta Warszawy za okres dwudziestoletni (1882 - 1901)*, oprac. przez Sekcję Statystyczną Magistratu m. Warszawy, Warszawa 1902.
- Ruch ludności miasta Warszawy za okres dwunastoletni (1882 - 1893)*, oprac. przez Sekcję Statystyczną Magistratu m. Warszawy, (1894) Warszawa.
- Sbornik materialow ob ekonomičeskom položeniu jewriejew w Rossii*, Pietierburg 1904.
- Sprawozdanie o ruchu ludności miasta Warszawy za rok. . . , 1902 - 1907*, Warszawa 1903 - 1908.
- Trudy Warszawskiego Statistycznego Komiteta*, Warszawa, t. III, VII, XI, XXIII, XXVI, XXXIII, XXXVIII, XXXIX.
- Wyniki spisu powszechnego z 1921 r. na terenie m. st. Warszawy. Zestawienie i rozbiór krytyczny*, Prace Wydziału Statystycznego m. st. Warszawy, nr 3, Warszawa 1928.
- Zagadnienia demograficzne Polski*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 41.
- Załęski W., *Królestwo Polskie pod względem statystycznym*, cz. 1-2, Warszawa 1900 - 1901.
- Załęski W., *Przemysł fabryczny i rzemieślniczy miasta Warszawy w okresie 26-letnim (1866 - 1891)*, „Przegląd Techniczny” 1892, z. VI.
- Załęski W., *Rys statystyki porównawczej miasta Warszawy*, cz. 2, Warszawa 1873.
- Załęski W., *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*, Warszawa 1876.
- Załęski W., *Z statystyki porównawczej Królestwa Polskiego. Ludność i rolnictwo*, Warszawa 1908.
- Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego*, cz. V, t. I.

II. Archiwalia

- Archiwum Główne Akt Dawnych; Zarząd Powiatowy Warszawski.
- Archiwum Państwowe m. st. Warszawy i województwa warszawskiego; kolekcja planów i map.

III. Źródła kartograficzne

- Warszawa 1876* (plan, podział na cyrkuły), Warszawa 1876.
- Warszawa — plan (1885)*, *Plan m. Warszawy*, (podział na cyrkuły), (Warszawa 1885) F. Kasprzykiewicz.
- Warszawa przed 1895* (plan komunikacyjny), (podział na cyrkuły).

- Warszawa 1895, *Plan m. Warszawy z numeracją domów*, (podział na cyrkule), Warszawa 1895.
- Stopelle F., *Plan informacyjny Warszawy*. Przez..., (podział na cyrkule), Warszawa 1899.

IV. Opracowania

- Berger J., *Dzieje Grochowa do 1916 r.*, „Rocznik Warszawski”, VI.
- Bornstein B., *Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności byłego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.
- Bornstein I., *Rzemiosło żydowskie w Polsce*, Warszawa 1936.
- Bornstein I., *Z zagadnień statystyki ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1936, nr 1 - 2.
- Borowski S., *Charakter i klasyfikacja źródeł statystycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. IX.
- Borowski S., *Kryteria oceny źródeł statystycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. X.
- Brodowska H., *Kapitalistyczne przeobrażenia podlódzkich wsi gminy Chojny*, Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego, Łódź 1966.
- Bronsztejn S., *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław 1963.
- Buławski R., *Organizacja i technika opracowania pierwszego polskiego spisu powszechnego z 30 września 1921 roku*, *Pierwsze dziesięciolecie Głównego Urzędu Statystycznego*, t. III, Warszawa 1930.
- Buzek J., *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku XIX*, Kraków 1915.
- Bystron J. S., *Warszawa*, Warszawa (1949).
- Cegielski J., *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1864 - 1964*, Warszawa 1968.
- Chałasiński J., *Spółeczna genealogia inteligencji polskiej*, Warszawa 1946.
- Chwalewik E., *Z badań statystyczno-ekonomicznych nad klasą robotniczą w Królestwie Polskim* (referat na V Zjazd prawników i ekonomistów polskich), Lwów 1912.
- Ciechocińska M., *Przeobrażenia w strukturze zawodowej Polski na podstawie materiałów spisów ludności w okresie 1897 - 1960*, [w:] *Socjologia zawodów*, pod red. A. Sarapaty, Warszawa 1965.
- Cygański M., *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1918 - 1939*, Łódź 1962.
- Drozdowski M., *Klasa robotnicza Warszawy 1918 - 1939*, Warszawa 1968.
- Drozdowski M., *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918 - 1939*, *Najnowsze Dzieje Polski*. Materiały i studia za okres 1914 - 1939, 1962, t. V.
- Drozdowski M., Jędruszczak H., Nietyksza M., Żarnowska A., *Spółeczne skutki uprzemysłowienia Warszawy, 1865 - 1960*, *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. I, Warszawa 1968.

- Drozdowski M., Tarasiewicz K., *Rozwój przemysłu Warszawy w latach 1918 - 1939*, „Rocznik Warszawski” 1964, t. V.
- Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej*, t. I - II, Warszawa 1922.
- Dziewulski S., *Rozwój terytorialny m. Warszawy w ciągu wieków*, „Kronika Warszawy” 1933, IX, z. 3.
- Dziewulski S., Radziszewski H., *Warszawa*, t. 1 - 2, Warszawa 1913 - 1915.
- Dzięcielska - Machnikowska S., *Socjologiczna problematyka zawodu*, „Kultura i Społeczeństwo” 1964, t. VIII, nr 2.
- Eile H., *Warszawa z drewnianej murowanej*, Warszawa 1936.
- Fogelson S., *Ludność. Spisy i szacunki ludności*, (Warszawa 1938), *Encyklopedia Nauk Politycznych*, t. III, z. 4.
- Fogelson S., *Przyrost naturalny ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 4 - 5.
- George P., *Miasto*, Warszawa 1956.
- Gieysztor A., Herbst S., Szwankowski E., *Kształty Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1947, z. 1 - 2.
- Gliksman J., „Czynni” i „bierni” wśród ludności żydowskiej w Polsce, „Sprawy Narodowościowe” 1929, nr 5.
- Goryński J., *Urbanizacja, urbanistyka i architektura*, Warszawa 1966.
- Grabowski E., *Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innymi krajami*, Warszawa (1922).
- Grabowski E., *Skupienia miejskie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1914.
- Grabowski E., *Wpływ wędrówek na skupianie się ludności w Królestwie Kongresowym (1816 - 1913)*, Warszawa 1916.
- Haffka A., *Żydowski stan rzemieślniczy w Polsce*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej* t. II, Warszawa 1934.
- Herbst S., *Architektura warszawska 1840 - 1910*, sprawozd. Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział II, 1947.
- Herbst S., *Historia Warszawy. Stan i potrzeby badań*, „Rocznik Warszawski” 1960, t. I.
- Herbst S., *Ulica Marszałkowska*, Warszawa 1949.
- Historia Polski*, t. III cz. 1, pod red. Ż. Kormanowej i I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1963.
- Holzer J., *Podstawy analizy demograficznej*, Warszawa 1963.
- Holzer J., Józefowicz A., *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870 - 1958*, „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego” 1960, nr 4.
- Jabłoński T., *Północny trakt Warszawy*, Warszawa 1959.
- Jabłoński T., *Zoliborz. Piękny brzeg Wisły, zarys historyczny*, Warszawa 1932.
- Jałowicki B., *Mierniki urbanizacji*, „Studia socjologiczne” 1966, nr 3(22).
- Józefowicz A., *Bibliografia polskiego piśmiennictwa demograficznego za okres 1945 - 1960*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, Warszawa 1961.
- Kieniewicz S., *Historia Polski 1795 - 1918*, Warszawa 1968.
- Kiepuska H., *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905 - 1907*, Warszawa 1967.
- Kłosowska A., *Socjologia a historia*, „Kwartalnik Historyczny” 1964, nr 3.

- Koleżak W., *Powisłe Warszawy. Przeszłość, terażniejszość i przyszłość Powisła*, Warszawa 1901.
- Kołodziejczyk R., *Klasa robotnicza Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. VII.
- Kołodziejczyk R., *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 r.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1961, r. 9.
- Kołodziejczyk R., *Zamiana miasta na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1.
- Konczyński J., *Ludność Warszawy. Studium statystyczne, 1877 - 1911*, Warszawa 1913.
- Kormanowa Ż., *Warszawa, warszawski okręg przemysłowy. Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*. Pod red. N. Gąsiorowskiej, t. I, cz. I, Warszawa 1962.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1966.
- Kostrowicki J., *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*, „Przegląd Geograficzny” 1952, z. 1 - 2.
- Koszutski S., *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870 - 1900)*, Warszawa 1905.
- Kowalewska S., *Definicje i klasyfikacje zawodów*, [w:] *Socjologia zawodów* pod red. A. Sarapaty, Warszawa 1965.
- Kraushar A., *Kupiectwo warszawskie. Zarys pięciowiekowych jego dziejów*, Warszawa 1929.
- Kula W., *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963.
- Leskiewiczowa J., *Warszawa i jej inteligencja po powstaniu styczniowym, 1864 - 1870*, Warszawa 1961.
- Lijewski T., *Rozwój sieci kolejowej województwa warszawskiego*, „Przegląd Geograficzny” 1958, t. XXX, z. 4.
- Lipset S. M., Bendix R., *Ruchliwość społeczna w społeczeństwie przemysłowym*, Warszawa 1964.
- Lepkowski T., *Początki klasy robotniczej Warszawy*, Warszawa 1956.
- Lepkowski T., *Polska — narodziny nowoczesnego narodu*, Warszawa 1967.
- Łukasiewicz J., *Krach na giełdzie. Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, Warszawa 1967.
- Łukasiewicz J., *Przezwrot techniczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1963.
- Małcużyński W., *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*, Warszawa 1900.
- Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. II, Wrocław 1967.
- Mirowski W., *Rozwój ludności miast na ziemiach polskich*, [w:] *Socjologiczne problemy miasta polskiego*. Studia pod red. S. Nowakowskiego, Warszawa 1964.
- Missalowa G., *Studia nad rozwojem łódzkiego okręgu przemysłowego (1815 - 1870)*, t. II *Klasa robotnicza*, Łódź 1967.
- Misztal S., *Przemiany w strukturze i rozmieszczeniu przemysłu na terenie województwa warszawskiego i miasta Warszawy*, „Przegląd Geograficzny” 1958, t. XXX, z. 4.

- Misztal S., *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*. „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, t. III, Warszawa 1962.
- Moraczewski A., *Warszawa*, Warszawa 1939, wyd. 3.
- Nietyksza M., *Struktura zatrudnienia młodzieży Warszawy w świetle spisów ludności z lat 1882 i 1897*, „Pokolenia” 1966, nr 3/15.
- Pawlik Z., *Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1966, t. 28.
- Pietrzak - Pawłowska I., *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900 - 1905*, Warszawa 1955.
- Pietrzak - Pawłowska I., *Wielki przemysł Warszawy i okręgu (1864 - 1918)*, „Rocznik Warszawski” 1966, t. VII.
- Pietrzak - Pawłowska I., *Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim*, Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, t. I, Warszawa 1968.
- Polński J., *Grochów przedmurze Warszawy w dawniejszej i niedawnej przeszłości*, Warszawa 1938.
- Radziszewski H., *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, [w:] *W naszych sprawach. Szkice w kwestiach ekonomiczno-społecznych*, t. II, Warszawa 1900.
- Rogoziński Z., *Wstęp do statystyki społecznej*, Warszawa 1964.
- Rogoziński Z., *Statystyka społeczna — opis statystyczny*, Warszawa 1964.
- Rosset E., *Perspektywy demograficzne Polski*, Warszawa 1962.
- Rosset E., *Proces starzenia się ludności*, Warszawa 1959.
- Rosset E., *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Warszawa 1930.
- Rybicki P., *Problematyka środowiska miejskiego*, „Przegląd Socjologiczny”, t. XIV.
- Rychliński S., *Socjologia miasta*, „Przegląd Socjologiczny” 1935, t. 3.
- Schiper I., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.
- Schiper I., Hafftk A., *Żydzi w przemyśle polskim*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej* t. II, Warszawa 1934.
- Singer B., *Moje Nalewki*, Warszawa 1959.
- Spółceństwo Królestwa Polskiego, Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, pod red. W. Kuli, t. 1 - 3, Warszawa 1965, 1966, 1968.
- Stempowski S., *Pamiętniki. 1870 - 1914*, Wrocław 1953.
- Strzelecki E., *Ludność Warszawy*, [w:] *Warszawa*, Nakładem Magistratu m. st. Warszawy, Warszawa 1929.
- Strzelecki E., *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w.* (w świetle liczb), [w:] *Z dziejów książek i bibliotek w Warszawie*, Warszawa 1961.
- Strzelecki E., *Rozwój budowlany współczesnej Warszawy*, „Kronika Warszawy” 1930, nr 11.
- Strzelecki E., *Rozwój przedmieść przyłączonych do miasta w 1916 r.* „Kronika Warszawy” 1927, nr 10.

- Strzeszewski J., *Sprawa inkorporacji przedmieść w polityce wielkomiejskiej*, Warszawa 1917 (odb. z „*Ekonomisty*”).
- Suligowski A., *Na Powiślu warszawskim*, Warszawa 1917 (odb. Pamiętnika Dziesięciolecia Stow. właścicieli nieruchomości m. st. Warszawy).
- Suligowski A., *Warszawa i jej przedsiębiorstwa miejskie*, Warszawa 1903.
- Szczepański J., *Czynniki kształtujące zawód i strukturę zawodową*, [w:] *Socjologia zawodów*, pod red. A. Sarapaty, Warszawa 1965.
- Szczepański J., *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1961.
- Szczypiorski A., *Imigracja do Warszawy w XIX wieku*, „*Studia Demograficzne*”, 1963, t. 1, z. 2.
- Szczypiorski A., *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy w pierwszym okresie epoki kapitalistycznej (1864 - 1882)*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 1960, r. 8, nr 1.
- Szczypiorski A., *Warszawa, jej gospodarka i ludność w latach 1832 - 1862*, Wrocław 1966.
- Szturm de Sztrem E., *Elementy demografii*, Warszawa 1955.
- Szturm de Sztrem E., *Istota i granice demografii jako nauki*, „*Zeszyty Naukowe SGPiS*” 1960, z. XXI.
- Szulec S., *Dawne tablice wymieralności Królestwa Polskiego i miasta Warszawy*, Warszawa 1928.
- Szulec S., *Metody statystyczne*, Warszawa 1961, wyd. 2.
- Szulec S., *Statystyka urodzeń ludności żydowskiej w miastach*, „*Miesięcznik Statystyczny*” 1923, t. VI, z. 1.
- Szulec S., *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.
- Szulec S., *Zagadnienie przedłużenia życia ludzkiego w oświetleniu demografii*, „*Przegląd Statystyczny*” 1955, nr 2.
- Szwankowski E., *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Warszawa 1952.
- Szymkiewicz S., *Inkorporacja przedmieść i utworzenie wielkiej Warszawy w r. 1916*, „*Kronika Warszawy*” 1930, nr 7.
- Szymkiewicz S., *Podziały administracyjne Warszawy w rozwoju historycznym (1792 - 1914)*, Warszawa 1930.
- Tartakower A., *Zawodowa i społeczna struktura Żydów w Polsce odrodzonej*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. II, Warszawa 1934.
- Trzcíński W., *Ewolucja struktury zawodowej i socjalnej ludności Warszawy w okresie 1897 - 1921, jako też podział tejże ludności na warstwy społeczne podług dochodów*, Warszawa 1926.
- Trzebiński W., Borkiewicz A., *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815 - 1918 (zarys historyczny)* Warszawa 1956.
- Vielrose E., *Elementy ruchu naturalnego ludności*, Warszawa 1961.
- Wakar W., *Rozwój terytorialny narodowości polskiej, cz. II, Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*, Kielce — Warszawa 1917.
- Wallis A., *Socjologia wielkiego miasta*, Warszawa 1967.
- Wasilewski L., *Sprawy narodowościowe w teorii i życiu*, Warszawa 1929.
- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911.

- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.
- Wola ongi i dziś. Praca zbiorowa wydana z racji 20-lecia działalności Tow. Przyjaciół Woli w Warszawie, Warszawa 1938.
- Wóycicki A., *Dzieje robotników przemysłowych w Polsce*, Warszawa 1929.
- Wójtowicz W. J., *Dzieje Pragi warszawskiej od czasów najdawniejszych do obecnych*, Warszawa 1934.
- Zaremba Z., *Powszechny spis ludności*, „Przegląd Statystyczny” 1957, IV, nr 3 - 4.
- Zientara B., Mączak A., Ihnatowicz I., Landau Z., *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1965.
- Ziółkowski J., *Socjologia miasta*, Warszawa 1964.
- Ziółkowski J., *Urbanizacja, miasto, osiedle. Studia socjologiczne*, Warszawa 1965.
- Znaniński F., *Miasto w świadomości jego obywateli*, Poznań 1931.
- Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918 - 1939*, Warszawa 1964.
- Żurawicka J., *Z problematyki formowania się inteligencji warszawskiej i jej świadomości w końcu XIX w.*, *Studia warszawskie*, t. II, Warszawa powstaniowa, 1864 - 1918, z. 1.

SPIS TABEL

1. Przyrost rzeczywisty ludności ziem polskich w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w.	17
2. Ludność Królestwa Polskiego w okresie 1866 - 1913	20
3. Ludność miast Królestwa Polskiego w okresie 1827 - 1913	22
4. Ludność Królestwa Polskiego w latach 1869 - 1913 (w odsetkach ludności miejskiej i wiejskiej)	23
5. Ludność Warszawy w latach 1882 - 1914	27
6. Gęstość zaludnienia w Warszawie w latach 1882, 1897 i 1913	29
7. Gęstość zaludnienia w Warszawie lewobrzeżnej i na Pradze w latach 1882, 1897 i 1913	30
8. Ludność Warszawy w latach 1889 - 1914 z podziałem na stałą i niestałą	33
9. Ludność Warszawy według płci i miejsca urodzenia w latach 1882 i 1897	39
10. Ludność Warszawy według miejsca urodzenia w latach 1882 i 1897 (z wyszczególnieniem guberni Królestwa Polskiego w kolejności malejących odsetków w 1882 r.)	41
11. Ludność Warszawy zawodowo czynna w 1882 r. według źródła utrzymania, płci i miejsca urodzenia (w odsetkach)	44
12. Ludność Warszawy zawodowo czynna w 1882 r. — urodzeni poza Warszawą według źródła utrzymania i płci (w odsetkach)	45
13. Robotnicy i służba w Warszawie w 1897 r. według miejsca urodzenia	46
14. Robotnicy i służba w Warszawie w 1897 r. (z wyszczególnieniem guberni Królestwa Polskiego w kolejności malejących odsetków)	47
15. Ludność ogółem w latach 1882, 1897 i 1913 według cyrkułów policyjnych	49
16. Ludność ogółem w latach 1882 i 1897 według cyrkułów policyjnych	52
17. Ludność ogółem w latach 1897 i 1913 według cyrkułów policyjnych	52
18. Gęstość zaludnienia w Warszawie w 1897 r. według cyrkułów policyjnych	54

19.	Ludność gmin podwarszawskich w latach 1880 - 1913	65
20.	Ludność gmin Czyste i Mokotów w latach 1897 - 1910	67
21.	Ludność stała i niestała gmin podwarszawskich w latach 1896-1910	68
22.	Ludność strefy podmiejskiej w 1910 r. według gmin (odsetki ogółu ludności i odsetki niestałej ludności)	70
23.	Ludność niestała gmin podwarszawskich w 1910 r. (w odsetkach ogółu ludności)	70
24.	Ludność Warszawy według płci w latach 1882, 1897 i 1913	81
25.	Klasyfikacja społeczeństw według stopnia zaawansowania procesu starzenia się ludności	87
26.	Struktura wieku ludności Warszawy w latach 1882 i 1897	88
27.	Struktura wieku ludności Warszawy według wyznań w latach 1882 i 1897	91
28.	Współczynniki obciążenia ludności Warszawy w latach 1882 i 1897 według wyznań	93
29.	Ludność Warszawy według płci i stanu cywilnego w latach 1882 i 1897	96
30.	Ludność Warszawy według płci, wieku i stanu cywilnego w latach 1882 i 1897 (w odsetkach ogółu mężczyzn lub kobiet danej grupy wieku)	97
31.	Ruch naturalny ludności Warszawy w latach 1882 - 1913	105
32.	Umieralność według wieku w Warszawie w latach 1882 i 1897	112
33.	Ludność Warszawy według wyznań w latach 1882, 1897 i 1913	122
34.	Ludność Warszawy według danych o narodowości i języku ojczystym w latach 1882 i 1897	125
35.	Ludność zawodowo czynna w latach 1882, 1897 i 1921 w odsetkach ogółu ludności (wg płci)	138
36.	Dynamika wzrostu ogółu ludności i zawodowo czynnych w Warszawie w latach 1869 - 1921 (w odsetkach)	140
37.	Ludność zawodowo czynna i bierna według płci i grup wieku w latach 1882, 1897 i 1921	143
38.	Zawodowo czynni (zarobkujący i niezarobkujący) według płci i grup wieku w latach 1882 i 1897 (w odsetkach ogółu zawodowo czynnych)	146
39.	Zawodowo czynni (zarobkujący i niezarobkujący) według płci i grup wieku w latach 1882 i 1897 (w odsetkach ogółu ludności danej grupy wieku)	147
40.	Zawodowo czynni i bierni według wyznań (w odsetkach) w latach 1897 i 1921	149
41.	Ludność ogółem i zawodowo czynni w latach 1882, 1897 i 1921 według działów zajęć	152
42.	Dynamika przyrostu ludności w latach 1882, 1897 i 1921 według działów zajęć	157
43.	Zawodowo czynni w latach 1882, 1897 i 1921 według działów zajęć w odsetkach ogółu ludności poszczególnych zajęć)	159

44. Zawodowo czynni i bierni w 1882 r. według działów zajęć i wyznań	171
45. Zawodowo czynni i bierni w 1882 r. według wyznań (w odsetkach ogółu ludności poszczególnych działów zajęć)	176
46. Zawodowo czynni i bierni w 1897 r. według działów zajęć i języka ojczystego	177
47. Zawodowo czynni i bierni w 1897 r. według języka ojczystego (w odsetkach ogółu ludności poszczególnych działów zajęć)	177
48. Zawodowo czynni w latach 1882 i 1897 według działów zajęć i płci	182
49. Udział kobiet wśród zawodowo czynnych w latach 1882 i 1897 według działów zajęć (w odsetkach)	186
50. Zawodowo czynni w latach 1882 i 1897 według płci i grup wieku	188
51. Zawodowo czynni w 1882 r. — podział społeczno-zawodowy	195

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
Część I. ROZWÓJ LUDNOŚCI WARSZAWY I JEJ STREFY PODMIEJSKIEJ	17
Warszawa na tle procesu urbanizacji Królestwa Polskiego	17
Wzrost ludności Warszawy. Fazy i czynniki wzrostu. Imigracja	26
Dynamika rozwoju ludności dzielnic miasta	48
Dynamika rozwoju ludności gmin podwarszawskich. Strefa pod- miejska	62
Część II. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA	79
Ludność według płci	80
Struktura ludności według wieku	84
Struktura ludności według stanu cywilnego	94
Ruch naturalny ludności	98
Skład wyznaniowy i wyznaniowo-narodowościowy	120
Część III. STRUKTURA ZAWODOWA	130
Aktywność zawodowa ludności. Tendencje zmian i uwarunkowanie proporcji zawodowo czynnych i biernych	137
Skład zawodowy ludności	151
Skład zawodowo-społeczny	193
ZAKOŃCZENIE	214
Podziały administracyjne Warszawy w latach 1882, 1897 i 1913	216
ANEKSY	218
Aneks 1. Spisy z 1882 r. i 1897 r. jako źródło do badań nad lud- nością Warszawy	218
Aneks 2. Drukowane materiały statystyczne — bieżąca ewidencja stanu i ruchu ludności Warszawy na przełomie XIX i XX wieku	228
Aneks 3. Podział zawodowy w latach 1882 i 1897 — zgrupowanie kategorii spisowych w kategorii analityczne	233
Aneks 4. A. Spis miejscowości przyłączonych do m. st. Warszawy w 1916 r.	236
B. Ludność ogółem oraz ludność niestała (w odsetkach ogółu ludności) w miejscowościach strefy podmiejskiej (według gmin)	237

Aneks 5. Ludność według płci i 5-letnich grup wieku w latach 1882 - 1897	23
Aneks 6. Ludność Warszawy według wyznań w latach 1882, 1897 i 1913	23
Aneks 7. Ludność Warszawy według zawodu obiektywnego w latach 1882 i 1897	24
BIBLIOGRAFIA	24
SPIS TABEL	25

